

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2011

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- ДЯЧЕНКО О.В. Застосування теорії центральних місць в археології для визначення відносних дат і розмірів поселень
- ПОЛТАВЕЦЬ В.І. Структура поселень і демографічна ситуація в Потясминні в ранньому залізному віці
- СНИТКО І.О. Мікселліни ольвійського декрету на честь Протогена (історико-археологічний аспект)
- КРОПОТОВ В.В. Фібули з південно-східної ділянки некрополя Неаполя скіфського (за матеріалами розкопок В.П. Бабенчикова 1947–1948 рр.)
- ТИЛІЩАК В.С. До питання про повторне використання фрагментів кольчужного плетива у Центральній та Східній Європі у I тис.
- ЖИГОЛА В.С. Середньовічні городища Дніпровського Лівобережжя із залишками водозбірних споруд
- МИХЕЕВ С.М. О датировке Софии Киевской

Articles

- 3 DYACHENKO O.V. Application of the central place theory in archaeology for establishing of relative chronology and sizes of settlements
- 10 POLTAVETS V.I. Settlements Structure and Demographic Situation in the Tyasmyn River Region in the Early Iron Age
- 22 SNYTKO I.A. The Mix-Hellenes from the Olbian Decree in Honour of Protogenes (Historical and Archaeological Aspect)
- 31 KROPOTOV V.V. Fibulae from the South-Eastern Area of Necropolis at Scythian Neapolis (on the materials of excavations by V.P. Babenchikov in 1947 and 1948)
- 36 TYLISHCHAK V.S. On Repeated Usage of Fragments of Mail Braids in Central and Eastern Europe in the 1st millennium
- 43 ZHYHOLA V.S. Mediaeval Hill-Forts of the Dniπρο River Left Bank Region with the Remains of Drainage Structures
- 53 MIKHEYEV S.M. To the Problem of Dating the Saint Sophia in Kyiv

Публікації археологічного матеріалу

- ДЖОС В.С. Новий петрогліф з Кам'яної Могили
- СКОРОБОГАТОВ А.М. Нові матеріали доби неоліту Верхньої та Середньої Донщини

Publications of Archaeological Materials

- 58- DZHOS V.S. New Petroglyph from Kamyana Mohyla
- 60 SKOROBONATOV A.M. New Materials on the Copper Age of the Don River Upper and Middle Regions

- ІВАНОВА С.В., САВЕЛЬЄВ О.К. Курган біля с. Сичавка Одеської області 70 IVANOVA S.V., SAVELIEV O.K. Barrow near Sychavka Village of Odesa Oblast
- БУНЯТЯН К.П., ПОЗИХОВСЬКИЙ О.Л. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога 82 BUNYATYAN K.P., POZIKHOVSKYI O.L. Horodotско-Zdovbytska Culture Settlement in the Suburbs of Ostroh
- ЗАДНІКОВ С.А., ГАВРИШ П.Я. Антична кераміка із розкопок зольника 7 західного укріплення Більського городища 101 ZADNIKOV S.A., HAVRYSH P.Ya. Ancient Greek Ceramics from the Excavations of Burnt Mount 7 at the Western Fortification of Bilsk Hill-fort
- ШАПЦЕВ М.С. Чорнолакова кераміка з пізнюскіфського городища Булганак 110 SHAPTSEV M.S. Black Gloss Ceramics from Bulhanak, a Late Scythian Hill-Fort
- КАРНАУХ Є.Г. Червонолакові пеліки з сарматських поховань 114 KARNAUKH Eu.G. The Red-Gloss Pelikai from the Sarmatian Graves
- РОМАНЮК В.В. Ножі з клеймами литовської доби з Київщини 118 ROMANIUK V.V. Knives with Stamps of Lithuanian Period from Kyiv Region

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

- КВИТКОВСЬКИЙ В.І., ПАШКЕВИЧ Г.О., ГОРБАНЕНКО С.А. Матеріали з рільництва салтівського поселення П'ятницьке I 122 KVITKOVSKYI V.I., PASHKEVYCH H.O., HORBANENKO S.A. Materials on Agriculture of the Habitants of Pyatnytske I Settlement

Історія науки

History of Science

- МОЦЯ О.П. «Українська тема» в працях Володимира Антоновича 129 MOTSYA O.P. «Ukrainian Issue» in Works of Volodymyr Antonovych

Рецензії

Book Review

- КРАСИЛЬНИКОВ К.І. Рец.: В.В. Колода, С.А. Горбаненко. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне 135 KRASYLNYKOV K.I. Rec.: V.V. Koloda, S.A. Horbanenko. Agriculture of Saltivska Culture Bearers in the Forest-Steppe Zone
- КОЗАК Д.Н. Рец.: Р. Берест. Середньовічні монастирі Галичини. Житло і побут 138 KOZAK D.N. Rec.: R. Berest. Mediaeval Monasteries of Halychyna. Dwellings and Monastery Life

Хроніка

News Review

- До 60-річного ювілею Надії Оксентіївни Гаврилюк 140 To the 60th Anniversary of Nadiya Oksentiivna Havrylyuk
- До 60-річчя В'ячеслава Юрійовича Мурзіна 141 To the 60th Anniversary of Viacheslav Yuriyovych Murzin
- До 70-річчя Красицьківа Костянтина Івановича 143 To the 70th Anniversary of Krasylnikov Kostyantyn Ivanovych
- Пам'яті С.Н. Братченка 145 In Remembrance of S.N. Bratchenko

Наші автори

147 Our Authors

Список скорочень

148 Abbreviations

Здано до набору 27.06.2011. Підписано до друку 29.08.2011. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,65. Наклад 556 прим. Зам. 3061

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

О.В. Дяченко

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНИХ МІСЦЬ В АРХЕОЛОГІЇ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ВІДНОСНИХ ДАТ І РОЗМІРІВ ПОСЕЛЕНЬ

Використання символічного вираження теорії центральних місць М. Бекманна дозволяє встановити кількість та розміри поселень, відсутніх у добірках. Спеціальне застосування теорії центральних місць може слугувати для відносного датування відомих поселень, визначення їхніх орієнтовних розмірів і розвідок нових пам'яток.

К л ю ч о в і с л о в а: теорія центральних місць, трипільська культура, відносне датування, просторовий аналіз, система розселення.

Теорія центральних місць (ТЦМ) у різних її модифікаціях є найпоширенішою в географічних та археологічних дослідженнях просторовою моделлю, що описує особливості економічної діяльності людських спільнот на рівні макроструктури поселень (груп населених пунктів). Аналіз досліджень із застосуванням цієї методики можна знайти в низці праць (Smith 1974, р. 168—173; Crumley 1976, р. 59—66; 1979, р. 151—157; Clarke 1977, р. 17—28; Johnson 1977; Хаггетт 1979, с. 415—423; Колесников 2003, с. 39—42; Мінс 2006, р. 82—91). Тут подано застосування ТЦМ для реконструкції структури систем розселення носіїв трипільської культури разом зі встановленням відносної хронології поселень.

Оскільки навіть короткий огляд літератури по ТЦМ вимагає окремої роботи монографічного обсягу, зупинимося на загальних принципах теорії, сформульованих В. Кристаллером, модифікації А. Льюша та символічному вираженні ТЦМ М. Бекманна.

Закономірності в розміщенні просторових систем при їхньому двомірному розподілі (на географічній карті) були сформульовані В. Кристаллером у праці «Центральні місця Південної Німеччини» (1933 р.). Під «центральним місцем» дослідник мав на увазі населений пункт, який забезпечує інші населені пункти регіону основними (центральними) товарами і послугами. Оскільки центральні місця неоднакові за своїм значенням, центри вищого порядку мають більший набір товарів і послуг, частково забезпечуючи ними центри нижчого порядку (рангу). Території, що обслуговують-

ся центральними місцями, названі додатковими районами. В основі моделі В. Кристаллера лежить п'ять вихідних припущень.

1. Процес має проходити на безкінечно пласкій поверхні з ізотропними властивостями (однаковими властивостями середовища в усіх напрямках) і рівномірним розподілом купівельної спроможності населення.

2. Придбання центральних товарів має відбуватися в найближчому центральному місці.

3. Всі частини поверхні мають обслуговуватися центральними місцями; додаткові райони мають повністю займати всю розглядану поверхню.

4. Поїздки за товарами і послугами мають бути зведені до мінімуму.

5. Жодне з центральних місць не повинно отримувати надлишкового прибутку.

Виходячи з зазначених умов, за оптимального розміщення населених пунктів у просторі група тотожних центральних місць буде мати додаткові райони в формі правильних шестикутників (гексагонів), а самі центральні місця формують решітку в формі правильних трикутників (Christaller 1966). Розглядаючи можливість зміни розташування центрального місця в ієрархії населених пунктів, а, відповідно, і кількості залежних місць, що обслуговуються ним, В. Кристаллер виділив три типи оптимізації просторових систем. На характер оптимізації вказує певна K -оцінка, що визначається числом залежних місць, які обслуговуються з одного центрального. Базовими є K -оцінки, що дорівнюють 3, 4 та 7.

Оптимізація ринкової структури ($K = 3$). Центральне місце максимально наближене до залежних, які розташовані в кутах гексагонів.

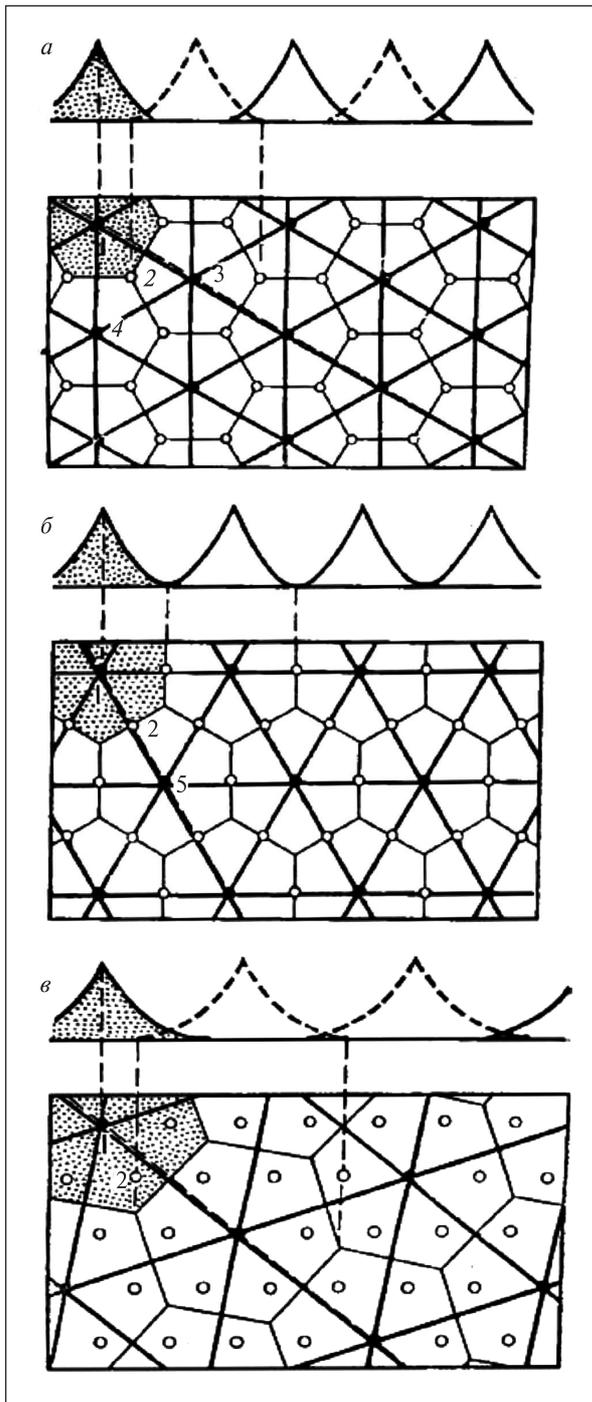

Рис. 1. Базові типи оптимізації систем розселення В. Кристаллера (за: П. Хаггетт)

Центральне місце вищого порядку має повністю обслуговувати тільки два підпорядкованих йому населених пункти (рис. 1, а).

Оптимізація транспортної структури ($K = 4$). Кордони додаткових районів змінюються для забезпечення ефективності транспортної сітки; залежні місця розташовані по середині сторін гексагонів. Центральне місце забезпечує три сусідні залежні та розділяє свій вплив

Рис. 2. Оптимізація систем розселення за модифікацією А. Льоша (за: П. Хаггетт)

на шість найближчих залежних місць із сусіднім центральним місцем тотожного рівня просторової ієрархії (рис. 1, б).

Оптимізація адміністративної структури ($K = 7$). Центральне місце вищого порядку та сусідні з ним центри нижчого порядку розмежовані в просторі. Центральне місце повністю обслуговує шість залежних (рис. 1, в).

Залежності, виявлені на одному рівні підпорядкування, зберігаються і для інших рівнів підпорядкування, що робить K -оцінки фіксованими (Хаггетт 1979, с. 417—422).

На відміну від жорсткої ієрархічної схеми В. Кристаллера зі ступінчастим розподілом функцій центральних місць, модифікація ТЦМ А. Льоша базується на введенні певного загального для всіх населених пунктів центрального місця. Воно домінує в забезпеченні попиту мешканців усіх населених пунктів певної території. Надання центральним місцям властивостей, характерних для різних типів просторової оптимізації, з метою отримання максимального співпадання видів товарів і послуг вищого порядку в одних центральних місцях формує принципово відмінну просторову структуру. Їй властива наявність 12 секторів, шість з яких включають більше число центральних місць (рис. 2; Леш 1959, с. 119—141). Особливістю такої моделі є майже безперервна послідовність підпорядкованих центрів, у якій більші центральні місця не можуть виконувати низку функцій менших центрів (Хаггетт 1979, с. 425). Наявність загального центрального

місця в єдиному ринковому просторі, окрім трьох базових типів оптимізації систем розселення, передбачає і наявність сформованих на їхній основі інших типів просторової організації з іншими K -оцінками.

У схемі В. Кристаллера чисельність мешканців населеного пункту визначається як добуток кількості мешканців найменшого місця, що обслуговується, на числове значення ознаки «характер оптимізації системи» (K -оцінку) в ступені, що відповідає порядковому номеру цього населеного пункту в просторовій ієрархії (Christaller 1966, р. 67). Таким чином, чисельність мешканців поселень має властивість експоненційного зростання (наприклад, для системи з характером оптимізації $K = 3$ ряд значень буде відповідати добутку числа мешканців найменшого поселення на ряд коефіцієнтів 1, 3, 9, 27 і т. д.). Незважаючи на аналогії в сучасному розміщенні населення (приміром, у Південній Німеччині, матеріали поселенських структур якої були покладені в основу розробок В. Кристаллера: Хаггетт 1979, с. 422—423, табл. 14, 2), реальний розподіл населення майже ніколи не відповідає цій ідеальній моделі. Розв'язати цю проблему вдалося математикові М. Бекманну. Розроблене ним символічне вираження ТЦМ базується на гіпотезі про існування певних пропорцій між розміром міста та чисельністю його населення, що визначається «коефіцієнтом урбанізації»:

$$P = \frac{kC}{1-k} \quad (1),$$

де P — розмір міста, C — розмір сільського поселення, k — показник пропорції.

Далі М. Бекманн вивів залежність між чисельністю мешканців поселення, його розмірами та порядком (рангом) у просторовій ієрархії системи з фіксованою K -оцінкою:

$$P_r = \frac{LCk^{r-1}}{(1-L)^r} \quad (2),$$

де P_r — чисельність мешканців населеного пункту на рівні ієрархії r , L — питома вага населення, що обслуговує, C — чисельність мешканців найменшого поселення, що обслуговується, k — показник пропорції (Beckmann 1958, р. 243—244).

Маючи дані по чотирьох параметрах, можна реконструювати ще два невідомі, що й розкриває колосальний евристичний потенціал моделі.

Показник пропорції k визначається як кількість залежних місць, що обслуговують-

ся з одного центрального (Beckmann 1958, р. 244). Оскільки модель описує виключно ієрархічні просторові системи, показник рангу в ієрархії населених пунктів r не може дорівнювати 1 (у такому випадку значення змінної L відповідає 1, і знаменник залежності дорівнює нулю). Однак населення центрального місця має забезпечувати не лише попит залежних місць, але й свій внутрішній, що, відповідно до формули, дозволяє співвіднести значення $K = 1$ з характеристикою моделі ізольованої держави І. фон Тюнена (докладніше див.: Хаггетт 1979, с. 438—444; Колесников 2003, с. 26—30). Слідом за П. Хаггеттом можна констатувати відповідність показника пропорції k в символічній моделі М. Бекманна та K -оцінок В. Кристаллера.

Наведену вище залежність (формула 2) можна представити як:

$$\frac{(1-L)^r}{L} = \frac{Ck^{r-1}}{P_r} \quad (3).$$

У такому вигляді вона відображає визначення, що не має логічних протиріч: відношення питомої ваги населення всіх поселень, що обслуговуються, до питомої ваги мешканців поселення, що обслуговує, дорівнює відношенню загального числа мешканців усіх поселень, що обслуговуються, до кількості мешканців поселення, що обслуговує.

Як і в модифікації ТЦМ А. Льюша, в символічній моделі М. Бекманна закладена безперервна послідовність підпорядкованих один одному центрів, що дозволяє використовувати її для аналізу функцій поселень різного рангу.

В літературі вже неодноразово ставилося питання щодо специфіки використання методів просторового аналізу в археології (Д. Кларк, Я. Ходдер, М.А. Колесников та ін.). На відміну від географів, які майже завжди мають у розпорядженні необхідні вихідні дані, археолог працює з фрагментованими системами розміщення об'єктів у просторі. Не всі пам'ятки відомі, частина відомих пам'яток зруйнована, більшість інших не розкопана або розкопана не повністю тощо. Через це першочерговим завданням є реконструкція системи розміщення поселень на рівні визначення всіх її структурних складових. Особливої уваги в таких розробках заслуговує проблема синхронії—діахронії пам'яток (Cumley 1979, р. 150). Як показує практика, ця проблема також може бути вирішена завдяки застосуванню методів просторового аналізу.

Вихідні дані. Деякі зауваження до значень змінних

Для верифікації викладених нижче застосовань ТЦМ використано дані двох просторових груп (ПГ) поселень західнотрипільської культури (ЗТК) у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. ПГ населених пунктів із центром в Глибочку відноситься (відповідно до запропонованої нами відносної хронології пам'яток) до першого ступеня другої фази небелівської групи, ПГ із центром у Майданецькому — до другого ступеня третьої фази томашівської групи. Зауважимо, що зазначена відносна хронологія пам'яток побудована виключно за допомогою методів просторового аналізу на базі схеми С.М. Рижова (Рижов 1999 та ін.). Обом системам розселення властивий приматний тип розподілення населених пунктів за правилом ранг—розмір. ПГ населених пунктів з центром у Глибочку також включає поселення середніх розмірів Ямпіль та малі селища Колодисте 1 і 2, ПГ населених пунктів з центром у Майданецькому — поселення середніх розмірів Романівка та малі селища Тальне 2 і 3, Мошурів 1. З огляду на активні дискусії стосовно значення ознаки «середня кількість мешканців одного будинку», що має ключове значення для оцінки кількості мешканців поселень, у розрахунках використано більш надійний показник числа споруд на поселеннях. Для населених пунктів великих та середніх розмірів враховано синхронне співіснування 78,4 % жител (Дяченко 2010, с. 83—154).

Відстань між пам'ятками замірялася в двомірній площині (на топографічній карті масштабу 1 см = 1 км) без поправок на нерівність поверхні та округлювалася до десятих. Відповідно, «реальні» показники цієї змінної знаходяться в регресивному зв'язку з врахованими в роботі: навіть за однакових значень відстані в двомірній площині показники «реальної» можуть відрізнятись, і навпаки. Однак у випадку аналізу пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя маємо справу з більш-менш «однорідним» рельєфом, без гірських систем і повноводних річок. Тому наведені цифри можна використати в роботі. Для місцевості з неоднорідним рельєфом розроблений спеціальний математичний апарат (Харвей 1974, с. 204—210; Hodder 1977, р. 294—297, fig. 36—38; Колесников 2003, с. 36—37 та ін.).

Кількість поселень в макрогрупах населених пунктів

До відомих значень змінних залежності (формула 2) належать показники кількості споруд на поселеннях, що обслуговують та обслуговуються (P , C). Зважаючи на невідомі або не включені до добірки поселення, слід використовувати можливі значення змінної, що описує кількість рівнів просторової ієрархії (r), від 2 до 8. Нижня межа цього інтервалу відповідає мінімальній кількості рівнів у ієрархічних просторових системах, верхня — загальній кількості підгруп пам'яток ЗТК у регіоні. Це дозволяє встановити значення коефіцієнта пропорційності k .

Оскільки значення змінної, що позначає питому вагу жител місця, що обслуговує (L), невідоме, розраховано можливі числові значення співвідношення питомої ваги населення місць, що обслуговують, та місць, що обслуговуються. Отримані результати вказують на неможливість функціонування просторових систем, що включають 7—8 рівнів ієрархії з місцями, що обслуговуються, коли питома вага їхніх мешканців становить понад 60 %. Просторові структури, що включають 5—6 рівнів ієрархії, не можуть функціонувати, якщо питома вага населення місць, що обслуговуються, перевищує 70 %, структури з трьома і чотирма рівнями ієрархії — якщо питома вага населення місць, що обслуговуються, перевищує, відповідно, 90 % і 80 % (табл. 1).

У розрахунках співставлялися можливі значення співвідношення питомої ваги населення, що обслуговує та обслуговується, та базові значення K -оцінок В. Кристаллера, а також показник $K = 2$. Верифікація отриманих результатів базується на оцінці числа жител, що обслуговуються центральними місцями за різного характеру оптимізації просторових структур із різною кількістю рівнів просторової ієрархії. В обох випадках найбільш прийнятним значенням K -оцінки виявився показник $K = 2$. При цьому ПГ із центром у Глибочку виявилася повністю представленою в добірці. До ПГ з центром у Майданецькому має належати ще одне поселення, за розмірами ідентичне Тальному 2 або Мошурову 1 (Дяченко 2010, с. 138—144).

Підкреслимо, що на цьому етапі реконструкції систем розселення не використовувалися якісь методичні нововведення. Наведені розрахунки є лише одним із варіантів використання символічної моделі М. Бекманна.

Таблиця 1. Можливі варіанти співвідношення питомої ваги населення, яке обслуговує та обслуговується

Питома вага населення, що обслуговує	Співвідношення питомої ваги населення, що обслуговує, та населення, що обслуговується, на різних рівнях (r) просторової ієрархії						
	r = 2	r = 3	r = 4	r = 5	r = 6	r = 7	r = 8
L = 0,1	8,10	7,29	6,56	5,90	5,31	4,78	4,30
L = 0,2	3,20	2,56	2,05	1,64	1,31	1,05	0,84
L = 0,3	1,63	1,14	0,80	0,56	0,39	0,27	0,19
L = 0,4	0,90	0,54	0,32	0,19	0,12	0,07	0,04
L = 0,5	0,50	0,25	0,13	0,06	0,03	0,02	0,01
L = 0,6	0,27	0,11	0,04	0,02	0,01	0	0
L = 0,7	0,13	0,04	0,02	0	0	0	0
L = 0,8	0,05	0,01	0	0	0	0	0
L = 0,9	0,01	0	0	0	0	0	0

Дистанції та кількість мешканців поселень в макрогрупах: чи існує закономірність?

У викладеному вигляді реконструкція поселенських структур охоплює лише проблему роботи з максимально повною добіркою (варіантами добірок, якщо можливі варіанти розподілення споруд у межах одного середнього/великого поселення або кількох невеликих селищ). Нове запитання, що виникає в процесі дослідження, постає гостро, хоча і має доволі прозаїчне формулювання: яке з поселень відповідає цій системі розселення за наявності на археологічній карті регіону кількох населених пунктів із заданими розмірами? В тому випадку, коли пам'ятки, що розглядаються, належать до однієї археологічної культури, але не мають чітких відносних дат, окреслена проблема цілком лежить у площині синхронії–діахронії та потребує розробки додаткових методичних прийомів.

Символьна модель М. Бекманна — одна з небагатьох моделей аналітичної географії, в число ступенів свободи якої не входить показник відстані між поселеннями. Між тим, і неодноразова вдала апробація моделей, що включають цю змінну, і систематизація емпіричних даних указують на існування певних закономірностей математичного характеру. Наприклад, при аналізі 67 населених пунктів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (64 пам'ятки володимирівсько-томашівської лінії розвитку і косенівської групи, а також три селища канівської групи) чітко виділяються групи значень ознаки «відстань між населеними пунктами», що лягли в основу виділення ПГ поселень

(Дяченко 2010, с. 83–89). Простежуються також певні тенденції у відстані між поселеннями різних рівнів просторової ієрархії.

Спеціальне застосування ТЦМ для відносно го датування поселень базується на припущенні про існування певного коефіцієнта пропорційності, що пов'язує чисельність мешканців поселень і ресурсні зони певних розмірів, що забезпечують це населення. В такому випадку логічним буде припущення про співрозмірність відношення центрів різного рангу та дистанціями між цими центрами і найменшими селищами, що обслуговують, яка залежить від характеру оптимізації систем розселення та рангу місць, що обслуговують, в ієрархії поселень:

$$\frac{M_1}{M_n} = R \frac{d_1}{d_n} \quad (4),$$

де M_1 — чисельність населення основного центру, M_n — чисельність населення центру рангу n , що обслуговує населення основного центру, d_1 — відстань між основним центром і найменшим місцем, що обслуговує, d_n — відстань від центру рангу n , що обслуговує основний центр, до найменшого селища, що обслуговує центр рангу n , R — модуль різниці рангів досліджуваного місця, що обслуговує, та основного поселення ($= 1$):

$$R = r_{min} - 1,$$

де r_{min} — ранг досліджуваного місця, що обслуговує, в просторовій ієрархії поселень.

Перевіримо наше припущення. Вихідні дані подано в табл. 2. Кількості споруд Ямполья та Романівки відповідає змінна M_n . Значен-

ня змінної d_1 описує відстань від Глибочка до Колодистого 1 (1) і Колодистого 2 (2) (табл. 2, а), а також від Майданецького до Тального 2 і 3 (табл. 2, б). Змінній d_n відповідають дистанції між Ямполем і Колодистим 1 (1), Колодистим 2 (2) (табл. 2, а), а також між Романівкою та Мошуровим 1 (табл. 2, б). Значення R для Колодистого 1 (четвертий рівень ієрархії) відповідає 3, Колодистого 2 (третій рівень ієрархії) — 2. Значення R для малих селищ у ПГ з центром у Майданецькому дорівнює 2. З'ясуємо показники відстані між центрами різного порядку та найменшими місцями, що обслуговуються.

Модельне значення відстані від Глибочка до Колодистого 1 визначається як:

$$d_1 = \frac{M_1 \times d_n}{R \times M_n} = \frac{724 \times 11}{3 \times 296} \approx 9.$$

Модельна відстань від Глибочка до Колодистого 2 становить:

$$\frac{724 \times 8,8}{2 \times 296} \approx 10,8.$$

Модельна відстань від Ямполья до Колодистого 1 визначається як:

$$d_n = \frac{RM_n d_1}{M_1} = \frac{3 \times 296 \times 9,5}{724} \approx 11,7.$$

Модельна відстань від Ямполья до Колодистого 2 дорівнює:

$$\frac{2 \times 296 \times 11,6}{724} \approx 9,5.$$

Таблиця 2. Вихідні дані

а. ПГ поселень з центром у Глибочку

Змінні	Значення
M_1	724
M_n	296
$D_1(1)$	9,5
$D_1(2)$	11,6
$D_n(1)$	11
$D_n(2)$	8,8

б. ПГ поселень з центром у Майданецькому

Змінні	Значення
M_1	1468
M_n	482
D_1	7,4
D_n	5,4

Модельна відстань від Майданецького до Тального 3:

$$\frac{1468 \times 5,4}{2 \times 482} \approx 8,2.$$

Модельна відстань від Романівки до Мошурова 1:

$$\frac{2 \times 482 \times 7,4}{1468} \approx 4,9.$$

Статистичне відхилення модельних показників (за 100 % мірні дані) становить 5,3—10,8 % або 500—800 м на карті.

Тепер слід розглянути трипільські пам'ятки в модельному радіусі. Виходячи з отриманого значення відстані між Романівкою та місцями, що обслуговують, відсутнє в добірці селище можна ототожнити з Мошуровим 2 і, відповідно, синхронізувати його з Майданецьким. Зауважимо, що М.М. Шмаглій і М.Ю. Відейко також синхронізували цю пам'ятку з поселеннями третьої фази томашівської групи, щоправда, пов'язуючи обидва селища з центром у Тальянках (Шмаглій, Відейко 1992, с. 126—129).

Відома також і значна кількість поселень із встановленою відносною хронологією, розміри яких, проте, лишаються спірними. Їх можна встановити, знаючи показники щільності забудови населених пунктів відповідного рангу. Спробуємо змоделювати кількість споруд на поселеннях середніх і великих розмірів.

Модельна кількість споруд у Глибочку (враховано відстань між Ямполем і Колодистим 1) визначається як:

$$M_1 = \frac{RM_n d_1}{d_n} = \frac{3 \times 296 \times 9,5}{11} \approx 767,$$

або (враховано відстань між Ямполем і Колодистим 2):

$$\frac{2 \times 296 \times 11,6}{8,8} \approx 780$$

Модельна кількість споруд Ямполья (враховано відстань між Глибочком і Колодистим 1) становить:

$$M_n = \frac{M_1 d_n}{R d_1} = \frac{724 \times 11}{3 \times 9,5} \approx 279,$$

або (враховано відстань між Глибочком і Колодистим 2):

$$\frac{724 \times 8,8}{2 \times 11,6} \approx 275.$$

Модельна кількість жител Майданецького становить:

$$\frac{2 \times 482 \times 7,4}{5,4} \approx 1321.$$

Моделна кількість споруд Романівки дорівнює:

$$\frac{1468 \times 5,4}{2 \times 7,4} \approx 536.$$

Статистичне відхилення модельних показників коливається в межах 5,7–11,2 %.

Відчутні статистичні відхилення і у випадку дистанцій між пам'ятками, і у випадку демографічної складової, імовірно, пов'язані з використанням у розрахунках показників відстані «по прямій». У випадку відстані між пам'ятками цілком імовірно і певні відхилення від «ідеальних цифр», зумовлені вибором максимально зручного місця для розміщення поселень. У цілому верифікація спеціального застосування ТЦМ демонструє виправданість його використання в археологічних дослідженнях для з'ясування відносної хронології та розмірів населених пунктів. У випадку відсутності пам'яток і в добірці, і на археологічній карті регіону застосування ТЦМ дозволяє звизити радіус їхнього пошуку при проведенні археологічних розвідок.

Підсумки

Специфіка застосування методів просторового аналізу в археології часто пов'язана з неповнотою інформації про системи розселення минулого. Використання символічного вираження ТЦМ М. Бекманна дозволяє встановити розміри та кількість відсутніх у добірках населених пунктів. Пов'язати з даними розрахунків конкретні пам'ятки, що не мають чітких відносних дат, можна завдяки запропонованому тут спеціальному застосуванню ТЦМ. Воно також дозволяє визначити орієнтовні розміри датованих поселень. Сподіваємося, що можливість отримання відносних дат пам'яток в умовах кабінетної роботи дозволить зекономити роки, а то й десятиліття вартісних польових досліджень.

До числа пріоритетних завдань подальшої роботи в цьому напрямі варто віднести апробацію моделі на інших макрогрупах поселень, включаючи системи розселення з двоїчним, третичним і т. д. типом розподілення населених пунктів, використання ГІС для отримання більш коректних вихідних даних, верифікацію модельних відносних дат шляхом аналізу керамічного комплексу пам'яток.

- Дяченко О.В. Трипільське населення Буго-Дніпровського межиріччя: просторово-часовий аналіз. Дис. ... канд. істор. наук. — К., 2010.
- Колесников М.А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма). — К., 2003.
- Леш А. Географическое размещение хозяйства. — М., 1959.
- Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. Дис. ... канд. істор. наук. — К., 1999.
- Хаггетт П. География: синтез современных знаний. — М., 1979.
- Харвей Д. Научное объяснение в географии. — М., 1974.
- Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські поселення на Черкащині // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 124–130.
- Beckmann M.J. City hierarchies and the distribution of city size // Economic development and culture change. — 1958. — Vol. 6. — № 3. — P. 243–248.
- Christaller W. Central Places in Southern Germany. Englewood Cliffs. — N. J., 1966.
- Clarke D.L. Spatial Information in Archaeology // Spatial Archaeology. — London; New York; San Francisco, 1977. — P. 1–32.
- Crumley C.L. Toward a Locational Definition of State Systems of Settlement // American Archaeologist. New series. — 1976. — Vol. 78. — № 1. — P. 59–73.
- Crumley C.L. Three Locational Models: An Epistemological Assessment for Anthropology and Archaeology // AAMT. — 1979. — Vol. 2. — P. 143–174.
- Hodder I. Some New Directions in the Spatial Analysis of Archaeological Data at the Regional Scale (Macro) // Spatial Archaeology. — London, 1977. — P. 223–351.
- Johnson G.A. Aspects of regional analysis in archaeology // Annual Review of Anthropology. — 1977. — 6. — P. 479–508.
- Minc L.D. Monitoring regional market systems in prehistory: Models, methods, and metrics // Journal of Anthropological Archaeology. — 2006. — 25. — P. 82–116.
- Smith C.A. Economics of marketing systems: models from economic geography // ARA. — 1974. — 3. — P. 167–201.

Надійшла 24.02.2011

А.В. Дяченко

ПРИЛОЖЕНИЕ ТЕОРИИ ЦЕНТРАЛЬНЫХ МЕСТ В АРХЕОЛОГИИ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ДАТ И РАЗМЕРОВ ПОСЕЛЕНИЙ

Специфика применения методов пространственного анализа в археологии зачастую связана с неполнотой информации о системах расселения прошлого. Использование символического выражения теории центральных мест М. Бэкманна позволяет установить размеры и количество отсутствующих в выборках населенных пунктов. Связать с ними конкретные памятники, не имеющие четких относительных дат, возможно благодаря предложенному здесь специальному приложению теории центральных мест. Приложение также позволяет установить ориентировочные размеры датированных поселений и определить радиус поиска памятников, отсутствующих в выборках.

O.V. Dyachenko

APPLICATION OF THE CENTRAL PLACE THEORY IN ARCHAEOLOGY FOR ESTABLISHING OF RELATIVE CHRONOLOGY AND SIZES OF SETTLEMENTS

The particularity of the application of spatial analysis in archaeology is often caused by the insufficient information about expansion systems of the past. The usage of the character expression of M. Beckmann's Central Place theory makes it possible to determine the size and number of settlements which are absent in samplings. Owing to the proposed special supplement of the Central Place theory, it is possible to connect them with specific sites which do not have clear relative dates. This supplement also allows to calculate approximate sizes of the dated settlements and to determine the search radius of sites which are absent in samplings.

В.І. Полтавець

СТРУКТУРА ПОСЕЛЕНЬ І ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В ПОТЯСМИННІ В РАНЬОМУ ЗАЛІЗНОМУ ВІЦІ

Проаналізовані поселення та городища доби раннього заліза з метою відтворення демографічної ситуації.

К л ю ч о в і с л о в а: Правобережна Україна, Потяминня, доба раннього заліза, поселення, городище, структура, демографія.

Важливим напрямом сучасної археології є вивчення просторової структури поселень, зокрема виокремлення житлово-господарських комплексів, або домогосподарств. З цим пов'язане визначення демографічного потенціалу поселення або локальної групи пам'яток, меншою мірою — їхньої соціальної структури, особливостей господарства тощо. З Потяминня розпочалися розкопки поселень раннього залізного віку широкими площами: Велика Андрусівка, Тарасова Гора біля с. Жаботин, Суботівське і Мотронинське городища — базові пам'ятки різних періодів. Вони дозволяють простежити деякі їхні особливості з означених проблем.

Виділення садиб на поселеннях раннього залізного віку стало можливим завдяки масш-

табним розкопкам пам'яток скіфського часу на Лівобережжі: на Більському і Люботинському городищах (Шрамко 1973, с. 108; 1998; Радзиевская, Шрамко, 1980; Скорый 2008)¹. У Потяминні декілька садиб VI—V ст. до н. е. виокремлено на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорый 2001). Ю.М. Бойко, детально картографувавши будівельні залишки і масовий матеріал, виявив принцип розмежування території домогосподарств на лісостепових лівобережних поселеннях скіфського часу і здійснив вдалу спробу тлумачення цих даних у соціальному аспекті (Бойко 1994). Є певний досвід обчислення щільності заселен-

¹ Одночасно такі спроби здійснили Л.І. Крушельницька (1971; 1976) і Г.І. Смирнова (1984; 1986) за матеріалами поселень Верхнього та Середнього Дністра, але розкопаних невеликими площами.

ня та визначення кількості мешканців із застосуванням коефіцієнта щільності забудови — співвідношення кількості синхронних жителів і дослідженої площі поселення. Таким чином обчислено населення Більського городища та інших середнього розміру², а саме з розрахунку особа/50 м² або 200 осіб/га (Шрамко 1984, с. 224—225), а також мешканців скіфоїдних городищ Подоння. Для середніх городищ це становить близько 100 осіб/га (Медведев 1999, с. 65—66, табл. 3). Було зазначено, що на середніх і особливо великих городищах площею в декілька сотень гектарів наявність значних ділянок, непридатних для забудови або відведених під господарську зону, знижувала щільність забудови³.

Найвагоміші результати в розробці методики просторових і демографічних реконструкцій одержані внаслідок цілеспрямованих досліджень сільських поселень Нижнього Побужжя VI—V ст. до н. е. під керівництвом С.Д. Крижицького у 1970—1980 рр. Принциповими моментами можна вважати, поперше, виявлення факту «кущової» (вільної) забудови поселень, по-друге, виокремлення в результаті польових спостережень і теоретичних розробок так зв. модуля («куща», «садиби» або домогосподарства) — первинної складової житлово-господарського масиву, до якої входило декілька осель та господарські споруди, об'єднані навколо центрального двору (Буйських 1985; 1987; Отрешко 1985; Крыжицкий и др. 1989, с. 25—36). По-третє, обчислено кількісні параметри модуля, що дозволяє порівнювати і хоча б приблизно вирахувати демографічний потенціал поселень різних розмірів. Кожне з них можна відобразити в усереднених модулях (садибах): один модуль — це хутір (0,2 га), середні й великі поселення вміщува-

ли відповідну їх кількість (Буйських 1987, с. 33; Крыжицкий и др. 1989, с. 31—33, 36)⁴. Число будівель у середньому чотири—шість на садибу. Ці розрахунки стосуються саме сільських (аграрних) поселень VI—V ст. до н. е. — досить однорідних за соціальним складом, з розрідженою забудовою та житлами-півземлянками.

Зрештою, вихідним пунктом для обчислення населення є також розміри осель, точніше «мінімальної житлової площі» на особу, яку визначають, виходячи з розмірів найменшого житла і з огляду на вірогідну чисельність сім'ї. Сталих норм тут немає (Хазанов 1975, с. 69—75; Массон 1976, с. 113—114). Для нижньобузьких поселень з найменшими житлами близько 6,0 м² (Крижицький, Русяєва 1978, с. 5), прийнято норму 3,0 м² на особу, для Марицького городища в Посейм'ї VI—V ст. до н. е. — близько 4,0—4,5 м² (Пузикова 1981, с. 15, 97), городищ Середнього Дону V—IV ст. до н. е. — близько 3,0 м² (Медведев 1999, с. 65—66, табл. 3). У лісостеповій смузі в передскіфській (Крушельницькая 1971, с. 121; Смирнова 1984, с. 44) та особливо скіфській час були поширені будівлі площею 9, 10 і 11 м² (Пузикова 1981, с. 15; Шрамко 1987, с. 43—69; 1998, с. 22—36; Медведев 1999, с. 66; Гавриш 2000, с. 116), які можна вважати найменшими для пари з мали-

² Типологія та ієрархія поселень залежно від розмірів розроблена для античних сільських поселень Нижнього Побужжя (Отрешко 1985; Буйських 1987; Крыжицкий и др. 1989, с. 29—31), Подністров'я (Бруяко 1999, с. 86—95), а також поселень скіфського часу басейну Ворскли (Шрамко 1984; Бойко 1994). Для античних поселень це — хутір (близько 0,2 га), поселення середніх розмірів (від 2,0—3,0 до 5,0—8,0 га) та велике (до 50—80 га) (Крыжицкий и др. 1989, с. 4). Серед лісостепових городищ виділені малі (до 3,0 га) та великі (декілька сотень га) (Шрамко 1984, с. 223—224).

³ За розрахунками Б.А. Шрамка, на Більському городищі (4 тис. га) у період його розквіту заселено було приблизно 200—250 га (Шрамко 1984, с. 225), тобто 1/20 або 1/16 його площі. На античних нижньобузьких поселеннях щільність забудови великих поселень також була приблизно в 2—4 рази менша порівняно з деякими середніми (Крыжицкий и др. 1989, с. 34, 36).

⁴ Обчислення демографічного потенціалу за допомогою модуля ще вимагає уточнень. Вказані різні його розміри — 0,2 і 0,5 га. Останній показник отримано, певно, з урахуванням розораних зольних плям на поселенні Чортувате 7, де на 34 га виявлено 76 плям (садиб). Тобто, на 1,0 га припадає 2,2 садиби близько 0,5 га кожна (Крыжицкий и др. 1989, с. 32—33). Насправді ж розміри садиб тут були менші: 0,1—0,2 га. Зокрема, на розкопі IX (3375 м²) виокремлено щонайменше дві садиби; на розкопі II (1012 м²) — одну (Буйських 1987, с. 32; Крыжицкий и др. 1989, с. 26—27, 32). Це модуль у «вузькому» значенні. Він складається з «блоків споруд» площею близько 500 м² (Буйських 1985, с. 8), до якого треба додавати якусь частину (половину?) території між ними, що становили в довжину від 10 до 50 м (Крыжицкий и др. 1989, с. 29—31). Так, площі модуля 0,2 га відповідає садиба з «блоком споруд» у 500 м² за «міжкущової оболонки» (термін наш) близько 10 м. За «оболонки» приблизно в 25 м модуль збільшиться до 0,5 га. Саме такий «розширений модуль» найпридатніший для розрахунків демографічного наповнення великих і середніх поселень (див.: Крыжицкий и др. 1989, с. 36, де вказано посилення на модуль в 0,2 га, розрахунки ж здійснені за модулем 0,5 га), оскільки враховуються значні «пусті» ділянки. Саме модулю 0,5 га відповідає і коефіцієнт щільності забудови — 14 будівель/га або 6,3 будівлі/домогосподарство, розрахований для Чортуватого 7 (там само, с. 33): дві садиби на 1,0 га, а за модулем 0,2 га їх було б п'ять. Останній модуль прийнятий лише для поселень зі значною щільністю забудови, приміром Марицького чи Люботинського городищ.

ми дітьми. Цю норму — близько 3,0—4,5 м² — можна прийняти для обчислення складу домогосподарства поселень Потясминня.

На нашу думку, правомірно порівнювати норми забудови для античних поселень і синхронних лісостепової смуги, зважаючи на схожі будівельні традиції та спосіб господарювання. Застосування згаданого модуля (садиби) припустимо і для передскіфського часу. Адже садиба є матеріальним еквівалентом домогосподарства — соціально-економічної одиниці, що була на той час, безперечно, головним осередком суспільства. Модуль в 0,5 га можна застосувати й для обчислення населення поселень без вираженої або з недостатньо вираженою кушовою структурою з розрідженою забудовою. Схоже, існували досить сталі санітарні норми або регламентація господарської зони (Буйських 1985), що забезпечували певне співвідношення розміру поселення і кількості його мешканців⁵.

Чорноліський період. Серед *ранньочорноліських поселень* переважають середні: 2,0—5,0 га. Укріплений майдан I Чорноліського городища невеликий — 0,7 га, як і Малого Суботівського городка — 0,85 га, чорноліський культурний шар тут не виявлено. На поселенні Велика Андрусівка (близько 3,0 га), майже повністю розкопаному, відкрито 10 досить великих жител — у 30—50 м² (40 м² у середньому) та навіть 120 м² і п'ять окремо розташованих зольників (досліджено один), які, мабуть, відповідали п'ятьом домогосподарствам. Просторове виокремлення їх тут не спостерігається: житла однаково орієнтовані та розташовані в ряд уздовж заболоченої протоки Тясмина. Оскільки житла згоріли (Покровська, Петровська 1961, рис. 2, с. 132, 135), їх можна умовно вважати одночасними, принаймні для останнього етапу існування поселення. В них могло мешкати максимум 90—100 осіб (за 4,0 або 4,5 м² на особу).

⁵ Розміри ранньослов'янських поселень Потясминня та садиб приблизно такі самі, як на початку доби раннього заліза. Житла тут утворюють скупчення по три—п'ять зі значними інтервалами між ними. На поселенні Луг I одночасно існувало не більше ніж п'ять—шість жител (Березовець 1963, рис. 7, с. 187), тобто куш. За підрахунками О.М. Приходнюка, кількість жител на пенківських поселеннях площею в 2,0—3,0 га становила 30, з них одночасними були 10—15 (Приходнюк 1980, с. 18—19). За жител від 9,0 до 20,0, а здебільшого 11,0—15,0 м², це, відповідно, від 30—50 до 75 душ. Приблизно таку само кількість (40—72 особи) отримуємо за обчислення в модулях у 0,5 га: чотири—шість садиб. Модуль 0,2 га тут неприйнятний через розріджену забудову. В середньоруських селах X—XIII ст. кількість людей коливалася від 15 до 50 осіб. На поселенні в 1,5 га було орієнтовно п'ять—сім садиб і мешкало 25—45 душ (Куза 1985, с. 100).

Досить великі житла притаманні рільничому населенню. З «вуличним» плануванням запланні поселення відомі в східнотшинській культурі (Березанская 1974, с. 69)⁶.

На Великому Суботівському городку (близько 3,0 га, розкопано 0,45 га) виявлено 10 жител першого хронологічного етапу і п'ять (за іншими даними два) — другого (Лысенко 2004, с. 253). Характер забудови першого періоду умовно можна визначити як кушовий, але житла згруповані від одного—двох до чотирьох не навколо центрального двору, що є ознакою садиби, а рядами. Відстань між кушами 10,0—35,0 м⁷. Більшість будівель зосереджена в західній «мисовій» частині городка. Тут простежуються два головні осередки їхньої концентрації та господарських ям: південний (житла 1—6 і 11) і північний (7—9), у кожному було по великій оселі площею близько 100 м². Нині можна намітити п'ять кушів, з яких три розташовані вздовж південного краю мису (житла 7—9; 1—3, 6; 4 і 5) і ще два (житла 10 і 12; 11), певно, вздовж доріг, які вели від в'їзду на городок до двох згаданих осередків. Незабудовані ділянки, виходячи зі стану дослідженості пам'ятки, становили не менше ніж 2/3 площі. Будівель немає, як і на інших чорноліських укріпленнях, у центрі (Тереножкин 1961, с. 31), де, можливо, утримували худобу. На відміну від Великої Андрусівки, спостерігається диференціація будівель за площею, формою та орієнтацією, що відображує, мабуть, якийсь складніший устрій общини.

Житла-землянки мали розмір 7,5, 28,0, 30,0 і 54,0 м², одна — 100 м² (Тереножкин 1961, с. 34, рис. 21—23). Останнє житло 6, крайнє в своєму куші, віддалене від нього на 10,0—15,0 м. Поряд з ним виявлено скарб другого ступеня чорноліської культури. Середньою можна вважати оселю приблизно в 30 м², тож житло 6 умовно можна прирівняти до двох—трьох «середніх». Тоді в 12—13 умовних середніх житлах першого періоду могли мешкати 84—91 особа (за норми 4,0 м² на особу) або 120—130 (за норми 3,0 м²). Це число можна прийняти, адже кількість нерозкритих жител і таких, що не входили до синхронних, навряд чи значно різнилася⁸.

⁶ Без помітних змін вони збереглися в Потясминні до ранньослов'янських часів — селища Луг I і II, в уроч. Молочарня поблизу с. Пенківка, але житла тут значно менші (Березовець 1963, рис. 7).

⁷ Розташування жител, можливо, обумовлене рельєфом місцевості.

⁸ Цю кількість можна співвіднести з шістьма нижньобузькими модулями в 0,5 га: тобто по 10—18 осіб в оселі, всього 60—108.

Припустима чисельність мешканців на інших ранньочорноліських поселеннях площею 2,0—5,0 га могла бути близька до суботівської.

На поселенні Вовківка на 2,0 га виявлено п'ять великих помешкань по 40—90 м², понад 10 господарських ям та 34 інші об'єкти (Осташков 1995). Зважаючи на розміри поселення та будівель, одночасно тут було навряд чи більше за п'ять жител, тобто його населення наближалось до нижньої межі середніх поселень (40—60 осіб). Рештки наземного житла завширшки до 3,0 м виявлено також на поселенні Богучівська Гора поблизу с. Залевки з інтенсивним культурним шаром (площа близько 4,0 га) (Покровська 1952, с. 45). Воно навряд чи було більшим ніж 18 м². Обидва поселення мали розріджену забудову.

Пізньючорноліські пам'ятки — малі городища і поселення — численніші. Перших відомо 14: три площею 0,12 га, шість — від 0,20 до 0,30 га, три — від 0,50 до 0,75 га і два (Грушківка і Велике Чутівське) — 1,0 і 1,3 га, відповідно. Поява укріплених городків — головна особливість цього періоду, ще одна — нетривкі наземні будівлі замість землянок. О.І. Тереножкін вважав малі городки (Суботівський Малий, Вовчий Шпиль, Велике і Мале Чутівські) схованками, що існували недовго та здебільшого загинули від пожежі (Тереножкін 1961, с. 14—17, 31—32, 40). Через незначні розміри і малопотужні символічні укріплення (Дараган, Кашуба, Разумов 2010) ці городки можна вважати культовими осередками та водночас, мабуть, укріпленими садибами однієї родини, що засвідчують формування нового соціального прошарку. Деякі з них були короткочасними поселеннями (Тясминське, Лубенецьке та Калантаївське), але здебільшого поселення розміщувалися з їхнього напольного боку та в найближчій заплаві. Площа такого в заплаві біля Московського городища приблизно 2,5 га, інші не менші ніж 100 м у перетині (Тереножкін 1961, с. 29, 31)⁹.

На малих городках рідко трапляються житла. Одна заглиблена і обличкована плахами будівля в 12 м² розкопана на Тясминському городищі, але О.І. Тереножкін не вважав її житлом (Тереножкін 1961, с. 38, рис. 24). Подібне за розміром заглиблене житло (зі слів Г.Т. Ковпаненко) відкрито 1957 р. на Калантаївському городищі. Рештки вогнищ і глиняних долівок разом з ямами поза межами укріплень свідчать, що саме тут, головно, мешкало населен-

⁹ Відкрите нещодавно велике заплавне поселення навпроти Калантаївського городища засвідчує, що дворівневе розміщення було нормою.

ня. Проте через певну конструкцію (дерев'яні або дерново-земляні стіни?) житла цього часу майже не вціліли.

Декілька жител (від двох до п'яти) поганої збереженості відомі у верхніх шарах Суботівського городища (горизонт Суботів 2). Вони неглибокі (0,5—0,7 м) і визначені за рештками глиняних вогнищ. Лише у двох зафіксовані розміри глиняних долівок — 36 м² (Тереножкін 1961, с. 37) і близько 100 м² (Клочко, Гершкович, Мотзенбеккер 1995, табл. XXII, 1). Остання будівля 9 також була крайньою в ряду, як і житло 6 першого горизонту. Простежено також значну кількість ям другого горизонту і зольно-земляні скупчення, що заповнили давні землянки (Граков Тереножкін 1958, с. 172). Для 300, а тим паче 400 років існування Великого Суботівського городка (Лысенко 2004, с. 255) відкрита кількість жител, зокрема другого етапу, занадто мала, особливо враховуючи його господарську специфіку — в пізньючорноліські часи воно було металообробним і адміністративним осередком (Демченко, Клочко, Маничев 2000), а також релігійним (Лысенко 2004, с. 263). Можливо, наземні житла будували на тих само найкомфортніших ділянках¹⁰. Вірогідно, особливого статусу поселення набуло не тільки через престижність металоробства, а й перебування тут управлінської верхівки, можливо, представників одного роду, виходячи з однотипної орнаменталії бронзових браслетів (Полтавець 2009).

Чорноліське городище (укріплення II) — найбільша пам'ятка цього часу, 24 га. До нього прилягає так зв. укріплення III — частково огорожена територія в понад 200 га (загін для худоби), на якій у скіфський час влаштували великий курганно-грунтовий могильник. О.І. Тереножкін зауважував на складності Чорноліського городища як багатошарової пам'ятки особливого призначення¹¹. На його думку, тут не було жител, а лише зольники — місця, куди зносили золу та інші побутові відходи з осель за межами укріплень. Зольники вкривали третину площі в центрі укріплення II

¹⁰ З напольного боку Суботівського городка виявлені сліди великого поселення, яке О.І. Тереножкін схилився вважати синхронним першому хронологічному етапові (Тереножкін 1961, с. 29). Але дослідження 1995 р. виявили тут «типову чорноліську кераміку» та рештки ям (Клочко, Гершкович, Мотзенбеккер 1995, с. 17).

¹¹ За характером культурних залишків — два великі «житлові» пагорби за незначного культурного шару — воно дещо нагадує ранньочорноліське поселення Адамівка на Дніпрі (Тереножкін 1961, с. 32, рис. 20).

(Тереножкін 1952, с. 118, 129), їхні скупчення місцями сягали в довжину 220 м і в ширину близько 130 м (Тереножкін 1961, с. 30, рис. 16), що може засвідчувати тривалу присутність населення в межах II-го укріплення. Адже зольні відходи зазвичай скидають неподалік осель або місць господарської діяльності. В такому разі тут мали бути якісь споруди (наземні чи дещо заглиблені), які важко виявити, тим паче, що розкопи були невеликі. Схоже, житла були, головним чином, у північній частині II-го укріплення, вільній від зольників і добре захищеній глибоким яром. Скупчення кісток тварин у вигляді великих пагорбів загалом характерні для пізньочорноліських городищ і поселень: Чорноліське, Московське та Лубенецьке (Тереножкін 1961, с. 30—31). Втім, значна кількість зольників може свідчити про мешкання тут одночасно багатьох сімей. Таке могло відбуватись у місцях сезонного перебування населення, пов'язаних з випасом худоби, обміном чи культовими зібраннями.

Найщільніше заселені ділянки II-го укріплення Чорноліського городища становили, як і на Суботівському, близько 1/3 площі. Тож можна припустити й близьку граничну щільність його заселення, тобто 28—40 душ/га. Відтак, число мешканців могло становити (28—40 осіб × 24 га) 672—960 душ¹². Звичайно, це дуже спрощені розрахунки, та все ж вони мають певне підґрунтя і дають хоча б приблизне уявлення про розміри колективу.

Неукріплених пізньочорноліських поселень відомо дещо більше на тлі попереднього періоду. Вони приблизно такі самі чи дещо більші: від 1,5—2,5, 3,0—5,0 до 8,0 га. На них трапляються уламки обгорілої глиняної обмазки від жител, мабуть наземних. Кількість мешканців можна вирахувати приблизно за площею, припускаючи садибу в 0,5 га. У підсумку можна констатувати, що для пізнього Чорнолісся характерні наземні легкі (недовготривалі) житла, що, можливо, пов'язано з політичною обстановкою. Як і на інших територіях чорноліської культури, домінував безкуганний обряд поховань, зокрема тілопальних (Покровська 1953, с. 135—137; Тереножкін 1961, с. 43—45; Ильинская 1975, с. 77—78; Лысенко 2004, с. 261), що вважається ознакою осілого побуту. Перші курганні поховання осіб високого рангу, віддалені від поселень, відносяться саме

¹² У перерахунку на нижньобузький модуль в 0,5 га (48 на 24 га) × 10—18, одержуємо майже такий самий результат: 480—864 душі.

до цього часу (Гуляй-Город, к. 52; Тенетинка, к. 185).

Для *жаботинського періоду* відомо приблизно 12—15 неукріплених поселень. Розміри їхні більші, ускладнюється також ієрархія. Поселення Тарасова Гора поблизу Жаботина за площею (близько 50 га) наближається до великих античних поселень або середніх городищ скіфського часу. Приблизно 20 га займало поселення Бражине біля Орловця, інші — від 10,0 га та менше. Два поселення поблизу сіл Петрівське (колишне Репяшине) у верхів'ї Тенетинки та Флярківка у верхів'ї Жаб'янки (відкриті нещодавно) сягали близько 100 га. Обидва існували і в ранньоскіфський час. Натомість розміри землянок приблизно такі ж, як за раннього Чорнолісся. На 22 розкопах у Жаботині досліджено площу 0,37 га. Для нього характерна розріджена забудова. Попри наявність вільних ділянок садиби займали доволі невеликі кутки, де простежена неодноразова перебудова жител, зведених одне над одним (Покровская 1973, с. 169).

М.М. Дараган нарахувала не менше ніж сім наземних жител і 10 землянок різного часу (Дараган 2011). Землянки, переважно першого періоду, від 12,0 м² до 21,0, 23,5, 26,0—45,0, 45,0 і 108,0 м², наземні споруди більші. Лише одне наземне житло (розкоп IX) віднесене до 3-го періоду, інші — переважно до 2-го. Тобто, спостерігається збільшення кількості наземних жител на другому етапі. Серед них можна простежити три групи, що співвідносяться за площею приблизно як 1 : 2 : 3 (48,0, 80,0, 94,5 і 120,0 та 144,0 м²), що відповідає, мабуть, «модулю» в 10—12 м² (найменше житло). Середні розміри 95 м². У землянок, які відносяться переважно до 1-го етапу, співвідношення становить 1 : 2 : 4 (12, 21—24—26 і 45 м²), за винятком «бронзолivarної майстерні» в 108 м². Відповідно, в одній оселі могло мешкати від трьох—чотирьох до 10 осіб, у більших — від 10 до 30 осіб (за 4,0—4,5 м² на особу).

Значне скупчення з 13 осель простежене в північно-східній частині поселення на площі близько 4,0 га (розкопи VII, XIV—XVI, XVII, XVIII і XXII). Одночасно функціонувало по шість—сім жител за 1-го і 2-го будівельних періодів. Найкомпактнішим було скупчення з чотирьох осель різних періодів у розкопах XIV—XVI на площі близько 400 м² (центральний блок споруд?). У заповненні землянки розкопу XIV виявлено виразні ознаки культової діяльності. Житла в бічних розкопах цього скупчення віддалені від «центрального блоку» на 30, 50 і

100 м і, вірогідно, належали до інших. Можливо, маємо справу з чотирма кушами (садибами), до яких відносилися, відповідно, виявлені на сусідніх розкопах XIV—XVI, IX і XVIII, VII і XVII, XIX і XXII і які разом утворювали «агломерацію» садиб. На південно-західній її периферії було двошарове святилище (розкоп XIX), а на південній — житло з «ямою ремісника-металообробника» (розкоп XVIII), що ніби-то підтверджує виділення її як господарського та соціального осередку. У периферійних розкопах X—XIII жител немає. Ще одне скупчення їх спостерігалось у південно-східній частині поселення, приблизно за 250 м від першого. На семи невеликих розкопах житла виявлені в трьох — I і II (1-го періоду) та XX (3-го)¹³. Простежено виразні ознаки обрядових дій у землянці розкопу II, в чотирьох інших — господарські ями з залишками офір (розкопи IV і V). Можливо, кожний осередок садиб мав власне святилище.

Приблизну максимальну кількість мешканців Жаботинського поселення можна обчислити за коефіцієнтом щільності забудови. Для періоду Жаботин 1 маємо шість жител загальною площею 375 м² або в середньому 62 м² на одне житло з 12—15 мешканцями. Коефіцієнт дорівнює (шість жител : 0,37 га) 16 осель/га. На площі в 50 га можна було розмістити (16 × 50) 800 осель, загальне число мешканців яких становило (800 × 12—15) 9,6—12,0 тис. Для періоду Жаботин 2 є дев'ять жител, площа відома для шести, середня становить близько 80 м² (16—20 мешканців). Коефіцієнт дорівнює (дев'ять жител : 0,37 га) 24 житла/га. Відтак, площі в 50 га відповідає (50 × 24) 1200 жител або (1200 × 16—20) 12,8—16,0 тис. душ. Але, враховуючи великі ділянки поміж кушами, реальна кількість мешканців була, мабуть, набагато менша. Як уже зазначалося, на великих поселеннях щільність забудови була в два—чотири рази нижча за малі й середні¹⁴.

¹³ Періодизація Є.Ф. Покровської з уточненнями М.М. Дараган.

¹⁴ Для порівняння: на згаданому поселенні Чортувате 7 також приблизно в 50 га коефіцієнт становив 11—18 будівель/га, а кількість мешканців не менше ніж 1,0—1,8 тис. осіб (Крыжицкий и др. 1989, с. 33, 36). Це приблизно вдесятеро менше ніж за нашими розрахунками для Жаботина. Але житла в Чортуватому 7 набагато менші (в середньому від 9,0 м²) порівняно з жаботинськими, відстані між кушами теж трохи менші (від 10 до 50 м). Фактично за кількістю мешканців одне жаботинське житло (від 12 до 20 душ) дорівнювало одній садибі нижньобузьких поселень — 10—18 душ (чотири—шість будівель). Отже, число жаботинських жител, здається, мало наблизитися

Зважаючи на ранг Жаботинського поселення, тут були зосереджені адміністративно-управлінські та культові функції. Вірогідно, в згаданому «житловому осередку» в північно-східній частині поселення мешкали представники вищого прошарку. Саме такому притаманні різні типи розширених (великих) сімей (Хазанов 1975, с. 74). Розміри «житла ремісника» — землянки в 108 м² (розкоп XVIII) — засвідчують досить високе соціальне становище представників бронзоліварної справи. Диференціація жител за розмірами вказує на складність соціальної структури. Схоже, що на цьому поселенні загалом переважали великосімейні домогосподарства.

На думку Є.Ф. Покровської, кладовище Жаботинського поселення розміщувалося неподалік, у південній частині Тарасової Гори, виходячи зі знахідки там посудини з перегорілими кістками (Покровська 1952, с. 55). Тобто, це був ґрунтовий могильник. Поява в Потясминні курганних поховань знатних воїнів (Костянтинівські та Жаботинські кургани), синхронних початку «шару згарищ» 2-го горизонту Жаботинського поселення (Дараган 2011), засвідчує суттєві зміни, зокрема, появу панівної верстви, для якої престижним було тваринництво.

Для *скіфського часу* ієрархія поселень помітно складніша. Головне — Мотронинське городище (понад 200 га). Численніші середні: Пастирське (25 га), Шарпівське (16 га), Макіївське (близько 24 га), Плискачівське (37,5 га)¹⁵; малі городки Палієва Гора, Шаєва Гора, Осаги, Педькове (менше 1,0 га); поселення середніх розмірів Циганське, Любомирка, Садовий Яр, Тарасівка (близько 10—12 га); ще сім поселень — від 3,0 до 7,0 га, більшість — невеликі, від 2,0 га і менше. Виділяється велике — близько 70 га — поселення біля с. Капітанівка і жаботинсько-ранньоскіфські поблизу Петрівського та Флярківки площею близько 100 га.

до кількості садиб (близько 100) у Чортуватому 7 (там само). Навіть за інтервалу між жаботинськими житлами в 50 м, який можна вважати мінімальним, територія однієї садиби з житлом у 60—80 м² становила 0,34—0,37 га (приблизно 0,35 га в середньому). Всього на 50 га можна розмістити приблизно 140 таких садиб, що відповідає числу (140 × 12—20) 1,7—2,8 тис. осіб. Але кількість мешканців могла бути ще менша, оскільки подібні інтервали в межах великих «житлових агломерацій» могли сягати 200—250 м. Відтак, реальна кількість мешканців, на наш погляд, була від 1,0—1,8 до 1,7—2,8 тис. душ.

¹⁵ За винятком Плискачівського (V—IV ст. до н. е.), інші середні городища, засновані наприкінці VII — в VI ст. до н. е., мають площу, кратну 8,0 га, тобто відповідають двом—трьом середнім поселенням.

На Мотронинському городищі було заселене переважно внутрішнє укріплення та деякі ділянки між внутрішнім і зовнішнім укріпленнями (розкоп Ха). У цих межах придатні для заселення доволі рівні ділянки становили приблизно 120—130 га, з яких більше ніж 70 га припадало на внутрішнє укріплення. Тут досліджено чотири великі ділянки забудови (розкопи I—II, IV, VI, XV—XV і XIX), що дозволяють реконструювати такі приблизні розміри садиб і вірогідну чисельність їхніх мешканців. Найвиразніші дані маємо на розкопі VI (531 м²), де виявлено залишки п'яти умовно синхронних жител площею 10, 12, 21 і 30 м², господарські ями та зольник, що становили садибу кінця VI — початку V ст. до н. е. Її площа¹⁶ близько 700 м², за західною межею розкопу мало бути ще одне житло. Відстань між житлами від 3,5—4,5 і 7,0 до 12,0—13,0 м. Поміж ними «вулиця» у вигляді вузького овала завдовжки близько 30 м і завширшки 4,8—6,0 м (Бессонова, Скорый 2001, с. 10—11, 53, рис. 5; Скорый 2002, с. 266). Одночасно в трьох—чотирьох житлах мало мешкати приблизно 12—16 осіб (за 4 м² на особу).

На розкопах I—II (708 м²) відкрито чотири півземлянки і три майданчики з обгорілої глини від наземних жител двох періодів, а також близько 15 господарських ям, в одній було поховання (Бессонова, Скорый 2001, с. 7—8, 53, рис. 2, I). За нашими підрахунками, площа цієї садиби мала становити приблизно 1500 м² разом із нерозкопаними бічними ділянками. До останніх належала також більша частина розкопу I — периферія житлового куша розкопу II. Можливі два варіанти інтерпретації.

За першим, до розкопу II потрапили дві або три розташовані неподалік садиби. До перших двох площею близько 500 м² кожна входило по дві півземлянки і наземне житло в південно-західній (1-II-1989, 2-II-1989, «майданчик А») і центральній (3-II-1989, 4-II-1989, житло 1) частинах «агломерації», а до третього — лише північно-східна її частина з зольником, наземним житлом 2 та ямами 2 і 7. У цьому разі кількість мешканців трьох садиб мала б бути незначна (два житла 1-го періоду і одне 2-го), але дуже вірогідна наявність жител на нерозкопаних бічних ділянках. Так, все вказує, що неподалік ями 1-II-1989, що перетинала помешкання 1-II-1989, має бути житло, може найдавніше на цій ділянці, з глиняним жертвником,

¹⁶ Тут і далі маємо на увазі площу «ядра» садиби — з будівлями та ямами, але без господарської периферії, яка враховується у визначенні щільності забудови городища.

уламки якого скинули до ями (Бессонова, Скорый 2001, с. 36—37, 48, рис. 2, I, 3).

За другим варіантом, житла на розкопах I—II становили велике домогосподарство, що складалося з окремих садиб, як це припускається для Східного укріплення Більського городища (Бойко 1994, с. 34). На користь цього свідчать незначні (4,0—8,0 м) відстані між півземлянками 1-го періоду. Реконструйована площа великої садиби вдвічі більша за садиби розкопів VI і XV, XVI—XIX. Чотири півземлянки 1-го періоду (третья чверть VI ст. до н. е.) мали площу 14, 17, 20 і 36 м², і в них могло мешкати приблизно 22—29 душ (за 3,0—4,0 м² на особу). Три наземні житла 2-го періоду (кінець VI ст. до н. е.) більші: одне 40 м², інші не менші за 30 м². Відстань між ними 17—20 м (Бессонова, Скорый 2001, с. 29, 53). Чисельність мешканців куша можна визначити в 25—33 особи. Таким чином, і за цим показником велика садиба розкопів I—II дорівнювала двом садибам розкопу VI.

У розкопах XV—XVI—XIX, дуже ушкоджених пізніми перекопами, загальна реконструйована площа «житлового осередку» становила приблизно 800 м². Тут простежено інтенсивне будівництво. Умовно можна виділити два будівельні періоди. До I, кінця VI ст. до н. е., належали три півземлянки площею 54, 19 і 10 м² (1-XVI-1994, 4-XVI-1994, житло в шурфі 30), а також два наземні житла (5-XVI-1996, рештки долівки в північно-східному кутку розкопу XVI-1996) і, можливо, ще одне, від якого лишилися уламки стін у ямах, перекритих частиною долівки пізнішого житла 3 в розкопі XIV-1996 площею понад 30 м² (Бессонова, Скорый 2001, с. 11—13, 53—54; Терновський, Кузьмич 2004, с. 84—85). Кількість мешканців важко підрахувати (20—30 осіб?), оскільки найбільше житло мало особливу конструкцію, а площа наземного невідома. Період 2 репрезентований великим наземним житлом у понад 30 м² (3-XVI-1995), згорілим наземним у шурфі 30 (Терновський, Кузьмич 2004, с. 84—85) і двома півземлянками площею 10,0 і 7,0 м² (2-XV-1995 і 4-XVI-1996). Значну ділянку в північно-східному кутку розкопу XV займали господарські ями, до яких прилягала землянка розкопу XIX розміром 16 м², мабуть господарського призначення.

Ще шість—сім садиб орієнтовно можна локалізувати на місці невеликих розкопів III, V—V₁ (дві садиби), VII і прилеглих зі сходу шурфів (дві садиби?), XX (Скорый, Хохоровски 2004) та XXII—XXIII, на яких відкрито по одному (роз-

коп III — наземне) або два (інші розкопи, півземлянки і наземні) житла та господарські ями. Найранішим було наземне житло кінця VII ст. до н. е. площею понад 46 м² в розкопі III. Півземлянки кінця VI — початку V ст. до н. е. в розкопах VII і V—V₁ займали 24,5 і 10,0 м². На розкопах XXI—XXIII (1224 м²) відкрито лише землянку і господарське приміщення, що становили периферію ще однієї садиби (Бессонова, Романюк 2004, с. 12). Особливу структуру забудови мала священна ділянка під центральним зольником (розкоп IV, 620 м²), де відкрито два житла (наземне і землянку), а також дві землянки-святинища? — «котлован» близько 28 м² і яму 3-IV-1992 незрозумілого призначення, а також значну кількість господарських ям (Бессонова, Скорый 2001, с. 16—29, 54).

Спостерігається диференціація жител за розмірами в межах розкопів і на городищі в цілому. На розкопах I—II середні розміри півземлянок становили 22 м², на розкопах XV—XVI—XIX — близько 20 м², на розкопі VI — 14 м². Якщо виключити великі житла в 36 і 54 м², то для розкопів I—II і XV—XVI—XIX отримаємо 17 і 11 м², відповідно. Розміри наземних жител коливаються від 30—40 до 46 м². Зменшення розмірів жител порівняно з жаботинськими може свідчити про виокремлення малих домогосподарств у складі розширених (сімейних) общин, ускладнення їхньої структури.

Таким чином, усього на Мотронинському городищі виявлено залишки щонайменше 10—11 садиб разом зі священною ділянкою на розкопі IV. 3-поміж досліджених великими площами садиби трьох розкопів з «житловими ядрами» розмірами близько 1500? і 700—800 м² належали, певно, домогосподарствам, що посідали привілейоване становище в структурі поселення. Невеликі садиби поки що достеменно не виокремлені, можливо через те, що розкопки широкими площами провадилися на «головних» ділянках¹⁷.

¹⁷ Для порівняння: на Східному Більському городищі V—IV ст. до н. е. виокремлено садиби різних розмірів. Садиби типу I (від 70 до 1500, в середньому 827 м²) визначені як такі, що належали панівній верстві воїнів, інші — торговцям (540 м²) і ремісникам (356 м²). Садиби типу II склалися з кількох домогосподарств типу I, їхня площа сягала від 900 до 9000 м² (Бойко 1994, с. 34—35, табл. I). Можливо, саме до такого типу належала садиба в Мотрониному (розкопи I—II), в якій простежуються два чи три «ядра» (блоки споруд) площею до 500—600 м² кожний. 400—500 м² — звичні розміри блоків споруд невеликих садиб скіфського часу з одним—трьома житлами (Радзиевская, Шрамко 1980, рис. 1, с. 182; Шрамко 1998, рис. 2; Скорый 2008, с. 146, рис. 3).

Можна зробити висновок, що на Мотронинському городищі забудова мала нерегулярний кушовий характер, і окремі куші (садиби) були розташовані через значні інтервали. У найбільше заселеній північно-східній частині внутрішнього укріплення відстань між садибами становила від 20 до 50—70 м. За даними розвідок, подібні місця відносної концентрації будівель — біля в'їздів, джерел води тощо — іноді віддалені одне від одного приблизно на 200 м. Є великі ділянки (розкопи XXI—XXIII, площа 1224 м²) майже без осель, лише зі слідами господарської діяльності (Бессонова, Романюк 2004). Практично не була заселена територія між двома лініями зовнішніх валів. Подібна розріджена забудова характерна для городищ скіфського часу VII—VI ст. до н. е. (Трахтемирів, Західне Більське) і пам'яток архаїчного часу Нижнього Побужжя. Простежується також загальна тенденція до зменшення з часом розмірів жител, точніше, збільшується кількість невеликих¹⁸. Для городищ Посейм'я, як і для Східного Більського та Книшівського, характерна щільна забудова по колу (Шрамко 1973, с. 100; Гавриш 2000), що, можливо, пов'язано з традиціями населення посульсько-донецького регіону.

Спробуємо приблизно вирахувати населення Мотронинського городища за допомогою коефіцієнта щільності забудови. На найбільше заселених його ділянках усередині внутрішнього укріплення (загалом близько 0,5 га) виявлено 26 осель, які умовно поділені на два періоди (по 13 на кожен). Коефіцієнт щільності забудови дорівнює приблизно (13 жител : 0,5 га) 26 жител, а всього на найпридатнішій для забудови ділянці в 70 га вміщується (70 × 26) близько 1820 усереднених жител площею по 21,5 м² (це 5—7 осіб), тобто могло мешкати приблизно 9,1 тис. душ (за норми 4,0 м² на особу) або 12,7 тис. (за норми 3,0 м²). За додання невеликих ділянок забудови між внутрішнім і зовнішнім укріпленнями це ще близько сотні осіб. Дещо більшим буде число, якщо орієнту-

¹⁸ Великі житла раннього періоду відкриті на Західному Більському (півземлянки площею 54—61 м²) і Трахтемирівському (півземлянки від 21 до 34 і 50 м² і наземні житла від 45 до 180—230 м²) городищах (Шрамко 1987, с. 38—43, рис. 10, I—3; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 15). На Мотронинському городищі також є ранні півземлянки в 36 і 54 м². Значно менші житла на Східному Більському, Книшівському і Люботинському городищах, де багато будівель V—IV ст. до н. е. Розміри півземлянок від 8,0 до 15,0 і 22,5 м², а наземних жител — від 9,0, 13 і 17 до 25—27 м², лише одне мало площу 63 м² (Шрамко 1987, с. 43—69; Гавриш 2000, с. 116).

ватися на методику Б.А. Шрамка¹⁹. Видається, що запропонована нами кількість мешканців городища — приблизно 9,0—12,0 тис. одночасно — може бути прийнята за верхню межу. За нижню може правити показник, вирахований за модулем, застосованим для нижньобузьких поселень VI—V ст. до н. е.²⁰ Подальшого ущільнення забудови, характерного для Східного Більського городища чи поселень V—IV ст. до н. е. Нижнього Побужжя (Отрешко 1985, с. 62), тут не відбувалося. Навпаки, на городищах лісостепового Правобережжя немає виразних комплексів того часу. Тобто, тут не доводиться говорити про початок міських тенденцій у забудові.

Менш певно можна обчислити число мешканців деяких середніх неукріплених поселень, на яких не провадили розкопки. На кожному зафіксовано шість (Яківці), сім (Іванівка 3), вісім (Любомирка 1), 10 (Орлова Балка) і 12 (Тарасівка) зольників. Вони розміщені лінійно (іноді у два ряди) або ланцюгом, і то вказує, що вони утворилися над покинутими жителями — центрами домогосподарств, найвірогідніше півземлянками. В Яківцях зольники розміщені в лісі, через що нерозорані, висота їх 0,5—0,8 м за діаметра 10—12 м, відстань між ними 30—50 м, яка фактично співпадає з інтервалом поміж садибами. Є зольник за 300 м від інших (Бессонова 1987, с. 54—55). Подібна ситуація спостерігалася на поселеннях Іванівка 3 і Любомирка. В інших випадках зольники

розорані, їхній діаметр 15, 20 і 30 м з інтервалом від 20—30 до 50—60 м між ними. На поселенні Орлова Балка зольні плями (кількість невідома) утворювали два ряди, відстань між ними 50 м (Бессонова 1987, с. 45—46, 54—55, 57—59; Орлик 2007, с. 31). На Мотронинському городищі встановлено, що скупчення відходів вогнища утворилися лише над деякими житлами-півземлянками та господарськими ямами, і відстань між ними не менша ніж 20 і до 40—50 м. Вірогідно, один зольник припадав на домогосподарство з кількох жител, а в разі його розширення з часом створювали інший. Окрім того, був головний зольник — сакральний осередок усієї громади городища на зразок центрального зольника Мотронинського городища або «головних» для поселень Іванівка 3, Любомирка 1 і Яківці.

До складу одного домогосподарства на поселеннях перед- і ранньоскіфського часу Потясминня та інших лісостепових територій входили від одного до трьох жител, частіше одне—два (Крушельницька 1976, с. 121; Радзиевская, Шрамко 1980; Пузикова 1981, рис. 11; 1997, рис. 5; Смирнова 1981; 1986; Шрамко 1998; Скорый 2008; Гречко 2010, с. 38). Отже, з огляду на кількість зольників, максимальне число жител могло становити близько 12—18 (Яківці, Іванівка 3), 16—24 (Любомирка), 20—30 (Орлова Балка) і 24—36 (Тарасівка).

Розміри жител середніх тясминських поселень із зольниками невідомі, але навряд чи вони відрізнялися від осель таких само за розмірами поселень і невеликих городищ ранньо- і середньоскіфського часів, тобто були від 8,0—12,0 до 14—16—20 м² (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 23). Загалом площа осель зменшується від VII—VI до V ст. до н. е., а також залежно від розмірів садіб. На лівобережних городищах (Східному Більському і Книшівському) розміри півземлянок коливаються здебільшого від 8,0 до 15,0 і 22,5 м², а наземних осель — від 9,0—13,0—17,0 до 25—27 м² (Шрамко 1987, с. 38—69; Гавриш 2000, с. 116). Житла Люботинського городища (близько 5,0 га) ще менші: 7,0, 9,0 і 11,5 м² (Шрамко 1998, с. 22—36). Зовсім малі будівлі (5,5—6,8 м²) трапилися на поселенні Лісовий Кут на Великому Більському городищі (Скорый 2008).

За середніх розмірів рядових жител у 10—14 м² у них могли мешкати дві—три душі. Відповідно, на потясминських поселеннях загальна кількість мешканців була від 24 до 54 (Яківці, Іванівка), від 32 до 72 (Любомирка), від 40 до 90 (Орлова Балка) і від 48 до 108 (Тарасівка)

¹⁹ Це особа/50 м² або 200/1,0 га на великих і середніх городищах скіфського часу. Для Мотронинського городища то було б 14 тис. (на 70 га), якщо врахувати лише достеменно заселені ділянки, як то робить Б.А. Шрамко для Більського городища. За норми п'ять—сім осіб на усереднене житло, щільність заселення становила б 30—40 душ/га, що наближається до середніх, найбільш заселених нижньобузьких поселень (Крыжицкий и др. 1989, с. 36) і є завеликим для поселень VI—V ст. до н. е., особливо правобережних. За розрахунками Б.А. Шрамка, населення тясминських городищ площею близько і понад 25 га (Пастирське, Макіївське) мало становити більше 5,0 тис., тобто сягало мінімальної чисельності міського рубежу (Шрамко 1984, с. 224—225). Дослідник орієнтувався в цьому випадку, мабуть, на дані Східного Більського городища, щільно забудованого в V—IV ст. до н. е. (Шрамко 1973, с. 100) на противагу Західному.

²⁰ На найбільше заселених ділянках городища (70 га внутрішнього укріплення + 5,0—10,0 га між внутрішніми і зовнішніми укріпленнями) могло бути 150—160 садіб, виходячи з «розширеного» модуля в 0,5 га. Відтак, кількість мешканців (за 10—18 душ на садибу) мала становити від 1,5 до 2,9 тис. Ці показники більш прийнятні з огляду на розміри земельного фонду в околицях городища.

осіб. Таке число населення близьке до значень, обчислених для невеликих і середніх поселень раннього залізного віку лісостепової смуги (Пузикова 1981, с. 14, 97; 1997, с. 87) і особливо Нижнього Побужжя, які теж мали розріджену забудову (Крыжицкий и др. 1989, с. 36).

Таким чином, після кризи фіналу доби бронзи в Потясминні спостерігаємо поступове зростання населення й одночасно ускладнення ієрархії поселень. За раннього Чернолісся — це невеликі неукріплені поселення з безсистемним плануванням рядами або кущами, переважають великі житла. Адміністративний центр — Суботівське городище — за розмірами не відрізняється від інших. За пізнього Чернолісся виникло багато малих укріплених городків і перше досить значне — 24 га — укріплення II Черноліського городища.

За жаботинського етапу ранньоскіфського часу зростає концентрація населення в «центральному місті» площею 50 га, а також на поселеннях середнього розміру (до 20 га). Наприкінці цього етапу з'являються великі неукріплені поселення до 100 га і Мотронинське городище в 200 га, що засвідчує ускладнення суспільства. Простежується диференціація жител за розміром і конструкцією з переважан-

ням великих. Планування поселень розріджене, близьке до кушового.

У скіфський період ієрархія поселень стає багаторівневою: укріплене «центральне місто» (Мотронинське городище), середніх розмірів городища і поселення та невеликі городки і селища, які переважають. Забудова поселень розріджена, рядами або кущами, простежується тенденція до зменшення розмірів жител. Територія була заселена нерівномірно і загалом негусто. Концентрація населення на великих і середніх поселеннях була пов'язана з необхідністю колективних робіт, насамперед, по захисту, а також для освоєння лісів під орні угіддя. Водночас на цих поселеннях мешкав людина, який виконував інші соціальні функції: займався ремеслами, насамперед металообробним, і торгівлею. Рільники-скотарі займали, переважно, нижчі за рангом неукріплені поселення, які входили до ресурсної зони «головних». Наявність курганних могильників у межах ресурсної зони поселення вказує на значну роль тваринництва. З часом, зі створенням фонду староорних земель, кількість невеликих поселень зростає, що спостерігаємо в околицях Жаботина, де зафіксовано близько десятка поселень V і V—IV ст. до н. е.

Бессонова С.С. Отчет о работе Южного отряда Кировоградской экспедиции в 1987 году // НА ІА НАНУ. — 1987/37.

Бессонова С.С., Романюк В.В. Раскопки Мотронинского городища 2001—2002 гг. // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 10—14.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — К., 2001.

Березанская С.С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. — К., 1974.

Березовец Д.Т. Поселения уличей на Тясмине // МИА. — 1963. — 108. — С. 145—208.

Бойко Ю.Н. Социология Восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) // Древности. — Харьков, 1994. — С. 29—42.

Бруяко И.В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в 7—3 вв. до Р. Х. — Волжск, 1999.

Буйских С.Б. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 8.

Буйских С.Б. О раннеантичных поселенческих структурах в Нижнем Побужье // Социально-экономическое развитие древних обществ и археология. — М., 1987. — С. 30—36.

Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). — Полтава, 2000.

Граков Б.Н., Тереножкин А.И. Субботовское городище (раскопки 1955 г.) // СА. — 1958. — № 2. — С. 164—178.

Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010.

Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Приднепровской Лесостепи (жаботинский этап). — К., 2011.

Дараган М., Кашуба М., Разумов С. Геоинформационный анализ чернолесской фортификации // RA. — 2010. — Serie nouă. — V. — N. 2. — P. 92—124.

Демченко Л.В., Ключко В.И., Маничев В.И. Геохимические исследования бронзолитейного производства Субботовского городища XII—IX вв. до н. э. // АОІКС. — К., 2000. — 4. — С. 29—47.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.

Ключко В.И., Гершкович Я.П., Мотзенбекер І. Звіт про розкопки Суботівського городища у 1994—1995 роках // НА ІА НАНУ. — 1995/108.

- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Русаева А.С.* Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — **28**. — С. 3—26.
- Крушельницкая Л.И.* Памятники скифского времени на Верхнем Поднестровье // ПСА. — М., 1971. — С. 120—126 (МИА. — 177).
- Крушельницька Л.І.* Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976.
- Куза А.В.* Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985. — С. 96—104 (серия «Археология СССР»).
- Лысенко С.Д.* Феномен Субботовского городища // МДАСУ. — Луганск, 2004. — **3**. — С. 249—267.
- Массон В.Е.* Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976.
- Медведев А.П.* Ранний железный век Лесостепного Подонья. — М., 1999.
- Орлик О.П.* Поселення ранньоскіфського часу Любомирка 1 у верхів'ї р. Тясмин // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 31—36.
- Осташков В.Е.* Нова пам'ятка праслов'янської культури // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. III Междунар. конгресс студентов и молодых ученых. — Одесса, 1995. — С. 94.
- Отрешко В.М.* О плотности застройки населенных пунктов Нижнего Побужья в VI—V вв. до н. э. // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 62—63.
- Покровська Є.Ф.* Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясміні // Археологія. — 1952. — **VII**. — С. 43—65.
- Покровська Є.Ф.* Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин // Археологія. — 1953. — **VIII**. — С. 129—137.
- Покровская Е.Ф.* Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — С. 169—188.
- Покровська Є.Ф., Петровська Є.О.* Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка // Археологія. — 1961. — **XIII**. — С. 129—144.
- Полтавец В.И.* Новая находка браслетов суботовского типа // МЧ. — К., 2009. — С. 24—31.
- Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Пузикова А.И.* Марицкое городище в Посеймье (VI—V вв. до н. э.). — М., 1981.
- Пузикова А.И.* Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). — М., 1997.
- Радзиевская В.Е., Шрамко Б.А.* Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище // СА. — 1980. — № 4. — С. 181—189.
- Скорый С.А.* Скифская усадьба в Причерноморской Лесостепи // Stratum plus. — 2001—2002. — **3**. — С. 263—292.
- Скорый С.А.* Селище в уроч. Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999—2001 и 2004 гг.) // РА. — 2008. — IV. — № 1. — Р. 146—179.
- Скорый С.А., Хохоровски Я.* Мотронинский проект украинских и польских археологов // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 75—79.
- Смирнова Г.И.* Новые данные о поселении Долиняны (по материалам раскопок 1977—1978 гг.) // АСГЭ. — 1981. — **19**. — С. 40—61.
- Смирнова Г.И.* О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре // АСГЭ. — 1984. — **25**. — С. 43—60.
- Смирнова Г.И.* Скифское поселение у с. Долиняны (раскоп «у тока») // Древние памятники культуры на территории СССР. — Л., 1986. — С. 37—42.
- Тереножкін А.И.* Отчет о раскопках на городище в с. Субботове, Чигиринского района Кировоградской обл. в 1951 г. // НА ІА НАНУ. — 1951/11а.
- Тереножкін О.І.* Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кировоградської області // Археологія. — 1952. — **VII**. — С. 110—135.
- Тереножкін А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Терновський В.І., Кузьмич Н.С.* Рятувальні роботи на Мотронинському городищі 2001 року // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 84—87.
- Хазанов А.М.* Социальная история скифов. — М., 1975.
- Шрамко Б.А.* Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К., 1973. — С. 82—112.
- Шрамко Б.А.* Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 218—230.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Шрамко Б.А.* Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—131.

Надійшла 23.12.2010

СТРУКТУРА ПОСЕЛЕНИЙ И ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ПОТЯСМИНЬЕ В РАННЕМ ЖЕЛЕЗНОМ ВЕКЕ

На примере наиболее исследованных памятников Потясминья (Правобережная Украина) начальных периодов раннего железного века — чернолесского, жаботинского и раннескифского — рассмотрена пространственная структура поселений, особенности их застройки и предложены варианты вычисления их демографической характеристики.

В период Чернолесья наиболее характерным был приречный и мысовой, а также пойменный тип поселений — небольшие селища и городки. Под конец его было основано II укрепление Чернолесского городища (24 га). В конце жаботинского периода произошло освоение водоразделов, где возникли большие неукрепленные поселения (до 100 га) и Мотронинское городище (200 га). В скифское время поселенческая структура усложняется и становится многоуровневой.

Для всех периодов начала железного века этого региона характерна разреженная застройка поселений. Для определения числа их обитателей использован коэффициент плотности застройки — соотношение количества синхронных жилищ и раскопанной площади поселения. Используются также параметры так наз. модуля («куста», усадьбы), выделенного для сельских античных поселений Нижнего Побужья VI—V вв. до н. э., — первичной составляющей жилищно-хозяйственного массива, в который входило несколько жилищ и хозяйственные постройки, объединенные вокруг центрального двора. Применение этого модуля для поселений Потясминья допустимо, исходя из подобных традиций домостроительства и занятий (аграрное население), а также довольно устойчивых норм регламентации хозяйственной зоны, обеспечивавших определенное соотношение размеров поселения и количества его обитателей. Отметим, что они оставались неизменными в течение многих столетий от раннего железного века до Киевской Руси. В числовом значении модуль, включающий и межусадебную территорию, соответствует усадьбе площадью около 5,0 га с жильцами 10—18 чел. Площадь рядовой усадьбы обычно меньшая (0,1—0,2 га) и состояла, как правило, из «ядра» (блока жилых и хозяйственных построек) размером 0,04—0,05 га и небольшой межусадебной полосы шириной 5,0—10,0 м. Этот модуль (0,2 га) может быть применен к поселениям с плотной застройкой.

Численность населения небольших поселений довольно устойчива, независимо от периода это от двух—трех до пяти десятков человек. Для Суботова I — от 80—90 до 120—130 чел., II укрепления Чернолесского городища — 670—960 чел. Применение индекса плотности застройки для больших поселений дает верхний предел их численности, а модуля в 0,5 га — нижний. Для Жаботинского поселения эта величина колеблется, соответственно, в пределах от 1,0—1,8 до 1,6—2,8 тыс., для Мотронинского городища — от 1,5—2,8 до 9,0—12,0 тыс. чел. Нижние показатели более предпочтительны.

На позднежаботинском этапе (третья четверть VII в. до н. э.) произошло усложнение социальной структуры — возникли большие, до 100 га и более, неукрепленные поселения и городища, которые продолжали существовать и в раннескифский период. Концентрация обитателей на больших поселениях была связана с освоением новых (на водоразделах) земель и их охраной. Население Потясминья было наиболее многочисленным именно в этот период. Преобладали аграрные поселения без регламентации застройки. С усложнением функций поселений (ремесленная, торговая) увеличивалась их площадь и плотность застройки. Но процессы урбанизации не коснулись Потясминья, в V—IV вв. здесь резко сократилось количество населения в связи с новой военно-политической ситуацией.

SETTLEMENTS STRUCTURE AND DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE TYASMYN RIVER REGION IN THE EARLY IRON AGE

On the example of the best studied sites of the Tyasmyn River region (Right Bank Ukraine) of the initial periods of the Early Iron Age, namely of Chornoliska, Zhabotyń, and of the Early Scythian periods, the spatial structure of settlements and peculiarities of their building are considered, and versions of calculation of their demographic description are suggested.

During the period of Chornoliska culture the most characteristic types of settlements were the riverside and promontory, as well as meadow, small settlements and towns. By the end of this period, fortification II at Chornoliske hill-fort (24 hectares) was founded. At the end of Zhabotyń period, watersheds were developed where large unfortified settlements (under 100 hectares) and Motronynske hill-fort (200 hectares) were established. The settlement structure became more complicated and multilayer in the Scythian period.

For all periods of the Early Iron Age of this area the sparse development of settlements was characteristic. In order to determine the number of settlement's habitants the coefficient of building density, the ratio of a number of synchronous dwellings to the excavated area of the settlement, was used. Also, there were used the parameters of a so called module («branch», country estate), determined for rural Ancient Greek settlements of the Buh River lower region of the 6th c. and the 5th c. BC, which represented the primary element of dwelling and husbandry body containing several dwellings and husbandry constructions united around the central yard. Usage of this module is acceptable for the Tyasmyn River region given the similarities in the traditions of house-building and occupations (agricultural population), and due to stable norms of husbandry zones regimentation which guaranteed a certain correlation of the settlement size and the number of its habitants. It should be noted that these correlations remained unchanged through many centuries since the Early Iron Age to Kyiv Rus period. In the

numerical terms the module that included an inter-estate area corresponded to the homestead of about 5,0 hectare area with 10–18 inhabitants. The area of an ordinary estate was usually smaller than that (0,1–0,2 hectares) and, as a rule, contained a «core» (the block of residential and husbandry structures) of 0,04–0,05 hectare area and a small inter-estate line of 5,0–10,0 m wide. This module (0,2 hectare) can be used for densely built up settlements.

The population size of small settlements was quite stable irrespective of the period: from twenty or thirty to fifty persons. It was from 80–90 to 120–130 persons for Subotiv 1, and 670–960 persons for fortification II of Chornoliske hill-fort. Usage of the coefficient of building density for large settlement gives the upper range of their population, while usage of a 0,5 hectare module gives the lower one. This quantity varies correspondingly within the limits from 1,0–1,8 to 1,6–2,8 thousands for Zhabotyn settlement, and from 1,5–2,8 to 9,0–12,0 thousand people for Motronynske hill-fort. The lower measures are more preferred.

At the Late Zhabotyn stage (the third quarter of the 7th c. BC), the social structure became more complicated: large (up to 100 hectares and more) unfortified settlements and hill-forts appeared and continued their existence into the Early Scythian period. Concentration of population in large settlements was related to mastering and protection of new lands (in watersheds). The population of Tyasmyn River region was the most numerous particularly during this period. Agricultural settlements without development regulation prevailed. With the functional sophistication of settlements (crafts, trade) their area and density of development increased. However, urbanization processes did not touch the Tyasmyn River region: in the 5th and the 4th centuries population sharply decreased here due to new military and political situation.

І.О. СНИТКО

МІКСЕЛЛІНИ ОЛЬВІЙСЬКОГО ДЕКРЕТУ НА ЧЕШТЬ ПРОТОГЕНА (ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Зроблена спроба історичної та археологічної ідентифікації мікселлінів, що згадуються у відомому ольвійському декреті на честь Протогена, в контексті загальнополітичної ситуації у Північно-Західному Причорномор'ї та безпосереднього оточення Ольвійської держави в період початку її кризи в III ст. до н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, декрет Протогена, хора, мікселліни.

Один з найважливіших епіграфічних документів для історії Ольвії та загалом для елліністичної епохи декрет на честь ольвійського громадянина Протогена (IRE, 1², № 32) — предмет невщухаючих дискусій від часу його відкриття і донині. Насамперед це стосується його датування, що принципово у світлі історичних подій, згаданих у ньому. Вивченню декрету загалом та аналізу його окремих клаузул віддало належне не одне покоління фахівців, починаючи з В.В. Латишева (Латышев 1887, с. 69–76). Серед них, у першу чергу, слід назвати А. Бека, Е. Бонеля, Ф.Г. Міщенко, Ф.М. Штительман (Штительман 1956), Т.М. Кніпович (Книпович 1966), Б.М. Гракова (Граков 1971), В.Д. Блаватського, Д.Б. Шелова, І.Б. Брашинського, Д.П. Каллістова, Н.В. Шафранську (Шафранская 1956), П.Й. Каришковського

(Каришковський 1968), Ю.Г. Виноградова (Виноградов 1989), В.М. Отрешка (Отрешко 1982; 2009, с. 74, 76–77; 2009а), В.В. Рубана (Рубан 1985, с. 43), С.Б. Буйських, С.Д. Крижицького, Н.О. Лейпунську, В.В. Крапівіну (Крыжицкий и др. 1989; Крижицкий, Крапівіна, Лейпунська 1994) та ін., що внесли свою «лепту» в дослідження напису.

Історичні розробки, що стосуються датування цієї визначної лапідарної пам'ятки, то окрема тема. До визначення можливої дати видання декрету ми звернемося лише в контексті основного завдання цієї статті. Мета ж нашої роботи — розглянути одного з фігурантів декрету — мікселлінів, історико-культурна ідентифікація яких завдала немало клопоту багатьом дослідникам. Ми вже зверталися до цієї проблеми (Снытко 1991; 2010, с. 136), але подальший розвиток запропонованої гіпотези потребує вдосконалення у світлі нових досліджень у Нижньому Побужжі

та Подніпров'ї, як і загалом у одному з великих регіонів Надчорноморщини, що розташований між гирлами Дніпро-Бузького лиману та Одеською затокою.

За повідомленням декрету, мікселліни це — «люди з гір» (*η παρόρηια* від *ῥορος* — гора). Можливо, під горами малися на увазі скелясті береги, якими степова рівнина відділена від морського узбережжя та річкових долин, оскільки поблизу Ольвії ніяких гір немає (Syll³, 495, not. 26). За іншим перекладом, мікселліни це — мешканці прикордоння (від *ῥορος* — кордон) Ольвійської держави (IRE, I², р. 55) чисельністю в 1500 осіб, які були союзниками ольвіополітів (*οἱ σύμμαχοι*) у минулій війні, а згодом, спокушені ворогами, зрадили їх (IRE, I², № 32).

Сам термін *Μιξέλληνες* достатньо відомий в античному світі. За повідомленням Гелланіка, це розбійники — синтіїці. Плутарх під таким найменням згадує двох воїнів Сурени (Cragg, 31). У Полібія цим терміном названа частина карфагенських найманців (I, 67, 7), у Геліодора мікселлін — звичайний страж (IX, 24). З наведеного можна констатувати, що всі фігуранти, відомі за писемними джерелами як мікселліни, були якимось чином пов'язані з військовою справою.

З часу видання декрету в науці склалися два основні погляди з приводу історичної ідентифікації мікселлінів. Виділяються і два основні підходи у вирішенні проблеми, притаманні обом концепціям, які умовно можна назвати етнічним і соціальним.

Послідовники етнічного підходу вважали, що мікселліни — найближчі сусіди Ольвії, та навіть пов'язували їх з калліпідами Геродота (*καλλιπιδαι*), яких він ще називав елліно-скіфами (*Ἑλλήνες Σκύθαι*: Herod. IV, 17), і розглядали їх як змішану греко-варварську етнічну групу, плем'я чи народність, політично незалежну від ольвіополітів (Бек, Бонель, Міщенко, Штітельман, Латишев, Граков, Блаватський, Шелов, Брашинський). Через це вони мали власний вибір стосовно внутрішньої та зовнішньої загальнополітичної ситуації, військової кон'юнктури, себто бути або союзниками, або ворогами Ольвійського поліса (Блаватський 1953, с. 53; Шелов, Брашинський 1969, с. 169). На думку А.С. Коцевалова, що виходив з власного варіанту відновлення ольвійського напису (НО, № 34), де згадується громадянин з Пастушого селища (*ἐκ Νομίας κο[μης]*), мікселліни навіть могли мати з ольвіополітами якусь спільну раду (Коцевалов 1940, с. 259 и др.). Позитивним, на наш погляд, можна вважати те, що дослідники розгляда-

ли мікселлінів не лише в хронологічних межах можливого видання декрету на честь Протогена, а відшукували історичне коріння появи цієї категорії населення в ближньому оточенні Ольвії, хоча цей пошук, як видається, від самого початку провадився у невірному напрямі. Справа в тому, що на той час чимало безпосередніх дослідників сільської округи Ольвії багато пам'яток, не сумніваючись, відносили до «тубільних», «місцевих», «скіфських» або, в кращому випадку, «елліно-скіфських», що абсолютно не сприяло усвідомленню ролі та значення хори в історії Ольвійської держави (Буйських 2007, с. 74), хоча само поняття «*χωρα*» в значенні «сільськогосподарська територія поліса» було вперше співвіднесене з аграрною територією Ольвійської держави вже в 1950-ті рр. такими науковцями як В.Д. Блаватський, Я.В. Доманський, Н.В. Шафранська та Л.М. Славін (див.: Буйських 2007, с. 67).

Перспективнішим, аргументованішим і сучаснішим у вирішенні цієї проблеми є підхід соціальний. Першим під цим кутом зору мікселлінів розглянув Д.П. Каллістов, який, не відмовляючись від основних постулатів етнічної теорії, висунув гіпотезу про соціальне значення цієї групи (Каллістов 1952, с. 84). Н.В. Шафранська, посилаючись на згадки про мікселлінів у Гелланіка, Плутарха, Полібія та Геліодора, стверджувала, що немає достатніх підстав вважати їх окремим народом. На її думку, це була неповноправна група населення, можливо, близька до метеків, яку ольвіополіти використовували як найманців у військових загонах (Шафранська 1956, с. 37–38).

Натомість Ю.Г. Виноградов, на відміну від Н.В. Шафранської, вбачав у мікселлінах не найманців, а залежне військово-землеробське населення на зразок клерухів, катеків і перієків, спеціально організоване для сільськогосподарських робіт на ольвійській хорі та охорони кордонів поліса (Виноградов 1989, с. 183, прим. 18). Близьку до цього оцінку мікселлінів дав П.Й. Каришковський та І.Б. Клейман (Каришковський, Клейман 1985, с. 74).

Дещо окремішньою на загальному тлі є позиція Р. Хошека, який визначав мікселлінів (можливо, під дещо переоціненим впливом свідчення Гелланіка, в якому вони названі розбійниками) як декласовану категорію населення, близьку до рабів (Hosek 1983, s. 157 ff.). Але цей погляд через низку аргументів не можна вважати слушним. По-перше, хоча в декреті на честь Протогена мікселліни й згадані поряд з ойкетами (рабами?), вони фігурують як

колишні військові союзники ольвіополітів. По-друге, в більшості джерел вони значаться як найманці, пов'язані з військовою справою, і в цьому контексті те, що громадяни поліса довірили зброю та свій захист декласованим суб'єктам, звучить парадоксально. Інша справа, що вони могли зрадити ольвіополітів, як зазначено в декреті, можливо, через незадоволення політикою поліса стосовно них або з інших соціально-економічних і військових причин. Крім того, володіючи достатньо сильним військом з представників громадянського колективу, а також військовим флотом, згаданим у стк. 26—31 декрету на честь Антестерія (Виноградов 1984, с. 56), ольвіополіти легко могли позбутись у своєму прикордонні різноманітних декласованих розбійних угруповань ще до часів кризи поліса. Про це красномовно свідчить відомий факт вигнання та знищення ольвіополітами розбійників-піратів зі священого острова Ахілла — Левке (IRE, I², 325). Виходячи з цього, гіпотеза Р. Хошека видається сумнівною та необгрунтованою.

Детальніше проблему мікселлінів розглянув В.М. Отрешко, який визначав їх як залежне населення ольвійської хори, близьке до метеків, сформоване з вільновідпущеників часів облоги Ольвії македонським військом на чолі з Зопіріоном (Отрешко 1981, с. 32—34; 1982, с. 40—42; 2009, с. 74, 76—77; 2009а; Крыжицкий и др. 1989, с. 149). Аналізуючи різні варіанти з використанням палеодемографічних розрахунків, він пов'язав мікселлінів з мешканцями вілл — так зв. колективних садиб хори Ольвії, масова поява яких припадає на останню третину IV — першу половину III ст. до н. е. Через те, що мікселліни згадуються у зв'язку з військовими подіями, а також виходячи зі стародавніх традицій, згідно з якими до уваги бралася лише кількість дорослих чоловіків, учений припускав, що вказана в декреті їх кількість була не менше 1500. Треба зазначити, що йшлося лише про чисельність воїнів у військових загонах. Їхня ж загальна кількість могла сягати від 7500 до 9000 осіб з урахуванням того, що зазвичай ополчення становило до 1/6, а в критичній ситуації до 1/5 всього населення Ольвійського поліса (Отрешко 1982, с. 40; Крыжицкий и др. 1989, с. 148).

Але приваблива та всебічно переконлива, на перший погляд, концепція В.М. Отрешка теж має слабкі місця. По-перше, пов'язуючи появу такої категорії населення поліса як мікселліни з періодом македонської навали та цілком дотепно розглядаючи його як «минулу вій-

ну» з тексту декрету, дослідник не брав до уваги той факт, що вони в ті часи вже були союзниками ольвіополітів та брали активну участь у бойових діях, чому й були згадані як союзники. Дуже сумнівно, що вони були сформовані водночас у військові загоны з іноземців (*ξενοί*), які отримали громадянство, та відпущених на волю під час облоги Ольвії рабів (*ἡ οἰκετεία*), які здебільшого не мали досвіду у військовій справі. Тим більше навіть сформовані з цього контингенту допоміжні загоны, які могли б входити до загального складу ольвійського війська та, що вірогідніше, з сумнівною боєздатністю, дуже важко сприймати в ранзі союзників. Вірогідніше, що група населення, названа в декреті на честь Протогена мікселлінами, з'явилася задовго до походу в Північно-Західне Причорномор'я армії Зопіріона. Що стосується ймовірного відпущення на волю рабів і надання прав громадянства іноземцям під час облоги в 331—330 рр. до н. е., про що повідомляє Макробій (Saturn., I, II, 33), то це, певніше, була лише вимушена та необхідна акція для налагодження соціально-політичної стабільності в оточеному ворогами місті та патріотичного згуртування всього населення поліса перед загальною загрозою, яка не мала нічого спільного з появою такої соціальної категорії як мікселліни. В тій екстраординарній ситуації було вкрай необхідно будь-що заспокоїти міське населення та захистити державу від появи можливих потенційних внутрішніх ворогів.

Сумнівною є і версія, згідно з якою мікселліни — це мешканці так зв. колективних садиб, що з'явилися на хорі Ольвії в останній третині IV ст. до н. е. Думка В.М. Отрешка про масовий характер розповсюдження цього типу пам'яток не зовсім вірна. Впевнено можна зараз говорити лише про три—чотири об'єкти, а саме, Дідова Хата, садиба 1 (Рубан 1978), Кателіне 5 (Снытко 2002), Чортувате, садиби 1 і 2 (Рубан, Рычка 1977). Навіть найзавищеніші дані щодо мешканців цих пунктів не можуть співпадати з відомою за Протогенівським декретом чисельністю мікселлінів (1500), а тим паче з запропонованою самим В.М. Отрешком їхньою можливою загальною кількістю 7500—9000 осіб. До того ж ареал садиб ніяк не узгоджується зі згадкою про них у тексті декрету як мешканців прикордоння Ольвійської держави (Рубан 1985, с. 42; Снытко 1994, с. 177). Цілком можна погодитися з В.М. Отрешком лише в тому, що з появою колективних садиб, найвірогідніше, слід пов'язувати колишніх рабів,

звільнених під час македонської облоги міста, які в декреті, на наш погляд, і названі, найпевніше, ойкетами. Але що стосується територіальної ідентифікації мікселлінів, то ці пошуки, як видається, все ж слід вести зовсім у іншому напрямі.

Зазначимо, що відомі дослідження колективних садиб свідчать про достатньо бідний та одноманітний рівень життя їхніх мешканців. Якесь частина вільновідпущеників, уже в ранзі метеків, не маючи стартових можливостей для ведення сільського господарства та загалом не володіючи юридичними правами на отримання власної землі, могла скористатися пропозиціями землевласників обробляти їхні ділянки за якусь матеріальну винагороду або надавати в оренду земельні угіддя згуртованому сільськогосподарському колективу, що, можливо, складався з сімей колишніх рабів. Відзначимо, що всі відомі ольвійські колективні садиби територіально не відокремлені від синхронних поселень хори та знаходяться майже безпосередньо в їхніх межах, що, вірогідно, свідчить про державний контроль за цим процесом. Схоже, що сама адміністрація поліса стимулювала ці дії для підняття рівня сільського господарства й уникнення конфліктів на соціальному підґрунті в державі після відсічі іноземної навали, тим паче, після ймовірної перемоги в Ольвії на той час демократичних політичних течій радикального напрямку (Виноградов 1989, с. 175—176). Колективних садиб на хорі Ольвії маємо небагато. Справа в тому, що значна частина колишніх міських рабів, на наш погляд, зовсім не збиралася пов'язувати свою долю з сільським господарством. Багато вільновідпущеників, можливо, стали професійними ремісниками, необхідними за будь-якого політичного режиму, будівельниками тощо, або реалізували свої навички в торгівельно-економічній сфері. Серед них могли бути також і професійні рибалки та моряки.

Пов'язувати з мікселлінами іноземців теж проблематично, оскільки вони були людьми, які володіли офіційними матеріальними коштами згідно стану в державі, хоча й не мали статусу громадян. Деякі з них навіть могли впливати на загальнодержавні справи, про що свідчить і декрет, де згадується іноземець, у якого Протоген викупив священний храмовий посуд, отриманий під заставу. Про матеріальний стан окремих ксенів свідчить і серія ольвійських лапідарних пам'яток про надання їм політії за корисні вчинки для поліса. Тож надання громадянства лише офіційно оформило

їхнє становище в державі, але з цими правами під час облоги Ольвії вони могли хіба що поповнити лави громадянських гоплітів, але аж ніяк не бути союзниками ольвіополітів.

На наше переконання, треба все ж абстрагуватися від сприйняття терміну «союзники» (*οἱ σῶμαχοι*) у Геродота як безпосередньо вояків загонів Ксеркса (Herod. VII, 99; VIII, 19, 68, 69 і далі), що наводить В.М. Отрешко на підтвердження своєї гіпотези про можливий соціально-політичний статус мікселлінів у полісі (Отрешко 2009, с. 77). У згаданому випадку ми маємо справу з військово-політичною акцією іншого формату і такою, що має стосовно подій, висвітлених у декреті на честь Протогена, суттєву хронологічну лакуну. Окрім того, Геродот описав конкретний військовий похід, у якому брали участь загони, створені з представників різних етнічних і територіально-політичних громад, підлеглих персам, яких він, очевидно, назвав союзниками.

Досить дискусійне й питання датування декрету на честь Протогена. Враховуючи повною мірою матеріали останніх археологічних досліджень, його появу, мабуть, можна віднести до другої чверті — середини III ст. до н. е., хоча найбільш прийнятною донедавна датою документа була остання чверть III — початок II ст. до н. е. (Книпович 1966; Каришковський 1968). Пізніше вона була уточнена і в остаточному варіанті прийнята як останні десятиріччя III ст. до н. е. (Карышковский, Клейман 1985, с. 71; Виноградов 1989, с. 181—182, прим. 16). Зазначимо, що встановлення цієї дати базується здебільшого на аналізі історичних подій у середовищі союзу кельтських племен 278—213 рр. до н. е., в яких дослідники вбачають галатів Протогенівського декрету. Ю.Г. Виноградов вважає, що вказаний в декреті союз галатів та скірів міг скластися лише наприкінці III ст. до н. е., коли галати як самостійна військова сила дещо втратили свої позиції (Виноградов 1989, с. 182, прим. 16).

В.В. Латишев спочатку відносив видання декрету до першої половини III ст. до н. е. (Латышев 1887, с. 69—76), пізніше змістивши його до другої половини сторіччя. Другою половиною III ст. до н. е. датували документ В.М. Отрешко та В.В. Рубан (Отрешко 1982, с. 40; Рубан 1985, с. 43), хоча відчувається, виходячи з контексту їхніх досліджень, що вони, ймовірно, були схильні віднести його видання ближче до середини III ст., тим паче, що якимось не узгоджуються з гіпотезою про датування декрету останніми десятиріччями III ст. інші фі-

гуранти, такі як, вірогідно, кочовики — скіфи, фісамати, савдарати та особливо осілі мешканці хори Ольвії — ойкети (раби?) та мікселліни. Ю.Г. Виноградов, виділяючи основні погляди з приводу походження мікселлінів і загалом погоджуючись з тим, що вони становили якусь категорію населення ольвійської хори, у власних міркуваннях (Виноградов 1984, с. 66 і сл.; 1989, с. 183, прим. 18) чомусь зовсім не згадує їх при датуванні декрету, концентруючи основну увагу на скіро-галатському союзі.

Як відомо, більшість поселень хори Ольвії в другій половині III ст. до н. е. припинили своє існування за винятком деяких, переважно лівобережних пам'яток Бузького лиману (Крыжицкий и др. 1989, с. 100—101; Снытко 1997). Не виключено, що ці поселення, як і аграрні території, що безпосередньо примикали до міста, ольвіополітами використовувалися сезонно (Крыжицкий и др. 1989, с. 101; Снытко 1997а, с. 111). Але уявна кількість мешканців на цих пам'ятках на той час навряд чи могла наблизитися до 1500 осіб мікселлінів за декретом. Варто додати, що, як зазначалося вище, ймовірніше малася на увазі загальна чисельність воїнів військових загонів, а не всього населення хори Ольвії, яке за різними підрахунками загалом могло становити на той час від 6000—7500 (Крыжицкий и др. 1989, с. 148) до 7500—9000 осіб (Отрешко 1982, с. 40). До цієї кількості ще треба додати ойкетів, чисельність яких невідома, але, мабуть, була значною, завдяки чому ця категорія населення і згадана в документі.

З цього приводу слід зазначити, що, на відміну від В.М. Отрешка, який вбачав мікселлінів у жителях так зв. колективних садиб, ми пов'язуємо їх з мешканцями поселень Нижнього Подніпров'я та частково лівого берега Бузького лиману. В географічному та демографічному аспектах це, на нашу думку, логічніше. По-перше, то були прикордонні райони, по-друге, досі чітко не визначений статус цих земель стосовно Ольвійського поліса (Крыжицкий и др. 1989, с. 9), а мікселліни згадуються як союзники ольвіополітів, а не підлеглі, по-третє, кількість мешканців на цих пам'ятках може цілком співпадати з числом, указаним у декреті. В той же час спробу хронологічно адаптувати їх до дати декрету Протогена, запропонованої П.О. Каришковським та Ю.Г. Виноградовим, не можна вважати зовсім вдалою (Снытко 1994, с. 175—178). Вказані осілі категорії населення ольвійського оточення, вірогідніше, треба шукати серед мешкан-

ців ще непокинutoї «Великої хори», поселень Нижнього Подніпров'я та, можливо, пам'яток гирла Тилигульського, Хаджибейського, Куяльницького лиманів і Одеської затоки другої чверті — середини III ст. до н. е. (Снытко 2010, с. 136). Це стосується і кочових племен скіфів, поховання яких у другій половині III—II ст. до н. е. невідомі в степах Побужжя та Поінгулля (Гребенников 2008). Крім того, і події, пов'язані зі скіро-галатським союзом, слід відносити до ранішого часу ніж кінець III ст. до н. е. (Бруяко 1999, с. 85).

У всякому разі сприятливішим для визначення дати декрету на честь Протогена слід вважати хронологічний діапазон від середини III — до початку II ст. до н. е., окреслений київськими фахівцями (Крыжицкий, Крапівіна, Лейпунська 1994, с. 38). Зазначимо, що такий часовий проміжок для документу прийнятий через вказані хронологічні неузгодженості. Саме з цієї причини дослідники визначили не конкретні десятиріччя, а майже півсторічний діапазон. У світлі цього недавно змодельована М.І. Николаєвим суто математичними методами можлива дата вказаного декрету як 255 (± 15) рік до н. е. (Николаєв 2008, с. 111) не є зовсім невірогідною (Снытко 2010, с. 136).

Отже, виходячи з проведеного аналізу соціально-політичного статусу мікселлінів, їхньої територіальної та хронологічної ідентифікації, слід зазначити, що всі наявні нині гіпотези мають з певних причин свої недоліки. Тим не менш, враховуючи попередні розробки з цього питання та результати новітніх досліджень, вимальовується така картина щодо походження мікселлінів, ареалу їхнього розселення та загального стану в державі.

Особливо важливим у цьому питанні є час появи цієї соціальної категорії населення на теренах Ольвійського поліса. Погоджуючись з В.М. Отрешком, що під «минулою війною» з тексту декрету треба розуміти події македонської облоги міста близько 331—330 рр. до н. е., необхідно констатувати, що мікселліни тоді вже мешкали на території поліса або у його ближньому прикордонні та під час походу Зопіріона підтримали ольвіополітів у ранзі союзників. Імовірним часом формування мікселлінів, на нашу думку, може бути кінець V — перша третина IV ст. до н. е., тобто період реколонізації хори Ольвії, а саме її повторного, цілеспрямованого та масового освоєння (Крыжицкий и др. 1989, с. 99). Це, найвірогідніше, було пов'язане з політичним переустроєм у державі у зв'язку з можливим поваленням

тиранії (Виноградов 1981, с. 65 сл; 1989, с. 38; Рубан 1985, с. 33—34; Крыжицкий и др. 1989, с. 99; Буйских 2009, с. 230). Події політичного характеру сприяли проведенню економічних реформ і кардинальним змінам у земельному законодавстві, що стимулювало появу та розвиток поселень хори (Снытко 2000, с. 49).

Протягом перших двох третин IV ст. до н. е. на ольвійській хорі в Нижньому Побужжі з'являється ціла низка урбанізованих поселень з достатньо розвинутим кам'яним домобудівництвом, які виникли на місцях колишніх (архаїчних) поселень або на нових (Крыжицкий и др. 1980, с. 11; Буйских 2009, с. 230—231), та перші індивідуальні садиби (Буйских 1990, с. 51—52). В цей час сільська округа Ольвії не тільки сягла розмірів території архаїчного періоду, але в її колишніх межах освоюються й нові площі. Поселення компактно розміщуються на узбережжях Бузького (до широти Миколаєва на півночі), Дніпровського та Березанського лиманів. У цьому новому освоєнні хори чітко простежується регламентованість, цілеспрямованість, а також свідомий раціональний розрахунок (Буйских 1997, с. 16—17). Загалом нове освоєння хори було процесом внутрішньополісним у політичному, економічному та демографічному аспектах, яке здійснювалося переважно за рахунок внутрішніх ресурсів Ольвійської держави (Крыжицкий и др. 1989, с. 100; Снытко 2000, с. 57—58; 2009, с. 186; Буйских 2009, с. 231). Але не виключається і певна участь у новому заселенні сільської округи вихідців з Малої Азії (Отрешко 1982, с. 38) та особливо з метрополії — Мілета, з яким у ольвіополітів існував договір про ісополітію, додатково підтверджений у 329/8 р. до н. е. або трохи пізніше (Milet 1, 3, № 136 = Syll³, 286; Виноградов 1983, с. 390). Але закони внутрішнього розвитку Ольвійського поліса наприкінці V — першій чверті IV ст. до н. е., завдання його внутрішньої політики, міркування безпеки, а також соціально-економічні чинники не вимагали в будь-якій формі територіального розширення поліса та виходу за кордони, встановлені для нього ще з часів колонізації (Буйских 1997, с. 17; 2009, с. 231—233).

З цього приводу можна погодитися з С.Б. Буйских про можливі межі Ольвійської держави в класичний та елліністичний періоди, який на підтвердження своєї гіпотези цілком влучно посилається на свідчення Платона та Аристотеля про відому античну практику територіальної організації поліса. Згідно з нею земельні володіння держави не повинні

розширюватися безмежно, а мають бути осяжними і не перевищувати встановлений ліміт — не більше 5040 земельних ділянок (Legg., 737 e, 745 c, 742; Pol., VII, 5, 2). Взаєморозташування приольвійських аграрних поселень навкруги міста — центру поліса — також цілком відповідає притаманним Греції територіальним принципам полісного устрою (Buiskich 2006, s. 125—129; Буйских 2009, с. 233). Важливо підкреслити, що, як і на початку IV ст. до н. е., в ранньоелліністичний час, коли хора досягає максимальних розмірів (Рубан 1985; Буйских 1986), її територія зростає не за рахунок розширення чи колонізації віддалених земель, а завдяки інтенсивнішому внутрішньому освоєнню своєї споконвічної території (Буйских 1997, с. 17).

У першій третині IV ст. до н. е. виникли й поселення, розташовані на захід від кордонів Ольвійського поліса (від гирла Тилигульського лиману до Одеської затоки) та на схід (Нижнє Подніпров'я), причетність яких до Ольвійської держави досі не з'ясована, хоча вони й мають деякі риси, притаманні суто пам'яткам хори Ольвії того часу. Перш за все, на цих поселеннях в обігу були переважно ольвійські гроші (Диамант 1978, с. 241 и сл; Абикулова, Пиворович 1982; Рубан, Урсалов 1986; Bodzek 2008), що надало привід деяким дослідникам навіть віднести ці території до Ольвійського поліса (Диамант 1978, с. 241 и сл; Рубан 1985, с. 31; Рубан, Урсалов 1986, с. 52). Дуже багато спільного з населенням хори Ольвії простежується і в матеріальній та духовній культурі цих поселень (Диамант 1974; 1975; Буйских, Былкова 1991; Былкова 2000; Редина и др. 2008; Kowal 2008) та особливо у поховальному обряді їхніх мешканців, який практично не відрізняється від поховальних традицій ольвіополітів того часу (Козуб 1974; Редина и др. 2008, с. 151—154; Снытко 2009а). І все ж вбачати офіційну належність цих територій до Ольвійської держави, покладаючись лише на перелічені чинники, поки доволі ризиковано та недостатньо обґрунтовано. Можна лише констатувати, що ці землі, безумовно, оберталися у сфері політичних, економічних і культурних інтересів Ольвії та були складовою внутрішнього ринку держави, але не входили до її складу на повних правах. Появу цих поселень певною мірою, очевидно, можна пов'язати з так зв. «новою хвилею» колоністів з грецьких міст Малої Азії на початку IV ст. до н. е., яким через різні обставини не вистачило місця в історичних територіальних межах Ольвійського поліса, через що й довелося розселитися в найближчо-

му ольвійському прикордонні. Можливо, саме тоді це населення і могло отримати в середовищі ольвіополітів узагальнену назву мікселліни, тобто вихідці з різних міст Іонії та, можливо, інших полісів античного світу. Організація нових поселень у прикордонні, найпевніше, була під контролем полісної адміністрації та регулювалася державою. Що стосується Нижнього Подніпров'я, де на рубежі V—IV ст. до н. е. фіксується процес осідання скифів на землю (Гаврилюк, Абикулова 1991, с. 29), то в складі мешканців суто грецьких поселень пониззя Дніпровського лиману можлива наявність і деякої частини варварського контингенту. Присутність варварів за результатами антропологічних досліджень матеріалів Кошарського некрополя фіксується і на західних поселеннях ольвійського прикордоння. Крім середземноморського (греки) і нордичного (варварського), антропологі виділяють тут достатньо виразний, хоча і в незначній кількості, арменоїдальний тип, який пов'язують зі змішаним складом грецьких колоністів (Kaczanowski, Kosydarski, Niedzwiecka

2008, р. 61). Але, на нашу думку, варварський елемент серед населення з'явився не на початку освоєння вказаних поселень, а згодом, у процесі наступних греко-варварських стосунків у цих регіонах.

Що ж до соціального статусу мешканців поселень близького прикордоння, то слід пам'ятати, що мікселліни переважно в усіх джерелах згадувались у зв'язку з військовими справами, як і в декреті на честь Протогена, де вони наведені в контексті військових подій («минула війна» та загроза на той час з боку кочовиків). Насамкінець треба зазначити, що з огляду на це дуже привабливою видається гіпотеза П.Й. Каришківського та Ю.Г. Виноградова (Карышковский, Клейман 1985, с. 74; Виноградов 1989, с. 183, прим. 18), згідно з якою мікселліни були залежним військово-землеробським населенням типу клерухів, катеків і перієків, спеціально організованим для охорони кордонів Ольвійського поліса. З цим можна погодитися, хоча міра залежності їх від держави в різні часи, за відсутності нових додаткових джерел, поки що лишається спірною.

- Абикулова М.И., Пиворович В.Б. Неопубликованные находки ольвийских монет на поселениях Нижнего Днепра (по материалам Херсонского музея) // НАП. — К., 1982. — С. 30—32.
- Былкова В.П. Поселения на Нижнем Днепре в аспекте скифо-эллинических отношений // АВ. — 2000. — 7. — С. 125—139.
- Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953.
- Бруяко И.В. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (Четыре концепции кризиса) // ВДИ. — 1999. — № 3. — С. 76—91.
- Буйских С.Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития ольвийской хоры (VI—II вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 17—28.
- Буйских С.Б. Древнейшие античные сельскохозяйственные усадьбы Нижнего Побужья // ПАСП. — Херсон, 1990. — Ч. 2. — С. 51—52.
- Буйских С.Б. К проблеме территориальных владений Ольвийского полиса в IV в. до н. э. // ХАМ. — Севастополь, 1997. — С. 16—19.
- Буйских С.Б. Хора Ольвийского полиса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 66—77.
- Буйских С.Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // ССПК. — 2009. — XV. — С. 225—247.
- Буйских С.Б., Былкова В.П. К проблеме этнокультурной атрибуции нижнеднепровских памятников V—III вв. до н. э. // ПССАСП. — Запорожье, 1991. — С. 32—34.
- Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. (ч. 1) // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 65—90.
- Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // АГ. — М., 1983. — Т. 1. — С. 366—419.
- Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51—80.
- Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989.
- Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (новые материалы). — К., 1991 (Препринт).
- Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971.
- Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.
- Диамант Э.И. Поселение античного времени на территории г. Одессы // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 270—271.
- Диамант Э.И. Раскопки поселений античного времени на территории Одесского залива V—III вв. до н. э. // 150 лет ОАМ. Тез. докл. юбил. конф. — К., 1975. — С. 117—119.

- Диамант Э.И. Монетные находки Кошарского поселения (К вопросу о западной границе Ольвийского полиса) // АИСЗП. — К., 1978. — С. 241—249.
- Каллистов Д.П. Северное Причерноморье в античную эпоху. — М., 1952.
- Каришковський П.Й. До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія. — 1968. — 21. — С. 95—105.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К., 1985.
- Книпович Т.Н. К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 142—149.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.
- Коцевалов А.С. Эпиграфические памятники из ольвийских раскопок в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. — К., 1940. — Т. I. — С. 259—272.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Бураков А.В., Буйских С.Б., Отрешко В.М., Рубан В.В. К истории ольвийской сельской округи // ИААСП. — К., 1980. — С. 3—18.
- Крижицький С.Д., Кравівіна В.В., Лейпунська Н.О. Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 18—44.
- Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.
- Николаев Н.И. Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э. — Николаев, 2008.
- Отрешко В.М. Каллипиды, алазоны и поселения Нижнего Побужья // СА. — 1981. — № 1. — С. 27—41.
- Отрешко В.М. З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1982. — 41. — С. 34—46.
- Отрешко В.М. Этническая атрибуция сельских поселений Нижнего Побужья V—III вв. до н. э. // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 71—80.
- Отрешко В.М. О миксэллинах // Ольвийские древности. — К., 2009а. — С. 59.
- Редина Е.Ф., Папуци-Владыка Э., Бодзек Я., Маховски В. Археологический комплекс античного времени у села Кошары — итоги исследования // ПОНТИКА—2006. — Kraków, 2008. — С. 142—160.
- Рубан В.В. Комплекс памятников античного времени в урочище Дидова Хата // КСИА. — 1978. — 156. — С. 32—36.
- Рубан В.В. Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 26—45.
- Рубан В.В., Рычка В.М. Исследования античных памятников близ Ольвии // АО 1976. — М., 1977. — С. 362—363.
- Рубан В.В., Урсалов В.Н. История денежного обращения на сельской территории Борисфениды и Ольвии догетского времени // ВДИ. — 1986. — № 4. — С. 31—53.
- Снытко И.А. Еще раз о миксэллинах Ольвийского декрета в честь Протогена // ПССАСП. — Запорожье, 1994. — Ч. 2. — С. 175—178.
- Снытко И.А. К вопросу о причинах прекращения жизни на хоре Ольвии во второй половине III в. до н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 244—248.
- Снытко И.А. О памятниках хоры Ольвии позднеэллинистического времени (к вопросу проблемы кризиса полиса) // ХАМ. — Севастополь, 1997а. — С. 110—112.
- Снытко И.А. РекOLONизация хоры Ольвии рубежа V—IV вв. до н. э. Политический, социально-экономический, демографический и социальный аспекты // Актуальні проблеми історії та культури України. — Миколаїв; Одеса, 2000. — С. 49—60.
- Снытко И.А. Исследование усадьбы Кателино-V на Бугском лимане (краткая информация о раскопках) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). Мат-лы III научн. конф. — Тирасполь, 2002. — С. 294—297.
- Снытко И.А. Культ Аполлона на древнегреческих поселениях Нижнего Побужья и некоторые аспекты культурно-исторического развития региона в античную эпоху // ССПК. — 2009. — XV. — С. 183—188.
- Снитко И.О. Поховальний обряд населення хори Ольвії IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2009а. — № 3. — С. 25—34.
- Снитко И.О. Рец.: Н.И. Николаев. Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э. — Николаев: Шамрай, 2008. — 262 с. // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 134—140.
- Шафранская Н.В. О миксэллинах // ВДИ. — 1956. — № 3. — С. 37—48.
- Шелов Д.Б., Брашинский И.Б. Рец.: Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 161—171.
- Штительман Ф.М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА. — 1956. — 50. — С. 255—272.
- Шульц П.Н. Ямы-жилища в скифском поселении близ Николаева // КСИИМК. — 1940. — 5. — С. 71—75.
- Bodzek J. Koshary (Ukraine) — Coin finds in 2004—2005 // ПОНТИКА—2006. — Kraków, 2008. — P. 13—23.
- Buiskich S.B. Die Chora des pontischen Olbia: die Hauptetappen der raumlich-strukturellen Entwicklung // Surveying the Greek Chora (BSS. — 4). — Aarhus, 2006. — S. 115—139.

Hošek R. Die Mischbevölkerung // *Listy filologické.* — 1983. — **106.** — S. 155—159.

Kaczanowski K., Kosydarski A., Niedzwiecka E. Results of 1998—2004 anthropological studies at an ancient burial site at Koshary (the Ukraine) // *ПОНТИКА—2006.* — Kraków, 2008. — P. 53—61.

Kowal A. Grey ware from the Koshary siti // *ПОНТИКА—2006.* — Kraków, 2008. — P. 75—94.

Надійшла 15.02.2011

И.А. Снытко

МИКСЭЛЛИНЫ ОЛЬВИЙСКОГО ДЕКРЕТА В ЧЕСТЬ ПРОТОГЕНА (ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Статья посвящена идентификации миксэллинов известного ольвийского декрета в честь Протогена (IPE, P, № 32). Со времени издания декрета в науке сформировались две основные точки зрения относительно миксэллинов, которым присущи два основных подхода в решении проблемы — этнический и социальный. Последователи этнической теории рассматривали миксэллинов как смешанную греко-варварскую этническую группу, племя, народность, соседствующую с Ольвией, и даже сопоставляли их с каллипидами Геродота, которых он еще называл эллиноскифами. Странники иного подхода относили миксэллинов к определенной неполноправной социальной категории населения Ольвийского полиса, близкой к метекам, использовавшейся ольвиополитами в качестве наемников в военных отрядах, или считали их зависимым военно-земледельческим населением, сознательно организованным по инициативе государства. Как один из вариантов возможного расселения их связывали с обитателями коллективных усадеб ольвийской хоры последней трети IV — первой половины III вв. до н. э., хотя число этих усадеб невелико и предположительная численность их жителей не может совпадать с указанным в декрете числом миксэллинов — 1500. Да и ареал усадеб никак не соответствует упоминанию о них как о жителях пограничья Ольвийского полиса.

Детально проанализировав историографию вопроса, автор приходит к выводу, что данная социальная категория населения была сформирована задолго до возможной даты издания декрета, а именно, в период реколонизации сельской округи Ольвии на рубеже V—IV вв. до н. э. В географическом плане выделяются два предположительных региона, где могли быть размещены поселки, заселенные миксэллинами, в ближнем приграничье, за пределами исторически сложившейся еще в архаическую эпоху территории Ольвийского полиса: 1) Нижнее Поднепровье на востоке и 2) приморский район от устья Тилигульского лимана до Одесского залива на западе. Что касается социального положения миксэллинов, то предполагается, что это было зависимое военно-земледельческое население из контингента новых греческих колонистов из Малой Азии типа клерухов, катэков и периеков, специально организованное ольвиополитами для обработки обширных сопредельных с полисом земельных угодий и охраны границ государства. Среди преобладающего эллинского населения не исключается и присутствие незначительно варварского контингента, появившегося здесь в процессе контактов в этих регионах.

I.A. Snytka

THE MIX-HELLENES FROM THE OLBIAN DECREE IN HONOUR OF PROTOGENES (HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL ASPECT)

The article is devoted to identification of the Mix-hellenes from the known Olbian Decree in honour of Protopogenes (IPE, I2, № 32). Since the Decree has been published two main points of view concerning the Mix-Hellenes were formed which have two main approaches to the resolution of the problem: ethnical and social. The followers of the ethnical theory viewed the Mix-Hellenes as mixed Greek-Barbarian ethnic group, tribe, people neighbouring with Olbia, and they even compared them with the Callipidae of Herod whom he also called the Hellenes-Scythians. The supporters of another approach referred the Mix-Hellenes to a certain social category of Olbian polis population which did not possess full rights, was close to metics, and was used by the Olbians as mercenaries in military detachments; or they considered the Mix-Hellenes as the depending military and agricultural population organized deliberately on the state's initiative. As one of the variants of their possible settlement they were related to the habitants of collective farmsteads at Olbian chora since the last third of the 4th c. till the first half of the 3rd c. BC, though the number of these farmsteads is not great and the presumable number of their habitants can not agree with the number of the Mix-Hellenes mentioned in the Decree, i.e. 1500. Furthermore, the area of the farmsteads does not correspond to the mentioning of them as of the habitants of the frontier of Olbian polis.

Having analyzed in detail the historiography of this matter, the author comes to a conclusion that this social category was formed long before the possible date the Decree was issued, namely within the period of re-colonization of the rural neighbourhood of Olbia at the turn of the 5th c. and the 4th c. BC. Two presumable areas where the settlements populated by the Mix-Hellenes could have been located in the near frontier, outside the borders of historically established in the Archaic period the territory of Olbian polis, are determined in geographical sense: 1) the Dnipro River lower region in the east, and 2) the coastal area from the mouth of Tiligul estuary to Odesa bay in the west.

Concerning the social position of the Mix-Hellenes, it is presumed that they were the depended military and agricultural population from the community of the new Greek colonizers from Asia Minor of the cleruchs, kataeks and perioeci type, specially organized by the Olbians for working of the vast lands adjacent to the polis and for defence of the borders of the state. Among the prevailing Hellenic population, the author does not exclude the presence of insignificant Barbarian contingent which appeared here in the process of contacts in these regions.

ФІБУЛИ З ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ДІЛЯНКИ НЕКРОПОЛЯ НЕАПОЛЯ СКІФСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК В.П. БАБЕНЧИКОВА 1947–1948 рр.)

Аналіз фібул, знайдених на південно-східній ділянці некрополя Неаполя скіфського у 1947–1948 рр., дозволяє уточнити датування могил.

Ключові слова: Неаполь скіфський, некрополь, фібула, датування.

Під час комплексного вивчення столиці пізньоскіфського царства, проведеного у 1945–1950 рр. Тавро-скіфською експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Державного музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна під загальним керівництвом П.М. Шульца, було досліджено низку цікавих об'єктів. Серед них — комплекс суспільних споруд (так зв. «Південний палац»), мавзолей і «поховання аланського воєначальника» на території городища поблизу центральних воріт; група вирубних склепів, курган і ґрунтовий могильник на східному схилі; таврське поселення та декілька пізніх поховань на нижній терасі біля Алуштинського шосе тощо (Шульц 1957). З цих пам'яток тільки перші три — «Південний палац», мавзолей і «поховання аланського воєначальника» — були опубліковані більш-менш повно (Шульц 1953; Погребова 1961; Высотская 1979, с. 58–71, 202–204; Зайцев 1997; 1998; 2002; 2003; Зайцев, Мордвинцева 2007 та ін.), інші об'єкти введені до наукового обігу частково (Бабенчиков 1949; 1957; Дашевская 1951; 1951а). З-поміж них — ділянка ґрунтового некрополя, виявлена за 750 м на південний схід від городища та за 200 м на південь від розкопаного у 1956–1958 рр. Е.О. Симоновичем Східного могильника (Сымонович 1983, с. 8–10).

Тут у 1947–1948 рр. невеликий загін під керівництвом В.П. Бабенчикова дослідив 28 поховальних споруд, а саме три склепи та 25 підбійних могил (23 з однією та дві з двома поховальними камерами), пронумеровані у порядку їх виявлення як 1–29¹. Поховання були розта-

шовані на схилі двома рядами: вище — могили 1–12, 15, 17, 21 і 23–29, нижче — могили 13, 14, 16, 18–20 і 22. Вони збереглися в непогрівоженому стані. Підбійні могили були орієнтовані по лінії північний захід–південний схід, тобто поперек схилу, що нехарактерно для цього типу поховальних споруд, і містили від одного до чотирьох скелетів, розташованих зазвичай один над одним. Надзвичайно цікавими є розкопані В.П. Бабенчиковим склепи. Вони орієнтовані перпендикулярно відносно підбійних могил, мали підпрямокутну в плані поховальну камеру та вміщували від восьми до 15 небіжчиків: найпізніші поховання розташовувались у центрі камери в анатомічному порядку, а кістки раніше похованих були перемішані та зсунуті до її віддаленої стіни. У склепах долівка камери була глибша за дно вхідної ями на 0,2–0,3 м. У двох склепах (13 і 14) простежено короткий коридор-дромос, що з'єднував вхідну яму та камеру. Можливо, дромос був і в склепі 16, вхідна яма якого в пошуках поховань була обкопана В.П. Бабенчиковим по периметру. Перераховані ознаки різко відрізняють ці склепи від досліджених на Східному могильнику та споріднюють їх з поховальними спорудами Нейзацького некрополя, які автори розкопок пов'язують із переселенням до Криму з Північного Кавказу аланських племен (Храпунов, Мульд 2004, с. 310–313).

Попри ці особливості, добре збереження та виразний інвентар вказана ділянка некрополя Неаполя скіфського мало відома широкому загалу дослідників. Окрім двох коротких повідомлень (Бабенчиков 1949; 1957, с. 119–131), що дають лише загальне уявлення про могильник, В.П. Бабенчиков докладнішої інформації не надав, хоча пам'ятка представляє значний інтерес для висвітлення заключного етапу життя столиці пізньоскіфського царства та заслуговує на повну публікацію. Тут вводиться до наукового обігу тільки одна категорія знахідок з некрополя — металеві застібки-фібули, які дозволяють чітко визначити час його функціонування.

¹ Номер 10 отримала прямокутна в плані неглибока яма, забита бутувим камінням. Оскільки в ній не виявлено жодних слідів поховання, відносити її до числа могил не варто. Крім того, два номери — 21 і 21а — В.П. Бабенчиков присвоїв різним поховальним камерам однієї підбійної могили. Через це загальне число досліджених у 1947–1948 рр. комплексів, вказане в короткій попередній публікації дослідження пам'ятки (Бабенчиков 1957, с. 120), дорівнювало 30.

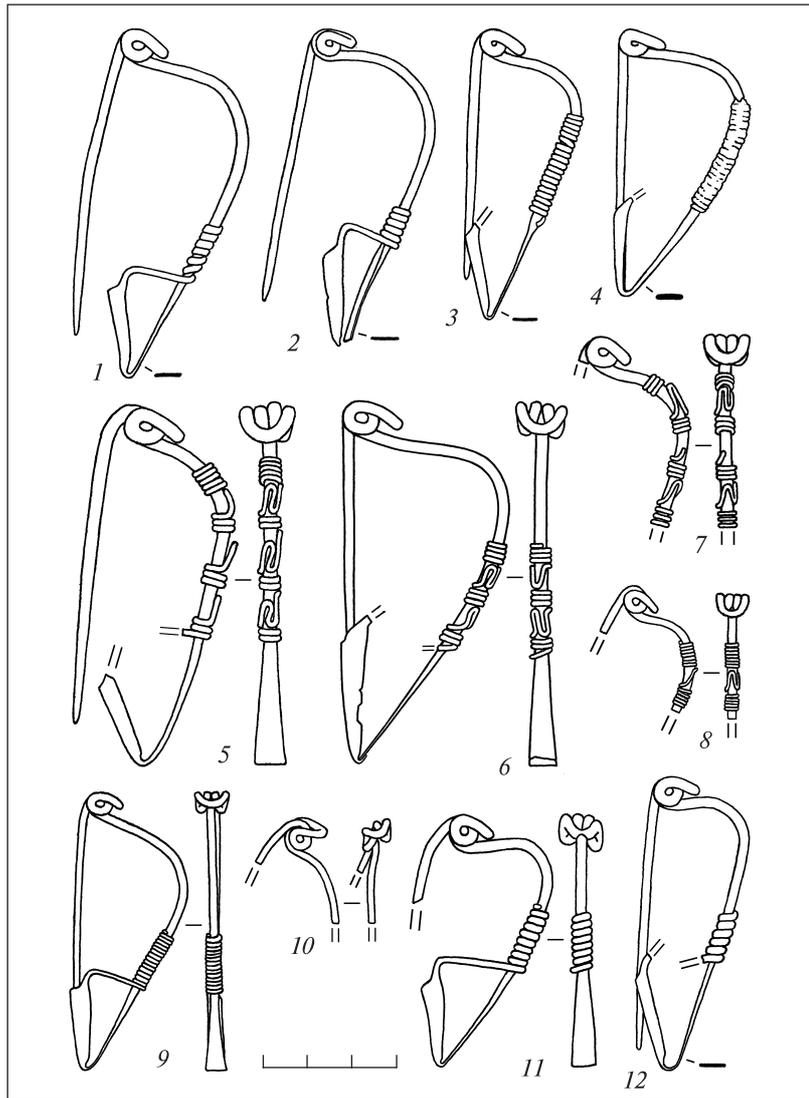

Рис. 1. Неаполь скіфський. Бронзові фібули з південно-східної ділянки некрополя: 1 — могила 11, західна камера; 2 — могила 5; 3 — могила 20; 4 — могила 22; 5 — могила 18; 6 — могила 27; 7, 8 — могила 16; 9 — могила 11, східна камера; 10 — могила 17; 11 — могила 25; 12 — могила 14

Всього у розкопаних В.П. Бабенчиковим могилах виявлено 27 фібул: 22 бронзові та п'ять залізних. За загальними типологічними особливостями їх можна розділити на п'ять груп: лучкові підв'язні фібули (21 екз.), провінційні дуже профільовані (2 екз.), смичкові, з завитком на кінці приймача та шарнірні з суцільним пластинчастим приймачем (по 1 екз.). Тип однієї залізної фібули (з могили 29) невідомий, оскільки вона не збереглася.

Лучкові фібули — одночленні. За наявністю верхньої або нижньої тятиви поділяються на дві серії. Вироби I серії — круглодротяні з чотиривитковою пружиною та верхньою тятивою (рис. 1; 3, 3; 4, 3) — домінують за чисельністю (13 бронзових зразків і залізний). У більшості дужка вкрита простою або фігурною

обмоткою. За ступенем вигину спинки — колінчасто (рис. 1, 1—10; 3, 3; 4, 3) або так різко, що її верхня частина ніби нависає над пружиною (рис. 1, 11, 12), — вони відносяться до варіантів 4 та 5, за класифікацією А.К. Амброза, датованих ученим, відповідно, другою половиною II — початком III ст. та кінцем II—III ст. (Амброз 1966, с. 50—51). Нові дослідження дозволили синхронізувати обидва варіанти виробів і віднести їх до останньої чверті або кінця II — першої половини III ст. (Кропотов 2010, с. 80, 333).

Лучкові застібки II серії («інкерманської») — круглодротяні або вузькопластинчасті з три- або чотиривитковою пружиною та нижньою тятивою (рис. 2, 1—3; 3, 1, 2; 4, 4) — менш численні (чотири бронзові екземпляри та два за-

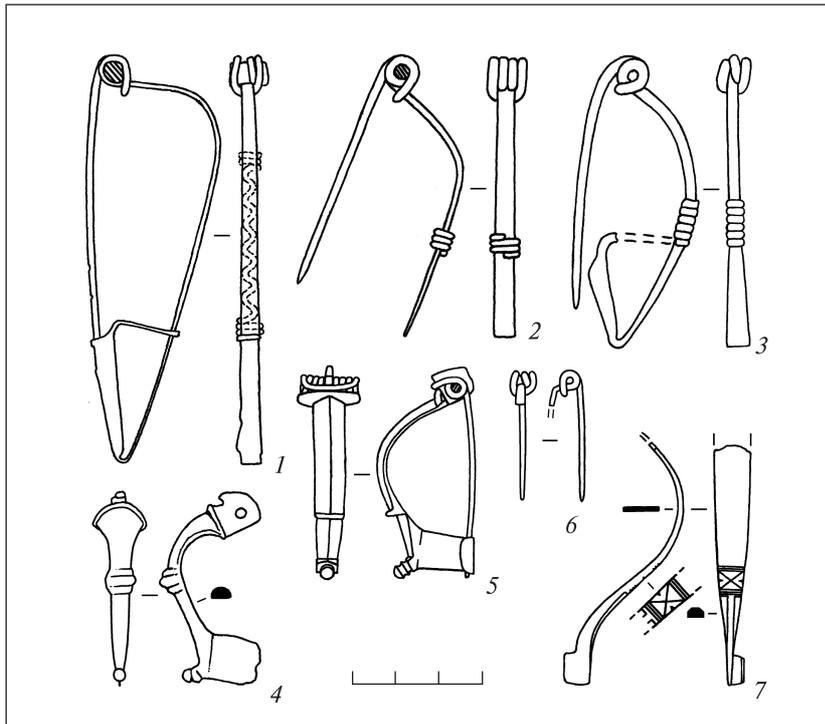

Рис. 2. Неаполь скіфський. Бронзові фібули з південно-східної ділянки некрополя: 1 — могила 22; 2 — могила 17; 3 — могила 19; 4 — могила 18; 5 — могила 4; 6 — могила 9; 7 — могила 16

лізні) та представлені двома формами. Фібули першої форми — круглодротяні без додаткових декоративних деталей (рис. 2, 3; 3, 1; 4, 4), другої — мають вузьку пластинчасту спинку, що поступово розширюється до ніжки, два зразки прикрашені накладною дротяною «змійкою» (рис. 2, 1; 2; 3, 2). Обидва різновиди застібок використовувались одночасно. А.К. Амброз датував їх другою половиною II—III ст. (Амброз 1966, с. 52). Нові знахідки дозволили дещо звузити цю дату. Стійке поєднання їх з лучковими застілками I серії варіанта 4 (в досліджених В.П. Бабенчиковим могилах з такими застілками трапилося п'ять із шести зразків «інкерманської» серії) дозволяє віднести ці фібули в основному до останньої чверті або кінця II — першої половини III ст. (Кропотов 2010, с. 132 і далі).

Визначити одну лучкову фібулу (рис. 4, 2) важко, оскільки вона дуже фрагментована, однак, вірогідно, вона теж відноситься до однієї з описаних серій. На користь цього свідчать два інші знайдені разом із нею зразки — лучкові фібули I та II серій варіанта 4 (рис. 4, 3, 4).

Фібули інших типів в описаній колекції одиничні. Лише одним екземпляром представлено широко розповсюджені у Передгірському Криму так зв. смичкові застібки з високим та вузьким пластинчастим приймачем, прямою

дротяною спинкою та короткою три- або чотиривитковою пружиною (рис. 2, 6). А.К. Амброз датував їх кінцем I—III ст. (Амброз 1966, с. 47), і нові знахідки не перечать цьому (Кропотов 2010, с. 169—170).

Рідкісними для Криму є дві литі бронзові двочленні дуже профільовані фібули. Такі вироби найбільш характерні для дунайських провінцій Римської імперії. Одна має масивну напівкруглу в перетині голівку, профільований поперечний гребінь на корпусі та відігнуту вверх кнопку на кінці пластинчастого приймача (рис. 2, 4). Ідентичні вироби відомі в римських провінціях Верхня Паннонія та Дакія. Паннонські зразки Р. Кошчевич відносять до першої половини II ст. (Koščević 1980, s. 22, tabl. XVI, 110). Для дакійських аналогів С. Кокіш пропонує іншу дату — переважно третя чверть II ст. (Cociș 2004, S. 68, pl. XXXVII, 571, 572). Неапольський екземпляр трапився разом з лучковою фібулою I серії варіанта 4 і на цій підставі може бути датований останньою чвертю або кінцем II — першою половиною III ст.

Друга дуже профільована застібка має пряму трикутну в перетині спинку, відділену від голівки опорною пластиною; низький поперечний гребінь зміщений до ніжки; суцільний пластинчастий приймач — високий і вузький — прикрашений на кінці фігурною кнопкою (рис. 2, 5). В. Йобст

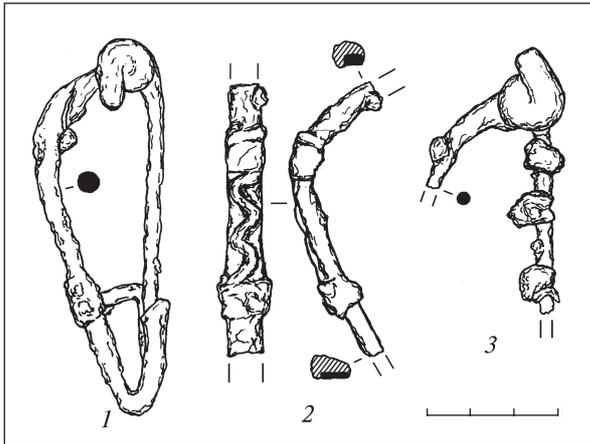

Рис. 3. Неаполь скіфський. Залізні фібули з південно-східної ділянки некрополя: 1 — могила 14; 2 — могила 11, західна камера; 3 — могила 1

у класифікації фібул із Лауріакума об'єднує подібні вироби у варіант В групи 10 і датує їх кінцем II — першою третиною III ст. (Jobst 1975, S. 56—57). Ранішу дату передбачає для них С. Кокіш — в основному перша половина та третя чверть II ст. (Сосіш 2004, s. 61). Східноєвропейські знахідки ймовірно відповідають визначенням В. Йобста ніж С. Кокіша, оскільки предмети, що трапляються з ними, а саме вузькогорла світлоглиняна амфора типу С, шарнірна брошка складної форми з емаллю, лучкова фібула I серії варіанта 4, орнаментоване дзеркало-підвіска та ін., вказують на побутування таких виробів наприкінці II — першій половині III ст. (Кропотов 2010, с. 260).

Схоже, завиток на кінці суцільного приймача мала крупна залізна пружинна фібула з могили 26 (рис. 4, 1). Подібні застібки у Передгірському Криму трапляються нечасто та відносяться в основному до II — першої половини III ст. (Кропотов 2010, с. 204).

Унікальна бронзова фібула з пластинчастою спинкою та суцільним приймачем без завитка на кінці походить з могили 16 (рис. 2, 7). Вона збереглася частково: втрачені пружинний механізм з голкою та частина дужки. Вціліла частина прикрашена гравійованим орнаментом, ніжка фасетована. Повних аналогій на півдні Східної Європи застібка не має, але можна думати, що вона мала шарнірний пристрій. За супутнім інвентарем, а саме двома лучковими фібулами I серії варіанта 4, прикраса датується останньою чвертю або кінцем II — першою половиною III ст.

В.П. Бабенчиков датував розкопану ним ділянку некрополя I—III ст. Аналіз фібульного матеріалу, знайденого в 17 із 28 могил, нині дозволяє звузити це датування до останньої чверті або кінця II — першої половини III ст. Тако-

Рис. 4. Неаполь скіфський. Фібули з південно-східної ділянки некрополя (за рисунками з польового щоденника В.П. Бабенчикова): 1 — могила 26; 2—4 — могила 28 (1 — залізо; 2—4 — бронза)

му визначенню не перечить і інший інвентар могильника (Кропотов 2009, с. 135—140).

Однакові набори простого червонолакового посуду, однотипні бронзові прикраси, східні набори намист та ін., що походять із могил, за майже повної відсутності виробів з дорогоцінних металів (єдиний виняток — золота дротяна сережка з могили 7), дозволили В.П. Бабенчикову інтерпретувати відкрити ним пам'ятку як некрополь найбідніших верств населення Неаполя скіфського, на що вказувало й периферійне його розташування. Такий висновок значною мірою спирався і на порівняння цих могил з відомими на той час розкішними вирубними склепами на східному схилі та в Петровській балці, а також царськими похованнями мавзолею. Але досліджені пізніше синхронні поховання Східного некрополя Неаполя скіфського та інших пам'яток Центрального та Південно-Західного Криму в цілому дали ті самі добірки поховального інвентарю. На всіх кримських могильниках у похованнях кінця II — першої половини III ст., за нечисленності виробів з дорогоцінних металів, ми фіксуємо такі ж форми червонолакового та ліпного посуду, прості бронзові (рідше залізні) прикраси — фібули, браслети, кільця, дзеркала тощо, що відображають побут населення Кримського півострова напередодні готських походів середини III ст.

Периферійне ж розміщення відкритого В.П. Бабенчиковим могильника пояснюється не належністю його біднішим верствам мешканців Неаполя скіфського, а загальним перевантаженням наприкінці II — в першій половині III ст. двох основних його некрополів — Східного та Західного, а, відтак, і необхідністю освоєння під поховання нових ділянок.

- Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. — М., 1966 (САИ. — Вып. Д1-30).
- Бабенчиков В.П. Новый участок некрополя Неаполя скифского // ВДИ. — 1949. — № 1. — С. 111—119.
- Бабенчиков В.П. Некрополь Неаполя скифского // История и археология древнего Крыма. — К., 1957. — С. 94—141.
- Высотская Т.Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979.
- Дашевская О.Д. Земляной склеп 1949 г. в некрополе Неаполя скифского // ВДИ. — 1951. — № 2. — С. 131—135.
- Дашевская О.Д. Раскопки Симферопольского поселения кизил-кобинской культуры // КСИИМК. — 1951а. — XXXIX. — С. 110—119.
- Зайцев Ю.П. Южный дворец Неаполя скифского // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 36—50.
- Зайцев Ю.П. Керамика с лаковым покрытием из слоя пожара I Южного дворца Неаполя скифского // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. — М., 1998. — С. 52—60 (Труды ГИМ. — 102).
- Зайцев Ю.П. Скульптура и рельефы Южного дворца Неаполя скифского // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 70—78.
- Зайцев Ю.П. Неаполь скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). — Симферополь, 2003.
- Зайцев Ю.П., Мордвинова В.И. Элитный некрополь II в. н. э. у центральных ворот Неаполя скифского // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 81—108.
- Кропотов В.В. Подбойные могилы Юго-Восточного участка некрополя Неаполя скифского // РА. — 2009. — № 2. — С. 135—141.
- Кропотов В.В. Фибулы сарматской эпохи. — К., 2010.
- Погребова Н.Н. Погребения в мавзолее Неаполя скифского // МИА. — 1961. — 96. — С. 103—213.
- Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя скифского). — К., 1983.
- Храпунов И.Н., Мульд С.А. Склепы с погребениями III в. н. э. из могильника Нейзац // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — VII. — С. 299—326.
- Шульц П.Н. Мавзолей Неаполя скифского. — М., 1953.
- Шульц П.Н. Исследования Неаполя скифского (1945—1950 гг.) // История и археология древнего Крыма. — К., 1957. — С. 61—93.
- Cociş S. Fibulele din Dacia Romană. — Cluj-Napoca, 2004.
- Jobst W. Die römischen Fibeln aus Lauriacum. — Linz, 1975 (Forschungen in Lauriacum. — Bd. 10).
- Koščević R. Antičke fibule s područja Siska. — Zagreb, 1980.

Надійшла 31.05.2011

В.В. Кропотов

ФИБУЛЫ С ЮГО-ВОСТОЧНОГО УЧАСТКА НЕКРОПОЛЯ НЕАПОЛЯ СКИФСКОГО (ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК В.П. БАБЕНЧИКОВА 1947—1948 гг.)

В 1947—1948 гг. В.П. Бабенчиков исследовал участок грунтового некрополя, расположенный в 750 м к юго-востоку от Неаполя скифского. Здесь было раскопано 28 погребальных сооружений: три склепа и 25 подбойных могил (23 с одной и две с двумя камерами), в которых выявлено 27 фибул: 22 бронзовых и пять железных. Анализ этих изделий позволил уточнить датировку изученного В.П. Бабенчиковым могильника и отнести его к последней четверти или концу II — первой половине III вв. и связать его появление с необходимостью освоения для погребений новых участков из-за перегруженности в это время двух основных некрополей городища — Восточного и Западного.

V.V. Kropotov

FIBULAE FROM THE SOUTH-EASTERN AREA OF NECROPOLIS AT SCYTHIAN NEAPOLIS (ON THE MATERIALS OF EXCAVATIONS BY V.P. BABENCHYKOV IN 1947 AND 1948)

In 1947 and 1948, V.P. Babenchikov studied an area of the ground necropolis situated 750 m to the south-east from Scythian Neapolis. 28 burial structures were excavated here: three crypts and 25 undercut graves (23 with one or two rooms), where 27 fibulae were discovered: 22 made of bronze and five made of iron. Analysis of these items allowed the author to specify the dating of the burial ground studied by V.P. Babenchikov and to refer it to the period from the last quarter or the end of the 2nd c. to the first half of the 3rd c., and also to relate its occurrence with the need to occupy new areas for burials because of overflow of two main necropolei of the hill-fort, the Eastern and the Western ones, in this period.

ПРО ПОВТОРНЕ ВИКОРИСТАННЯ ФРАГМЕНТІВ КОЛЬЧУЖНОГО ПЛЕТИВА У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В I тис.

Знахідки дрібних фрагментів кольчужного плетива у жіночих та дитячих похованнях Центральної та Східної Європи I тис., використані повторно як своєрідні амулети чи прикраси, розцінюються як традиція, що зародилась у сарматському середовищі на початку нашої ери та проіснувала у різних культурах протягом усього I тис.

Ключові слова: Центральна та Східна Європа, I тис., сармати, кольчужне плетиво, амулет, прикраса.

Серед знахідок озброєння на пам'ятках римського часу Центральної та Східної Європи доволі рідкісними є предмети захисного обладунку і, зокрема, кольчуги. Лише в окремих випадках зафіксовані цілі або значні фрагменти кольчуг. Переважно це невеличкі фрагменти кольчужного плетива чи навіть кілька переплєтених між собою кілець. Такі знахідки трапляються в похованнях різних культур римського часу. Зокрема, вони відомі в сарматських похованнях Кубані, Північного Причорномор'я, Криму, у карпських, пшеворських, черняхівських могилах, похованнях Німеччини, Чехії, Словаччини, Скандинавії тощо.

Досить часто знахідки фрагментів переплєтених металевих кілець трактують як залишки захисного обладунку — кольчуги чи комбінованого панциря. Проте фрагментованість не дає надійних підстав для реконструкції способу їхнього використання. Знахідки решток кольчужного плетива в жіночих похованнях і відсутність у цих комплексах інших предметів озброєння змушує деяких дослідників сумніватися в їхній належності до захисного обладунку. Зокрема, такий сумнів висловив І.М. Храпунов стосовно незначних фрагментів кольчужного плетива, виявлених у деяких похованнях римського часу південно-західного Криму. Дослідник відзначає їхню фрагментованість і звертає увагу, що вони виявлені в жіночих похованнях, а також зауважує, що призначення подібних предметів із залізних кілець залишається нез'ясованим. Очевидно, вони є характерними елементами культури, що поширилася в той час у кримських передгір'ях (Храпунов 2006, с. 43). Тож виникає питання про призначення подібних знахідок та спосіб їхнього використання.

Правомірним постає питання про повторне використання дрібних фрагментів кольчужно-

го плетива як прикрас чи амулетів. Така думка висловлена щодо подібних знахідок у Центральній Європі, зокрема пшеворській культурі (Czarnecka 1994; Kontny 2004, s. 155). Потрібно зазначити, що особливість знахідок дрібних фрагментів кольчужного плетива у пшеворських похованнях полягає в їхньому поєднанні з мініатюрними копіями предметів озброєння, що характерно переважно для жіночих поховань. Прикладом такого поєднання є знахідка в похованні 49 могильника в Опатуві (рис. 1, 1). У могилі виявлена смужка кольчужного плетива з прикріпленими підвісками у вигляді мініатюрних копій різних предметів: щита, ножів, ключів, ножиць і молотка (Godlowski 1959, s. 203—206). Знахідки подібних до опатувської смужок кольчужного плетива в жіночих похованнях дозволили висловити припущення, що вони використовувалися жінками як своєрідні браслети (Godlowski 1959, s. 203—206; Kontny 2004, s. 155).

Польська дослідниця К. Чарнецька, проаналізувавши подібні знахідки на пам'ятках римського часу Центральної Європи, зокрема, в пшеворській культурі, припустила, що дрібні фрагменти кольчужного плетива використовувалися в магічних практиках як амулети. На її думку, це могло бути спеціальне магічне спорядження жінок певного статусу. З писемних джерел відомо, що в германському світі жінки, які займалися магічними практиками, користувалися великою повагою і мали високий соціальний статус (Czarnecka 1994, p. 246).

К. Чарнецька відзначає, що в пшеворській культурі більшість знахідок дрібних фрагментів кольчужного плетива у похованнях пов'язуються з періодом В2/С1, у надельбському колі пам'яток вони дещо пізніші (Czarnecka 1994, p. 246). На думку Б. Контного, поширення в пшеворській культурі подібних амулетів-прикрас пов'язане з участю вандалів, носіїв пшеворської культури, у Маркоманських вій-

нах з Римською імперією (166—180 рр.). Як припускає дослідник, фрагменти кольчуг були своєрідними «пам'ятками» із військових походів, трофеями, що були зняті на побоїщах з убитих римлян (Kontny 2004, s. 155).

Залучення до розгляду подібних знахідок у похованнях Східної Європи дозволяє говорити, що традиція повторного використання фрагментів кольчужного плетива як амулетів чи прикрас значно ширша в територіальному та часовому аспектах. Це змушує уважніше поглянути на це явище, що, ймовірно, є виявом окремої стійкої традиції, яка проіснувала тисячоліття на значних просторах Центральної та Східної Європи.

Вважається, що кольчугу винайшли кельти у III ст. до н. е. (Robinson 1975, p. 164; Симоненко 1989, с. 68). І, мабуть, від I ст. до н. е. вона стала відома варварському населенню Центральної та Східної Європи як військові трофеї чи дарунки кельтів своїм союзникам. Зокрема, саме до цього часу дослідники відносять знайомство з кольчугою сарматів Східної Європи. Висловлено припущення, що це могло відбутися під час Мітрідатових воєн (Симоненко 1989, с. 69; Берлизов, Еременко 1998, с. 28). Саме I ст. до н. е. датуються найраніші знахідки фрагментів кольчуг у сарматських похованнях (Хазанов 1971, с. 60; Симоненко 1989, с. 67—69). Подібна ситуація спостерігається і в Центральній Європі на північ від Карпат, де перші залишки кольчуг походять із болотяних знахідок і датуються передримським часом (Kaczanowski 1992, s. 57).

Саме з трофейним походженням, очевидно, слід пов'язувати і виникнення традиції повторного використання фрагментів кольчуги у варварському середовищі. З цього погляду цікава знахідка виявлена в Криму в святилищі на перевалі Гурзуфське сідло. На пам'ятці зафіксовано 848 фрагментів залізної кольчуги, що складалась із дрібних кілець діаметром 4,0—5,0 мм. Кольчуга, як відзначає Н.Г. Новіченкова, була розрубана в святилищі і її фрагменти розкидані по всій його центральній частині. Знахідка датується I ст. до н. е. (Новіченкова 1998, с. 54, 56). Цікавим аспектом є подрібнення кольчуги на фрагменти та ритуальний його характер. Можливо, такі дії з трофейною кольчугою були першим кроком до повторного використання її фрагментів. Адже, згідно з магічними принципами, частина заміщає ціле. Тож захисні властивості кольчуги в бою могли переносити і на її фрагменти. Відтак вважалося, що захист, який забезпечувала кольчуга в бою,

в повсякденному житті, через магічні практики, міг замінити її уламок. А те, що кольчуга була знята з убитого ворога, лише посилювало її магічні властивості.

Повторне використання кольчужних фрагментів у Східній Європі також можна припускати уже від I ст. до н. е. Зокрема, в похованні 30 Нижньо-Джудатського могильника (Північний Кавказ, басейн верхнього Терека) знайдено фрагмент кольчуги невеликих розмірів (5,0 × 3,5 см), діаметр кілець 7,0—8,0 мм. Він виявлений біля лівої кисті похованого разом з амулетами. Дослідниця могильника М.П. Абрамова припускає повторне використання фрагмента кольчуги (Абрамова 1993, с. 78). Хоча цю знахідку від пшеворських відділяє значна часова та територіальна віддаль, все ж варто звернути увагу на їхню схожість, зокрема, щодо можливого використання як браслетів і поєднання з амулетами.

Більшість знахідок фрагментів кольчужного плетива в Східній Європі в римський час пов'язуються із сарматськими пам'ятками, а більшість сарматських знахідок походять із прикубанського «Золотого кладовища». Його кургани були пограбовані, тож склад комплексів не реконструюється (Гущина, Засецкая 1994). Кольчужні фрагменти, виявлені в курганах кладовища, дуже дрібні, часто складаються з кількох кілець. Можливо, вони є залишками захисного обладунку, покладеного в могилі катафрактаріїв. Проте не виключено, що частина з них могла бути використана повторно як амулети чи прикраси.

Приклади повторного використання фрагментів кольчужного плетива в жіночих сарматських похованнях дають пам'ятки південно-західного Криму. Зокрема, дрібні обривки виробів, сплєтених із залізних чи бронзових кілець, відомі на кримських могильниках Скалисте III, поховання Б37 та 44 (Богданова, Гущина, Лобода 1976, с. 146), Бельбек IV, поховання 223 (Ахметов, Гущина, Журавлев 2001, с. 175, 183), Чорноріченський, поховання 29 (Бабенчиков 1963, с. 108), Нейзац, поховання 59, 103 і 208 (Храпунов 1999, с. 263; 2006, с. 42—43). Виявлені у цих могилах фрагменти кольчужного плетива маленькі та мають вигляд частіше кількох з'єднаних між собою залізних кілець. Найбільший зразок (рис. 1, 5), що походить із поховання 59 могильника в Нейзаці, має вигляд смужки завдовжки 7,0 см (Храпунов 1999, с. 263, рис. 4, 8).

Деякі з цих знахідок дослідники трактували як залишки покладених до могили обладунків.

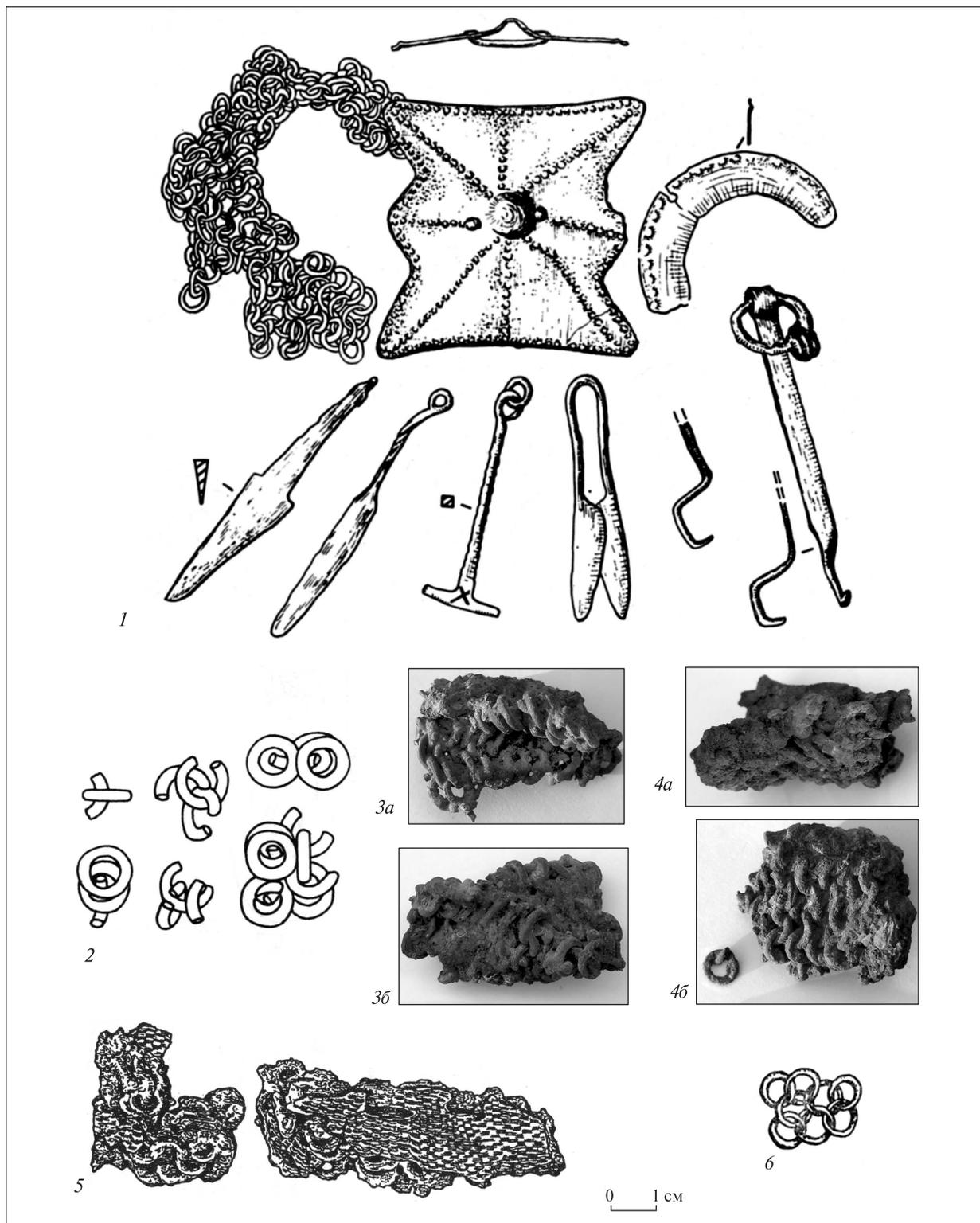

Рис. 1. Фрагменти кольчужного плетива з поховань римського часу Східної та Центральної Європи: 1 — Опатув, поховання 49 (за: Godlowski 1959); 2 — Бирлад-Валя-Сяке, поховання 426 (за: Palade 2004); 3 — Чернелів-Руський, поховання 243; 4 — Чернелів-Руський, поховання 73; 5 — Нейзац, поховання 59 (за: Храпунов 1999); 6 — Холмське, поховання 8 (за: Гудкова, Фокеев 1984). 1–5 — залізо, 6 — бронза

Проте, як аргументовано доводить І.М. Храпунов, фрагменти кольчужного плетива на цих могильниках, зважаючи на їхні розміри та обставини вміщення до могили, не є залишками

панцирів. Дослідник також звертає увагу, що в Скалистому III, Нейзаці та на Чорній річці вони виявлені в жіночих похованнях (Храпунов 2006, с. 43). Зокрема, в Нейзаці, в жіночих

похованнях 103 і 208 фрагменти виробів, сплетених із залізних кілець, виявлені на грудях небіжчиць разом з фібулами та бронзовими браслетом (поховання 103) чи кільцем (поховання 208) (Храпунов 2006, с. 34, 44). Потрібно відзначити, що згадані жіночі поховання вирізняються доволі різноманітним і багатим інвентарем (Храпунов 2006).

Схожа ситуація й на Чорноріченському могильнику, де в жіночому похованні 29 фрагменти кольчужного плетива знаходилися біля тазу разом з прикрасами та побутовими речами (Бабенчиков 1963, с. 108). Цікаву ситуацію спостерігаємо в подвійному похованні 223 могильника Бельбек IV, можливо, чоловіка та жінки. Але фрагменти кольчужного плетива були виявлені разом із крейдяними намистинами біля правої руки жінки (Ахметов, Гущина, Журавлев 2001, с. 175).

Знахідки фрагментів кольчужного плетива відомі в жіночих сарматських похованнях інших регіонів. Зокрема, в Буджаку, на сарматському могильнику в Холмському, в похованні 8 у районі шийних хребців разом з намистинами виявлено невеликий фрагмент кольчужного плетива, який, судячи з рисунка в публікації, складався з восьми переплетених бронзових кілець (рис. 1, б). Дослідники могильника охарактеризували знахідку як «прикрасу зі з'єднаних бронзових кілець» (Гудкова, Фокеєв 1984, с. 13, рис. 4, 15). Зважаючи на інвентар (зокрема, численне намисто і бісер, скроневі кільця), це поховання могло бути жіночим. Дослідники датували могильник кінцем II — першою половиною III ст. (Гудкова, Фокеєв 1984, с. 24—32).

Подібна знахідка відома також у похованні 24 західного некрополя в Танаїсі, яке дослідники датують IV ст. Біля правого передпліччя жінки віком 50—60 років (орієнтована головою на північний північний схід) знайдені фрагменти переплетених залізних кілець (їхній діаметр близько 0,9—1,0 см) і фрагмент невизначеного залізного предмета (Арсеньєва, Безуглов, Толочко 2001, с. 11, табл. 9, 11).

Додамо, що в Криму та в сарматів Угорщини традиція повторного використання фрагментів військового спорядження як прикрас чи амулетів не обмежувалася лише кольчугами. У подібному контексті в жіночих чи дитячих похованнях у цих регіонах відомі також елементи римської поясної гарнітури та навіть кінського спорядження (Масякин 2007, с. 131—132; Istvánovits, Kulcsár 1994, p. 410).

Знахідки дрібних фрагментів кольчужного плетива у похованнях відомі також в ареа-

лі черняхівської культури. Зокрема, два подібні випадки маємо в Середній Наддніпрянщині. В дитячому похованні 12 могильника в Каневі виявлено кілька (не більше трьох—чотирьох, з яких збереглося одне ціле і одне фрагментоване) залізних скріплених між собою кілець. Вони виявлені поблизу лобної кістки. Дослідник могильника О.В. Петраускас припускає, що вони могли належати прикрасі типу «кольчужки» (Петраускас 1997, с. 192, 214, рис. 11, 11). У похованні 26 могильника Дідів Шпиль знайдено кілька з'єднаних залізних кілець дуже поганої збереженості. Їхній діаметр приблизно 1,0 см. Як і в попередньому випадку, дослідники припускають, що вони могли належати прикрасі типу «кольчужки». У похованні також знайдено пряслице та чотири коралові намистини (Терпиловський, Петраускас 2005, с. 60—61, 66).

На Чернелево-Руському могильнику, що на Західному Поділлі, виявлені два фрагменти кольчужного плетива, що походять із порушених поховань черняхівської культури, зокрема з дитячого поховання 243. Обидві знахідки (друга походить із поховання 73) схожі (рис. 1, 3, 4). Це — зігнуті смужки кольчужного плетива завширшки приблизно 4,0—5,0 см, що склалися з кілець діаметром близько 0,9—1,0 см (Тилішак 2010).

На території Румунії дрібні фрагменти кольчужного плетива відомі в похованні 426 могильника Бирлад-Валя-Сяке (рис. 1, 2) (Palade 2004, p. 135; 613, fig. 248) та у похованнях 65 і 74 могильника в Могошанах (Diaconu 1970, p. 29—30; fig. 15, 11, 12). За складом інвентарю поховання 65 Могошанського могильника та, можливо, згаданий комплекс із Бирлад-Валя-Сяке можуть бути ідентифіковані як жіночі. Невеликий фрагмент кольчужного плетива, що складався з кількох з'єднаних залізних кілець, також виявлений у похованні 254 карпського могильника Поянешти (Vichir 1973, p. 122; pl. 183, 11).

Для названих поховань характерною рисою є відсутність інших предметів озброєння. Зокрема, П. Качановський щодо подібних знахідок у Центральній Європі відзначає, що лише в одному випадку дрібний фрагмент кольчужного плетива у поховальному комплексі поєднувався з предметами озброєння. І це — на понад 50, згідно каталога дослідника, знахідок (Kaczanowski 1992, s. 59).

Відтак сумнівно, що невеликі фрагменти кольчуги були покладені в поховання як символічна заміна цілого обладунку. Проти цього

свідчить також зв'язок таких знахідок саме з жіночими та дитячими похованнями. Тож правомірним є припущення про повторне використання уламків кольчуг як прикрас чи амулетів. Додамо, що в похованнях фрагменти кольчужного плетива виявляють переважно в області передпліччя і кистів небіжчиків, грудей або голови, що також може вказувати на користь припущення про їхнє використання як прикрас чи/і амулетів.

Таким чином, у римський час серед різноетнічного населення Східної та Центральної Європи поширюється традиція повторного використання фрагментів кольчужного плетива в складі поховального інвентарю жіночих і дитячих поховань.

Відзначимо, що в другій половині IV — першій половині V ст. подібна традиція проникає і до провінційно-римського населення. Зокрема, на могильнику того часу в Штрибинці (Хорватія) дрібні фрагменти кольчужного плетива виявлені у двох дитячих похованнях (45 і 84). На думку Б. Міготті, вони були покладені до могили як захисні амулети. Хорватська дослідниця пов'язує появу подібних речей у похованнях провінційно-римського населення з варварськими впливами (Migotti 2007, s. 211).

Оскільки у варварському світі не відомо власних центрів виробництва кольчуг, можна припускати, що джерелом кольчужного плетива були переважно римські вироби, що потрапляли до варварів як трофеї. Мабуть, з подіями Маркоманських воєн, як це відзначають польські дослідники, слід пов'язувати поширення знахідок кольчужного плетива у пшеворській культурі.

Що ж до походження цієї традиції, то ранні прояви дозволяють пов'язувати її з північно-східним Причорномор'ям, у сарматському середовищі якого вона й зародилася. Під час Маркоманських воєн, у яких брали участь і сармати, і вандали — носії пшеворської культури, останні могли перейняти цей звичай.

На користь поширення подібних традицій у пшеворській культурі саме від другої половини II ст. може, зокрема, свідчити така деталь: амулети у вигляді мініатюрних знарядь праці та зброї відомі в ній від I ст. (Czarnecka 1994, s. 250), а от їхнє поєднання з фрагментами кольчужного плетива поширюється саме від періоду B2/C1, тобто з часу Маркоманських воєн.

Можливо, саме з трансформацією сарматської традиції використання фрагментів кольчужного плетива в жіночому костюмі маємо справу в населення Приуралля, де, зокрема на пам'ятках мазунінського типу, поширені своє-

рідні жіночі прикраси — накісники у формі мішечка з переплєтених залізних кілець, нашитих на тканину (Мальшева 1999, с. 11; Красноперов 2006, с. 11).

Традиція використання фрагментів кольчужного плетива як певних амулетів продовжувалася в різних культурах Центральної та Східної Європи протягом усього I тис. Характерною рисою лишається зв'язок таких знахідок з жіночими чи дитячими похованнями. Хоча вони трапляються не часто, їхня географія широка. Зокрема, дрібні фрагменти кольчужного плетива відомі в жіночих гепідських похованнях V—VI ст. (Csallany 1961, S. 262—263). Приміром, на гепідському могильнику Szolnok-Szanda (Угорщина) вони виявлені в двох жіночих похованнях (24 і 49) (Bona, Nagy 2002, S. 205, 209; Taf. 32, 24, 3; 35, 49, 2). В той же час на цьому кладовищі в чоловічих могилах зі зброєю, зокрема мечами та щитами, фрагментів кольчуг не зафіксовано. Тож доцільно припускати, що виявлені в жіночих похованнях кольчужні фрагменти були повторно використані як амулети чи прикраси. Подібні знахідки відомі й у Західній Європі. Зокрема, М.М. Казанський відзначає, що вони трапляються на меровінгських пам'ятках у жіночих похованнях (Казанский 2008, с. 309).

У лісовій зоні Східної Європи знахідки фрагментів кольчужного плетива відомі на Арміївському могильнику. Зокрема, в жіночому похованні А 198 виявлено фрагмент із восьми кілець діаметром 14,0 мм. Як зазначає М.Р. Полеских, ця знахідка, як і більший фрагмент із поховання А 186, безумовно, не місцевого походження і, мабуть, була бойовим трофеєм (Полеских 1968, с. 206—207).

Наприкінці I тис. подібна традиція поширюється і в слов'янському світі. Невеликі фрагменти кольчужного плетива (10—40 кілець) відомі на деяких могильниках VIII—X ст., зокрема у Волинцівському. У похованнях вони супроводжувалися типовими жіночими речами — намистинами, скроневидами кільцями чи спіральними пронизками. Як відзначає А.М. Кирпичников, у таких похованнях немає зброї і фрагменти кольчужного плетива, мабуть, становили заупокійний дар чоловіків. Дослідник припускає, що вони мали символічне значення, відображаючи чоловічий первень, і становили почесне подружнє приношення. Аналогічну роль, на думку дослідника, виконували жіночі намистини в чоловічих похованнях (Кирпичников 1971, с. 9). Можна відзначити, що знахідки фрагментів кольчужного плетива у

слов'янських жіночих похованнях з'являються раніше за масове поширення кольчуги як захисного спорядження східнослов'янських воїнів. Зокрема А.М. Кирпичников зауважує, що у військових похованнях знахідки кольчуг фіксуються лише від X ст. (там само). Тож не виключено, що фрагменти кольчуг у слов'янських жіночих похованнях також можуть бути рештками військових трофеїв, як і в пшеворській культурі римського часу.

Варто додати, що і на дружинних некрополях X ст. в Гніздові (Смоленщина) та Чернігові відомі знахідки дрібних фрагментів кольчужного плетива в жіночих похованнях. Зокрема, на 1960-і рр. А.М. Кирпичников вказав не менше семи таких випадків (там само).

Таким чином, маємо підстави припускати, що в I тис. серед населення Східної та Центральної Європи поширюється традиція повторного використання фрагментів кольчужного плетива як певних амулетів чи прикрас, що використовувалися переважно представницями жіночої статі. Враховуючи це, слід обережніше підходити до інтерпретації таких знахідок, особливо в жіночих чи дитячих похованнях, як решток військового обладунку. Але так само правомірно ставити питання й про те, чи завжди невеликі фрагменти кольчужного плетива, які виявляють у похованнях воїнів, були символічною заміною обладунку, чи не могли вони виконувати роль амулетів, як у жіночих могилах?

- Абрамова М.П.* Центральное Предкавказье в сарматское время (III в. до н. э. — IV в. н. э.). — М., 1993.
- Арсеньева Т.М., Безуглов С.И., Толочко И.В.* Некрополь Танаиса. Раскопки 1981—1995 гг. — М., 2001.
- Ахметов И.Р., Гущина И.И., Журавлев Д.В.* Богатое погребение II в. н. э. из могильника Бельбек IV // Поздние скифы Крыма. — М., 2001. — С. 175—186.
- Бабенчиков В.П.* Чорноріченський могильник // АП. — 1963. — XIII. — С. 90—122.
- Берлизов Н.Е., Еременко В.Е.* Латенские импорты в сарматских памятниках Причерноморья: проблема интерпретации // Древности Кубани. — Краснодар, 1998. — 7. — С. 25—33.
- Богданова Н.А., Гущина И.И., Лобода И.И.* Могильник Скалистое III в юго-западном Крыму (I—III вв.) // СА. — 1976. — № 4. — С. 121—151.
- Гудкова А.В., Фокеев М.М.* Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984.
- Гущина И.И., Засецкая И.П.* «Золотое кладбище» римской эпохи в Прикубанье. — СПб., 1994.
- Казанский М.М.* Оружие «западного» и «южного» происхождения в лесной зоне России и Беларуси в начале средневековья // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2008. — 1. — С. 304—324.
- Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. — Вып. 3: Доспех, комплект боевых средств IX—XIII вв. — М., 1971.
- Красноперов А.А.* Костюм населения чегандинской культуры в Прикамье (II в. до н. э. — V в. н. э.). — Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Ижевск, 2006.
- Мальшева О.В.* Женский костюм Среднего Прикамья в эпоху Великого переселения народов // Finno-Ugrica. — Казань, 1999. — 1. — С. 10—22.
- Масякин В.В.* Римские фибулы и детали ременной гарнитуры из некрополя Заветное // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 125—138.
- Новиченкова Н.Г.* Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское седло // ВДИ. — 1998. — № 2. — С. 51—67.
- Петраускас О.В.* Могильник черняховской культуры в г. Каневе — ул. Пушкина // Studia Gothica. — Lublin, 1997. — II. — S. 189—220.
- Полесских М.Р.* Боевое оружие и снаряжение из могильников армиевского типа // СА. — 1968. — № 1. — С. 198—207.
- Симоненко А.В.* Импортное оружие у сарматов // Кочевники евразийских степей и античный мир (проблемы контактов). Мат-лы 2-го археолог. семинара. — Новочеркасск, 1989. — С. 56—73.
- Терпиловський Р.В., Петраускас О.В.* Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 58—69.
- Тилищак В.С.* Знахідки кольчужного плетива на Чернелево-Руському могильнику // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 125—131 (Археологія і давня історія України. — 2).
- Хазанов А.М.* Очерки военного дела сарматов. — М., 1971.
- Храпунов И.Н.* О позднесарматской археологической культуре в Крыму // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 262—268.
- Храпунов И.Н.* Две могилы с погребениями женщин из некрополя Нейзац // МАИЭТ. — Симферополь, 2006. — XIII. — С. 31—55.

- Bichir Gh.* Cultura carpică. — București, 1973.
- Bona I., Nagy M.* Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet. I. — Budapest, 2002.
- Csallany D.* Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 u. z.). — Budapest, 1961.
- Czarnecka K.* The re-use of Roman military equipment in barbarian context. A chain-mail souvenir? // *Journal of Roman Military Equipment Studies*. — 1994. — 5. — P. 245—253.
- Diaconu G.* Mogoșani. Necropola din secolul IV e. n. — Tîrgoviște, 1970.
- Godlowski K.* Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck // *Materiały archeologiczne*. — Kraków, 1959. — 1. — S. 173—277.
- Istvánovits E., Kulcsár V.* Roman and Germanic elements in the armament of the barrow-graves of the 2nd—3rd centuries A. D. in the Great Hungarian Plain // *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. — Lublin; Marburg, 1994. — P. 405—416.
- Kaczanowski P.* Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum. — Kraków, 1992.
- Kontny B.* Uzbrojenie kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich i początkach okresu wędrówek ludów // *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. — Lublin; Warszawa, 2004. — S. 143—161.
- Migotti B.* Ulomci karičastog oklopa kao amuleti na kasnorimskom groblju Štrbinci kod Đakova // *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*. — Zagreb, 2007. — 24. — S. 203—212.
- Palade V.* Așezrea și necropola de la Bârlad-valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea — a doua jumătate a sec. al V-lea). — București, 2004.
- Robinson G.* The Armour of Imperial Rome. — London, 1975.

Надійшла 10.02.2011

В.С. Тылицак

О ПОВТОРНОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ФРАГМЕНТОВ КОЛЬЧУЖНОГО ПЛЕТЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ В I тыс.

Рассмотрены находки мелких фрагментов кольчужного плетения в женских и детских погребениях Центральной и Восточной Европы I тыс. Они были использованы вторично в качестве своеобразных амулетов или украшений. Ранние проявления этой традиции позволяют связывать ее истоки с северо-восточным Причерноморьем. По-видимому, она зародилась именно в сарматской среде. В римское время традиция использования фрагментов кольчужного плетения в составе инвентаря женских и детских погребений распространяется среди разноэтничного населения Восточной и Центральной Европы, и этот обычай проявляется в различных культурах Центральной и Восточной Европы до конца I тыс.

V.S. Tylishchak

ON REPEATED USAGE OF FRAGMENTS OF MAIL BRAIDS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE 1st MILLENNIUM

Finds of small fragments of mail braids in burials of women and children in Central and Eastern Europe of the 1st millennium are considered. They were used repeatedly as singular amulets or adornments. Early demonstrations of this tradition allow the author to relate its roots with the north-eastern coast of the Black Sea. Apparently, it originated from the Sarmatian milieu. In the Roman times the tradition to use fragments of mail netting in the inventory of women's and children's burials extended within the multiethnic population of Eastern and Central Europe; and this custom was used in various cultures of Central and Eastern Europe till the end of the 1st millennium.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ГОРОДИЩА ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ІЗ ЗАЛИШКАМИ ВОДОЗБІРНИХ СПОРУД

Розглядається ситуація довкола сіверянських та давньоруських городищ Дніпровського Лівобережжя із залишками водозбірних споруд.

К л ю ч о в і с л о в а: Дніпровське Лівобережжя, середньовіччя, городища, ями-колодязі.

Особливою рисою деяких городищ на території України, зокрема на Лівобережжі Дніпра кінця I — початку II тис., є наявність посеред захищеного майданчика великих ям, котрі дослідники визначають як водозбірні резервуари або колодязі. Вони розміщені на пам'ятках з високою топографією, що віддалені від водойм і потребують акумульованої води чи її джерела. Подібні споруди відомі для багатьох хліборобських культур.

Доцільність використання терміну «яма-колодязь» може бути пояснена невирішеністю всіх питань, пов'язаних із цими об'єктами, від яких на поверхні поселень лишилися тільки значні за розмірами западини. Українські вчені М.П. Кучера, О.В. Сухобоков та О.П. Моця вважають їх рештками ям-резервуарів для збору та зберігання води (Кучера, Сухобоков 1971; Сухобоков 1992, с. 146; Моця, Халиков 1997, с. 111). П.О. Раппопорт, а за ним і Ю.Ю. Моргунов вважають їх залишками глибоких колодязів (сягають водоносних шарів), краї яких заплили (Моргунов 2005, с. 143). Автор обрав нейтральний термін «яма-колодязь», щоб не втручатись у дискусію, адже вона, як і конструкція цих об'єктів, не стосуються теми статті.

В історіографії приділено мало уваги яма-колодязям на середньовічних пам'ятках України, що пояснюється тим, що вони погано досліджені. Більш-менш розкопаних об'єктів маємо одиниці, адже це дуже складна й подекуди небезпечна праця. Вчені відзначали великі ями-западини на городищах від початку археологічних досліджень. Одні з перших розкопок провів В. Хвойка в Білгороді (Моргунов 2005, с. 143). Переважну частину пам'яток з колодязями описали під час розвідок І.І. Ляпушкін, М.П. Кучера та О.В. Сухобоков (Ляпушкін 1961; Кучера 1971; Кучера, Сухобоков 1971), на Лівобережжі на них указував Ю.Ю. Моргунов (Моргунов 1980; 1990а; 1996), О.М. Веремей-

чик та І.А. Готун досліджували питання колодязів на давньоруських сільських поселеннях (Веремейчик, Готун 1995).

О.М. Веремейчик, І.А. Готун та Ю.Ю. Моргунов всебічно розглянули конструкцію розкопаних колодязів, а також спробували їх датувати. Але єдиною узагальненою працею була стаття М.П. Кучери «Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X—XIII ст.» (Кучера 2000), в якій подано перелік усіх досліджених ям від колодязів Південної Русі. Вчений описав 45 городищ та подав 42 плани, а також розділив їх хронологічно на VIII—X, XI—XIII та XII—XIII ст. Ця шкала ґрунтується на загальній періодизації городищ і достовірно можна вказати лише на верхню дату існування пам'ятки чи об'єкта (Кучера 2000, с. 97). Звісно, без дослідження кожної ями-колодязя неможливо точно визначити її дату, не кажучи вже про конструктивні особливості цих об'єктів.

На нашу думку, для повного розкриття питання потрібно якомога точніше датувати ями-колодязі на лівобережних пам'ятках. Крім того, слід звернути увагу на ситуацію довкола них — на планування та площу городища, на територію навколо пам'ятки (наявність та параметри довколишніх поселень), а також на соціально-економічні процеси, пов'язані з цими пам'ятками.

Поставлені завдання вимагають створити каталог лівобережних городищ з ямами-колодязями з урахуванням їхніх параметрів. Сюди внесено 16 об'єктів, описаних М.П. Кучерою (Кучера 2000, с. 94, 96—97), а також додано незгадане ним городище Бербениці Лохвицького р-ну Полтавської обл. (рис. 1), досліджене Ю.Ю. Моргуновим (Моргунов 1996, с. 61—63). Варто нагадати, що для М.П. Кучери було очевидним існування цих об'єктів на городищах Ляшівка і Тарасівка, в той час як другий вчений не вважає їх ямами (Моргунов 2005, с. 143). Ці пам'ятки дійсно пошкоджені залиш-

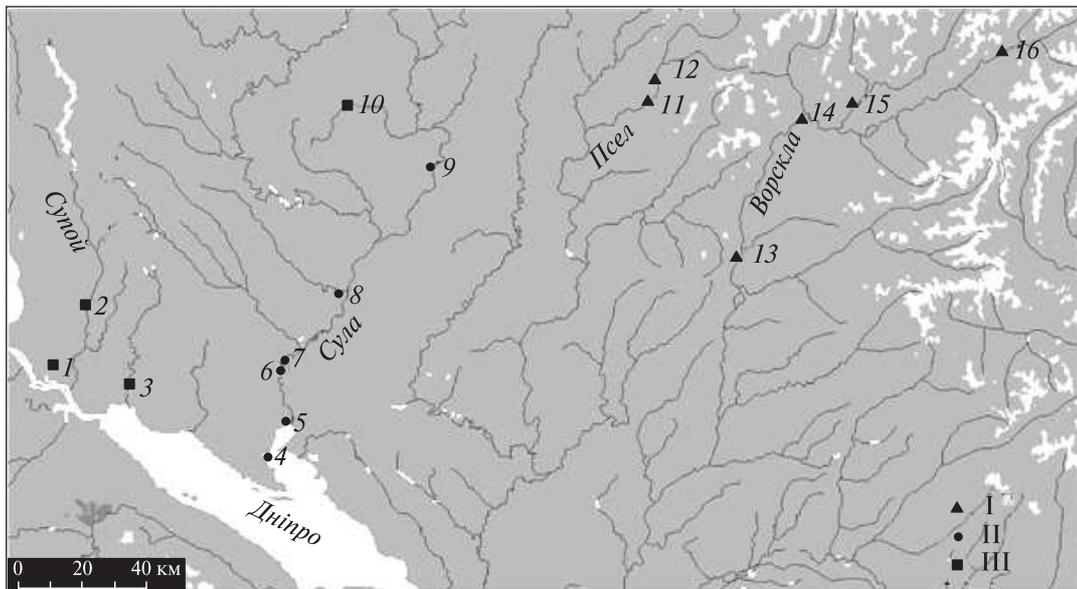

Рис. 1. Лівобережна Україна. Городища з ямами-колодязями: I — роменського часу; II — X—XIII ст.; III — давньоруського часу. 1 — Бубнівська Слобідка; 2 — Каленики; 3 — Золотоноша; 4 — Кизивер; 5 — Лящівка; 6 — Чутівка; 7 — Тарасівка; 8 — Мацківці; 9 — Сенча; 10 — Бербениці; 11 — Кам'яне; 12 — Зелений Гай; 13 — Глинське I і II; 14 — Зарічне; 15 — Нісаха; 16 — Хотмизьк

ками селітроваріння, що ускладнює атрибуцію об'єктів.

Бубнівська Слобідка Золотоніського р-ну Черкаської обл. (рис. 2, 1). Городище займає мис на плато лівого берега Дніпра за 4,0 км від Змієвого валу, утворений долиною річки і спадаючими в неї ярами. Округлий майданчик має із заходу два чи три вали та рови діаметром 70,0 м. У південній пониженій частині майданчика є яма-колодязь діаметром 7,0 м і завглибшки до 1,0 м. Поряд є селище, що датується давньоруським часом і простягається більш ніж на 1,0 км уздовж берега на захід. Городище та селище мають слабкий культурний шар; серед знахідок присутні фрагменти скляних браслетів, овруцького пірофіліту та амфор (Ляпушкін 1961, с. 324—325; Кучера 1979, с. 9—10; Древнерусские поселения... 1984, с. 134—135).

Каленики Золотоніського р-ну Черкаської обл. (рис. 2, 2). Городище розташоване на правому березі Супою, має кільцеве планування з дворядною системою валів і ровів діаметром 45,0 м. Навпроти входу в північно-східній частині городища є яма-колодязь діаметром 20,0 м та завглибшки 1,5 м. На пам'ятці знайдено кілька фрагментів давньоруської кераміки, що вказує на тимчасове використання городища. Поряд розміщене селище (25 га) з матеріалами XII—XIII ст., серед яких виявлені уламки скляних браслетів, амфор і шматки рожевого шиферу (Кучера 1971, с. 13—15; Древнерусские поселения... 1984, с. 136).

Золотоноша Черкаської обл. (рис. 2, 3). Пам'ятка знаходиться на кінці мису (20—25 м заввишки) лівого корінного берега р. Золотоношка. Округлі в плані вал та рів у діаметрі 70 м, культурний шар слабко насичений. У пониженій північній частині збереглась яма-колодязь розмірами 12,0 × 14,0 м і завглибшки до 1,0 м. І.І. Ляпушкін датує пам'ятку X—XIII ст. Поряд два селища XI—XIII ст. (за М.П. Кучерою) площею 300 × 400 м та 150 × 100 м, де були знайдені фрагменти амфор та шиферу (Ляпушкін 1961, с. 330; Кучера 1979, с. 10—11; Древнерусские поселения... 1984, с. 136).

Кизивер Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. (рис. 2, 4). Городище розміщується на високому (35 м) мисі третьої надзаплавної тераси правого берега Сули, має кільцеподібний вал та підковоподібний рів розмірами 48 × 45 м (0,16 га). Із заходу вал роздвоюється і в ньому влаштований прохід, напроти якого в північно-східній частині виявлена яма-колодязь діаметром 20 м та завглибшки 3,3 м. М.П. Кучера виділив два будівельних періоди за розрізом валу зі слідами пожежі на початку — в середині XII ст., а перший період відніс до X ст., Ю.Ю. Моргунов уточнив датування: перший період — початок XII ст., другий — друга половина XII ст. За 200 м на південь знаходилися два менші синхронні городища. Поряд було селище площею 10 га X—XIII ст. (Копилов 1949, с. 252; Кучера 1964, с. 103; 1987, с. 23—24; Древнерусские поселения... 1984, с. 136).

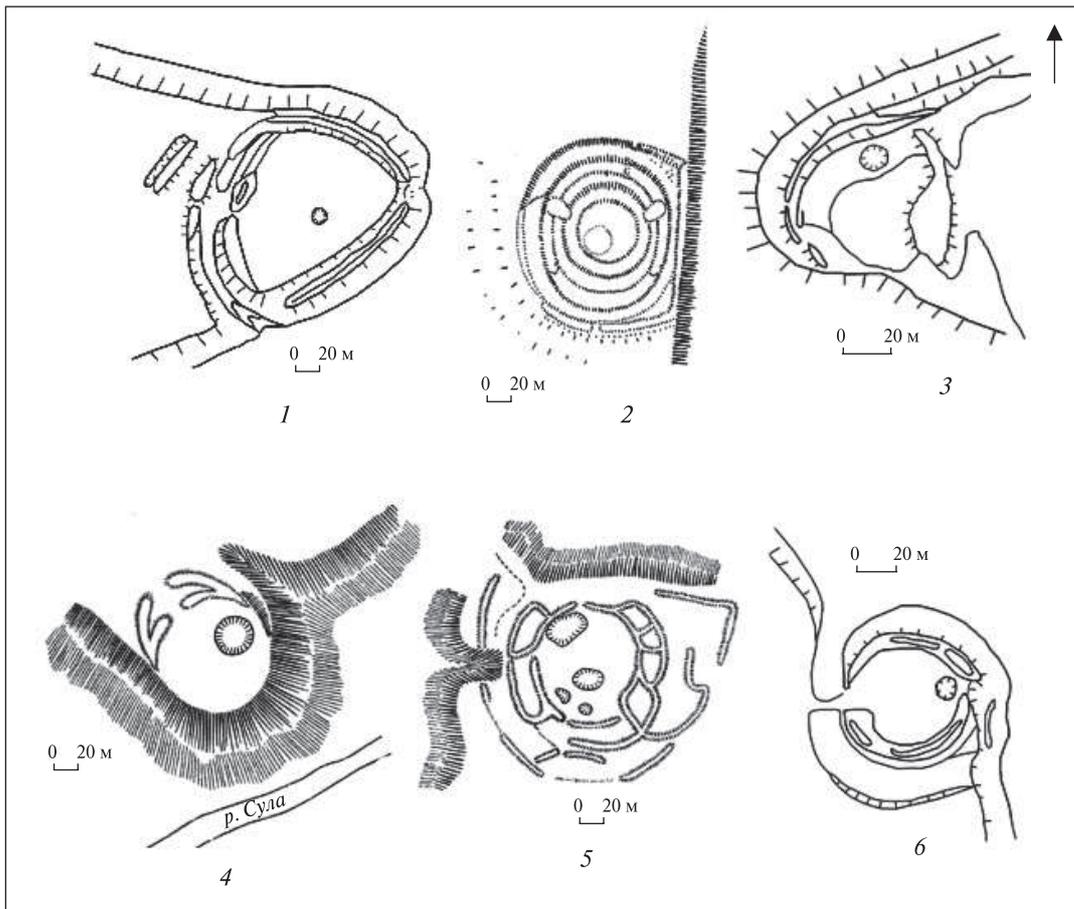

Рис. 2. Плани городищ: 1 — Бубнівська Слобідка; 2 — Каленики; 3 — Золотоноша; 4 — Кизивер; 5 — Лящівка; 6 — Чутівка

ния... 1984, с. 163; Моргунов 1990, с. 106; 1996, с. 116—120; Вітрик 1991, с. 95—96).

Лящівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. (рис. 2, 5). Комплекс розміщується на високому мисі (26 м) третьої надзаплавної тераси правого берега Сули, мав округлу лінію валів та ровів діаметром 50 м. За Ю.Ю. Моргуновим, на цьому місці спочатку існувало відкрите селище X — середини XI ст. (5,0 га); поряд селище (2,0—3,0 га) XII—XIII ст. Вздовж схилу річки помітно двоярядний ескарп Змієвого валу (Копилов 1949, с. 250—251; Раппопорт 1956, с. 58—59; Ляпушкин 1961, с. 334—335; Древнерусские поселения... 1984, с. 137, Кучера 1987, с. 21; Вітрик 1991, с. 94—95; Моргунов 1996, с. 114—116).

Чутівка Оржицького р-ну Полтавської обл. (рис. 2, 6). Городище розташоване на високому мисі (22 м) третьої надзаплавної тераси правого берега Сули, має округле планування (60 м у діаметрі) валу (завширшки до 26 м) та рову, з яким сполучається Змієвий вал. У північно-східному кутку, навпроти входу, є яма-колодязь (6,0 × 8,0 м). Ю.Ю. Моргунов датує пам'ятку

XI—XIII ст., а зведення валів — межею XI—XII ст. Із заходу був посад 500 × 120 м (16 га, за Ю.Ю. Моргуновим) зі знишеним валом, де знайдено матеріальні залишки X ст., а також амфори, шиферні пряслиця, скляний перстень. За 1,0 км на північ розміщений ґрунтовий могильник XI—XIII ст. (Ляпушкин 1948, с. 83—84; 1961, с. 346; Кучера 1979, с. 15—16; 1987, с. 20—21; Моргунов 1980, с. 23—24; 1990, с. 106; 1996, с. 107—108; Древнерусские поселения... 1984, с. 153).

Тарасівка Оржицького р-ну Полтавської обл. (рис. 3, 1). Городище влаштоване на високому краї (22 м) третьої надзаплавної тераси правого берега Сули, майданчик площею 0,8 га обмежений кільцевим валом та ровом. Прилеглий посад 200 × 150 м (2,0 га) захищений дугоподібним валом та ровом; на північ відходить ще один вал, який захищав підйом на городище або міг бути частиною Змієвих валів (М.П. Кучера). За Ю.Ю. Моргуновим, у X—XI ст. тут існувало відкрите поселення (5,0 га), укріплене наприкінці XI ст. Поблизу вздовж берега — два селища з аналогічними знахідками. Вважається

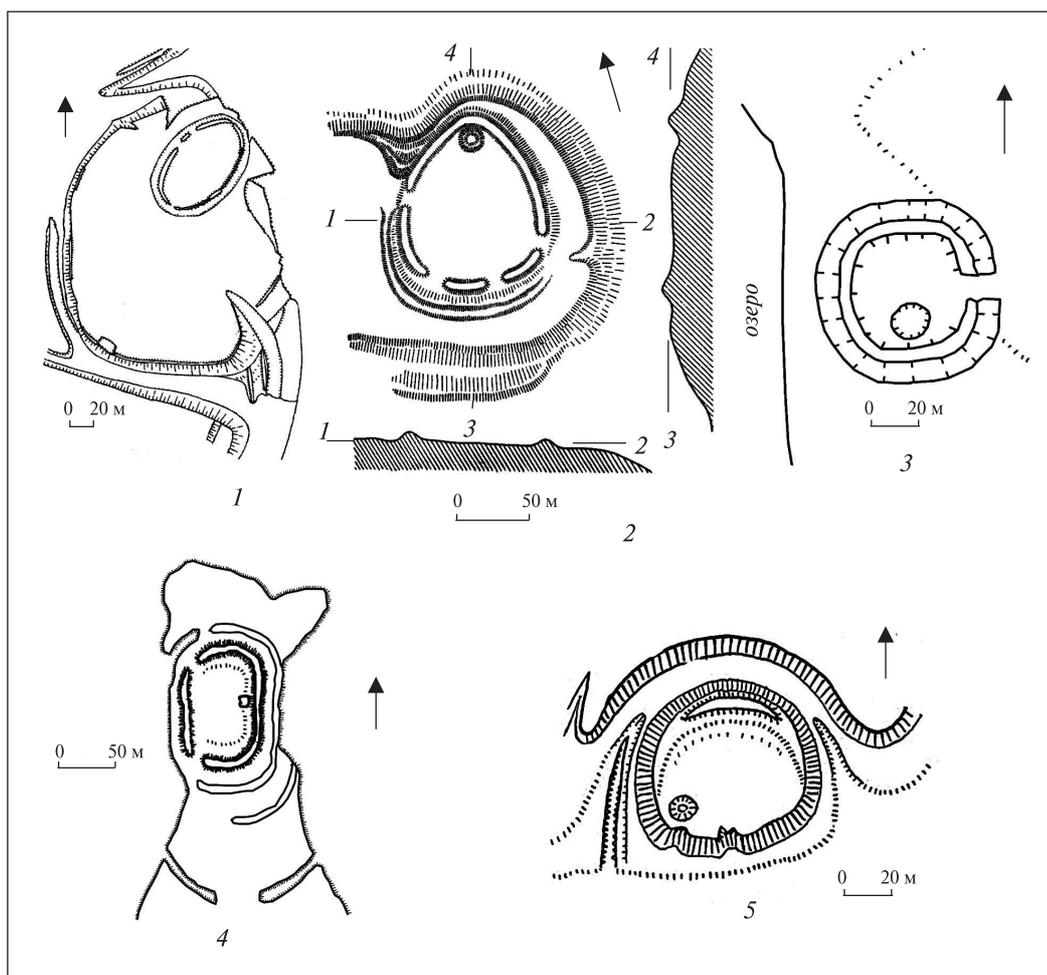

Рис. 3. Плани городищ: 1 — Тарасівка; 2 — Мащківці; 3 — Сенча; 4 — Бербениці; 5 — Кам'яне

ся літописним Горошином (Ляпушкин 1948, с. 84—85; 1961, с. 343—344; Копилов 1949, с. 250; Кучера 1979, с. 16; 1987, с. 19—20; Древнерусские поселения... 1984, с. 151; Моргунов 1980, с. 21—23; 1996, с. 105—107).

Мащківці Лубенського р-ну Полтавської обл. (рис. 3, 2). Городище займає високий мис (30—42 м заввишки) третьої надзаплавної тераси правого берега р. Сніпород, його оточує кільцевий вал і рів діаметром 90—110 м (0,8 га) зі входом у західній частині. У північному кутку зафіксовані залишки заглибини від ями-колодязя завширшки 22 × 24 м і завглибшки 3,0 м (є сходи), вири-тої до зведення украплень, що датуються фіналом роменської культури та давньоруським часом (за Ю.Ю. Моргуновим, у X—XI ст. існувало відкрите селище, в другій половині — кінці XI ст. тут зведені вали). До городища примикає селище площею 16 га, що датується давньоруським часом, а за 1,0 км на захід розміщується ґрунтовий могильник. Південніше городища розміщений валоподібний насип завдовжки приблизно 1,0 км; північний та східний краї мису мають ескарп

Змієвого валу. Вважається літописним Снепородом (Ляпушкин 1948, с. 86—87; 1961, с. 335—337; Копилов 1952, с. 311; Раппопорт 1956, с. 42, 70; Моргунов 1988а; 1990; 1996, с. 98—101; Древнерусские поселения... 1984, с. 152).

Сенча Лохвицького р-ну Полтавської обл. (рис. 3, 3). Городище I (Сампсонів острів) на краю широкого підвищення (3,0 м) першої надзаплавної тераси правого берега Сули (давній брід) підовальної форми 48 × 44 м (0,19 га), а також округлий вал середини XII ст. з проїздом зі сходу. У південній частині розташована кругла яма-колодязь діаметром 10,0 м і завглибшки 1,2 м. Ю.Ю. Моргунов датував пам'ятку від межі X—XI ст. до середини XIII ст. На схід та північ розміщене селище 4,0—5,0 га з давньоруським шаром, а також є окремі знахідки роменського посуду. Окрім того, неподалік розміщуються ще два городища, одне з яких вважається літописним Синцем (Ляпушкин 1948, с. 87—90; 1961, с. 340; Копилов 1949, с. 248; Кучера, Сухобоков 1971, с. 32—33; Сухобоков 1975, с. 58—60; Древнерусские поселения...

1984, с. 146, Моргунов 1996, с. 70—73; 2003, с. 13—16).

Бербениці Лохвицького р-ну Полтавської обл. (рис. 3, 4). Укріплення розташовані на мисі заввишки 29 м третьої надзаплавної тераси правого берега р. Суха Лохвиця. Майданчик округлий, його розміри 75 × 45 м (0,35 га), має подвійне кільце валів та ровів (зведені в середині XII ст.) з проїздами в південно- та північно-західній частинах. Біля східного краю прослідковується яма-колодязь 12 × 14 м, завглибшки 3,0 м. До укріплень примикає посад 1,6 га із невеликою частиною валу, а також селище більш ніж 5,0 га. Весь комплекс датується XI — серединою XIII ст. (Моргунов 1988, с. 203; 1990а, с. 105; 1996, с. 61—63; Приймак 1991, с. 80).

Кам'яне Лебединського р-ну Сумської обл. (рис. 3, 5). Городище розташоване на мисі високого правого берега Псла, майданчик округлий, його розміри 50 × 60 м. З напольного боку є вал і рів, що ремонтувалися, а за ними на 200 м простягалися синхронні селище та курганний могильник (2,5 га). Майданчик нахилений на південний захід, де було влаштовано яму-колодязь діаметром 12,0 м і завглибшки 2,0 м. На городищі домінують матеріальні залишки роменської культури, на селищі (10 га) навпаки — XII—XIII ст. Серед знахідок — шиферні пряслиця та скляні браслети (Ляпушкин 1948, с. 75—76; 1952, с. 285—306; 1961, с. 256—258; Кучера, Сухобоков 1971, с. 25—26; Древнерусские поселения... 1984, с. 157—162; Сухобоков 1992, с. 163—166).

Зелений Гай Лебединського р-ну Сумської обл. Комплекс складається з двох городищ на мисах корінного берега Псла. Майданчик Малого городища в плані підтрикутної форми розмірами 75 × 65 × 60 м. У південно-східній частині «кокошнікоподібний» вал зі слідами проїзду, а також помітно невисокий вал по периметру майданчика. У південно-західній частині виявлено яму-колодязь розмірами 25 × 15 м та завглибшки 5,0 м. Селище розташоване за 150 м на північ, розміри невідомі. Поряд великий курганний могильник із 2400 насипів. Відмічено матеріальні залишки роменської культури та давньоруського часу (Ляпушкин 1948, с. 68—69; 1961, с. 255—256; Древнерусские поселения... 1984, с. 157; Сухобоков 1992, с. 145—146).

Глинське Зіньківського р-ну Полтавської обл. (рис. 4, 1). Пам'ятка розташована на трьох останцях корінного правого берега Ворскли (до 40 м заввишки). Складається з двох городищ — західного (60 × 47 м) та східного (67 ×

44 м), що мають яйцеподібну в плані форму і відокремлені від плато ровами в природних западинах і потужними валами. На західному є в'їзд, розташований посередині валу, а на східному — два по кутках від валу. На обох краях мисів (куди спрямований нахил майданчиків) зафіксовані ями-колодязі діаметром 15—16 м і завглибшки близько 2,0 м. М.П. Кучера та О.В. Сухобоков відзначали наявність зруйнованих укріплень роменського часу. Домінує кераміка роменської культури, знайдено також і матеріали XII—XIII ст. Поряд курганний могильник з сіверянськими (X ст.) та пізнішими похованнями (Ляпушкин 1961, с. 249; Кучера, Сухобоков 1971, с. 14—15; Древнерусские поселения... 1984, с. 169—170).

Зарічне Тростянецького р-ну Сумської обл. (рис. 4, 2). Городище II влаштоване на довгому високому мисі правого берега заплави Ворскли. Займає підряд три майданчики, розміри яких визначені природними особливостями мису: перший овально-видовжений мисовий майданчик 130 × 60 м відокремлений валом і ровом з напольного боку; другий, середній, підпрямокутний майданчик 75 × 80 м, перегороджений валом і ровом у місці природної западини; третій, зовнішній, майданчик підпрямокутної форми 30 × 80 м, відокремлений валом та ровом у місці повороту мису. Над південно-західним краєм городища проходить дорога, на місці якої вали мають розриви, а рови — перемички. Біля північно-східної частини мису, навпроти входу, прослідковані залишки округлої ями діаметром 10—12 м і завглибшки 1,5 м. На пам'ятці знайдено кераміку роменської культури. За 1,0 км вгору за течією розміщене городище I та селище (5,0 га), які датуються IX—XIII ст. (Третьяков 1947, с. 125; Ляпушкин 1961, с. 304—305; Кучера, Сухобоков 1971, с. 11—12).

Ніцаха Тростянецького р-ну Сумської обл. (рис. 4, 3). Городище II (Малий Балкан) розкинулося на високому мисі з крутими схилами, має майданчик овальної форми, розміри 38 × 32 м. Вал та рів відокремлюють мис від плато, також наявні ескарпи, посередині розміщено в'їзд. По периметру тягнеться валоподібний насип. У мисовій частині, навпроти в'їзду, помічено круглу яму діаметром 10 м та завглибшки 1,5 м. Поряд розміщується городище I, спільний посад та селище, а також курганний могильник, який нараховував понад 500 насипів. На думку О.В. Сухобокова, населення роменської культури освоїло обидва городища й плато між ними, а на посаді та селищі вияв-

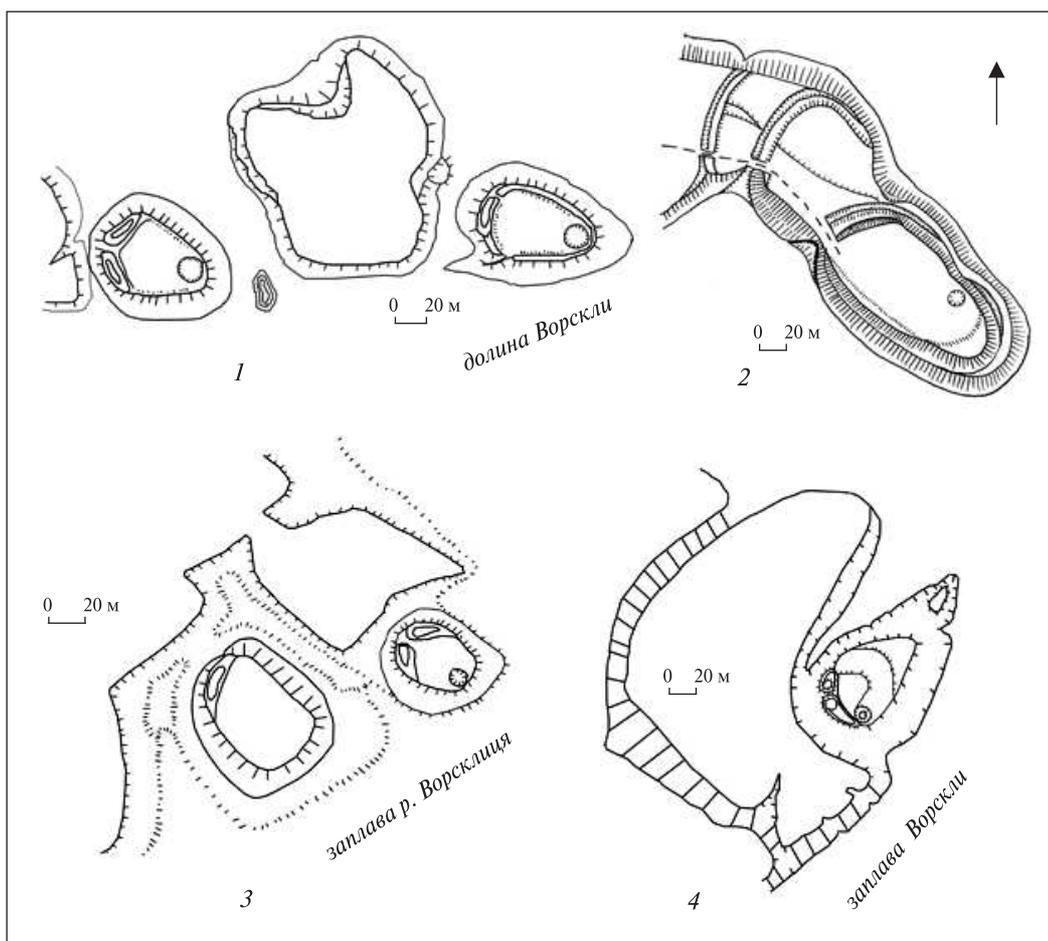

Рис. 4. Плани городищ: 1 — Глинське I і II; 2 — Зарічне; 3 — Ніцаха; 4 — Хотмизьк

лено кераміку XII—XIII ст. (Ляпушкин 1961, с. 337—338; Кучера, Сухобоков 1971, с. 8—9; Сухобоков 1975, с. 33—34; 1992, с. 152—154; Древнерусские поселения... 1984, с. 165—166).

Хотмизьк Борисівського р-ну Білгородської обл. (рис. 4, 4). Городище займає високий мис зі стрімкими схилами правого берега Ворскли, має потужний вал та рів із напольного боку. Округло-видовжене за формою, його розміри 60 × 50 м, посередині валу помітний проїзд, рів без перемички. Перед самим валом на краю майданчика збереглася кругла яма-колодязь діаметром 12 м і завглибшки понад 3,5 м. З напольного боку є захищений яр посад, тут валу не помітно, загальна його площа 300 × 200 м. Є також селище розмірами 400 × 150 м. Скрізь знайдено кераміку роменської культури та XII—XIII ст. (Ляпушкин 1948, с. 60—61; 1961, с. 312; Кучера, Сухобоков 1971, с. 7—8).

За складеним каталогом можна зробити висновки про спільні риси описаних пам'яток, що дозволить у цілому краще розібратися в поставленому питанні. Отже, площа всіх описаних городищ або їхніх дитинців

із ямами-колодязями завжди менша за 1,0 га. Загалом, більшість середньовічних городищ має незначну площу (Сухобоков 1992, с. 147). Брак (якщо це так) подібних об'єктів на значних поселеннях може свідчити про відсутність потреби в них через можливу наявність поряд відкритого джерела, чи, принаймні, не таку нагальну потребу, як на описаних малих городищах, де вони відігравали важливу роль. Доказом цього може бути влаштування ям-колодязів подалі від небезпеки — неподалік від зовнішніх валів та навпроти входу на іншому боці майданчика. Винятком є дитинець Хотмизького городища, під валом якого розміщено яму-колодязь, але його додатково захищав посад із напольного боку.

Крім того, лише городище Сенча (Сампсонів острів) займає низьке топографічне положення на краю широкого підвищення (3,0 м заввишки) першої надзаплавної тераси правого берега Сули, в той час як усі інші розміщуються на високих мисах чи останцях (від 10 до 45 м заввишки). Інша спільна особливість — геометрично округла або наближена до такої

форма оборонних споруд чи майданчиків городищ. Дві пам'ятки (Зелений Гай і Хотмизьк) мають підтрикутну форму і лише городище Зарічне має складне планування із суміжним просторовим розташуванням трьох укріплених частин, які розміщені на одній природно-топографічній ділянці місцевості з розчленованою структурою оборонних ліній неправильної геометричної форми (Кучера 1999, с. 26). Також 11 городищ мають зведені по периметру оборонні споруди — навколо майданчика та ями-колодязя. Городища Каленики та Бербениці мають подвійне кільце валів та ровів. Шість пам'яток мисові, з валами та ровами лише з боку плато. Також п'ять пам'яток мають поблизу залишки Змієвих валів (або припускається, що це вони), хоча це більше викликано їхнім розміщенням у Посуллі та Подніпров'ї (де й біля інших проходять укріплення), а не намаганням підвести вали до пунктів з ямами-колодязями.

Головною спільною рисою всіх описаних пам'яток є наявність біля них відкритих поселень, посадів чи інших городищ. Так, 14 городищ мають поряд селища (біля Тарасівки — два) площею від 1,5 до 25 га. Городище Чутівка, що не має селища, оточує великий посад площею 5,0 га. Городища Глинське I і II, які теж не мають селищ, розміщені поряд, тобто й вони мали сусіднє населення. Більше того, п'ять городищ мають посади навколо дитинців з ямами-колодязями, які лише в дитинцях і розміщені. Шість городищ сусідять з іншими (Кизивер — навіть з двома), які, окрім Глинського I та II, не мають ям-колодязів. Поряд із сімома городищами розташовані ґрунтові або курганні могильники. Важливо, що супровідні поселення виникають уже в державний час, що пов'язано з демографічною ситуацією (природною чи штучною), зміною ролі та функції поселення або з іншими причинами.

Ці дані свідчать про те, що описані городища не були рядовими поселеннями, а відігравали більш-менш важливу роль у військовому чи економічному житті населення роменської культури та пізніше. Це, зокрема, підтверджується продовженням життя на пам'ятках в X—XIII ст. Так, у цій групі є відомі літописні міста Горошин та Снепород, а біля літописного Синця розміщене городище Сенча. На високий статус деяких із них може вказувати розміщення поряд великих могильників (Сухобоків 1992, с. 147). Іншою ознакою є наявність важливої частини середньовічного поселення міського типу — посаду, де й вирувало еко-

номічне та виробниче життя, а також присутність біля всіх цих пам'яток великих відкритих поселень. Про важливість декотрих городищ міського типу свідчать протоагломерації, які вони створювали із сусідніми городищами чи селищами. Деякі з них підпадають під класифікацію О.П. Моці як протоміста (Моця 1985; 2002). Знахідки імпортих речей, скляних браслетів і овруцького пірофіліту свідчать про високий соціальний статус мешканців окремих городищ.

Поява та функціонування розглянутих споруд — доволі складне питання: адже вони не вивчені детально. М.П. Кучера розділив усі пам'ятки з ямами-колодязями на три основні групи: VIII—X, IX—XIII та XI—XIII ст. (Кучера 2000, с. 94, 96—97), ґрунтуючись лише на датуванні городищ. Цей поділ дослідник застосував для всієї території України. Отже, потрібно спробувати хронологічно атрибутивувати кожен лівобережну пам'ятку, щоб визначити походження та функцію об'єктів.

Єдиною ямою-колодязем достовірно роменського часу можна вважати об'єкт на городищі Зарічне, яке одношарове і належить суто роменській культурі. Також на шести городищах відмічено роменський культурний шар, перекритий давньоруським, але влаштування об'єктів можна датувати сіверянським часом. Так, на мисовій частині городища Ніцаха II (Малий Балкан) знайдено фрагменти роменської ліпної та гончарної (XI—XIII ст.) кераміки. Розріз валу дав змогу О.В. Сухобоківу виділити два основні будівельні періоди — VIII—X (XI) ст. та XI—XIII ст., але наявність роменських решток лише на дитинці та ззовні під його валами дає змогу говорити про його побудову та влаштування водозбірної ями сіверянським населенням. Яма на городищі Кам'яному, найвірогідніше, датується сіверянським часом, адже матеріали давньоруської культури з'являються тут лише від XII ст. На Глинському городищі скрізь присутня кераміка роменської культури та XII—XIII ст. На східному городищі помітні залишки згорілого валу поверх роменського шару. Схожа ситуація і на комплексі пам'яток біля хут. Зелений Гай. Сюди також можна віднести і Хотмизьке городище, де знайдено кераміку роменського часу та матеріали XII—XIII ст. (Ляпушкин 1948, с. 68—69; 1961, с. 249, 255—256, 304—305, 313; Кучера, Сухобоків 1971, с. 7—8, 11—15, 25—26; Древнерусские поселения... 1984, с. 157—162, 169—170; Сухобоків 1992, с. 155; Кучера 2000, с. 94).

Ями-колодязі на чотирьох пам'ятках (Бубнівська Слобідка, Каленики, Золотоноша та Бербениці), найвірогідніше, зведені не сіверянським населенням і хронологічно належать до давньоруського часу (Ляпушкин 1961, с. 324—325, 330; Кучера 1971, с.13—15; 1978, с. 21—31; 1979, с. 9—11; Древнерусские поселения... 1984, с. 134—136; Моргунов 1988, с. 203; 1990а, с. 105; 1996, с. 61—63; Приймак 1991, с. 80).

Інші шість пам'яток мають культурні відкладення в межах X — середини XIII ст. На деяких з них оборонні споруди зведені вже в давньоруський час. Ями-колодязі цієї групи без детальних розкопок датувати неможливо. Тобто, вказані споруди зводились і населенням роменської культури, і в часи Київської Русі. Ця тенденція прослідковується й на правобережних та західних пам'ятках. Так, на шести суто уличьких городищах є ями-колодязі, а дві пам'ятки у басейні Пруту і п'ять на Волині виникли в додержавний час (Кучера 2000, с. 94—95). Отже, можна говорити про влаштування ям-колодязів населенням літописних племен у додержавний період, а також про збереження цієї традиції в часи Київської Русі.

Щодо функції цих об'єктів, то остаточно його можна буде вирішити після їхніх розкопок. Але дослідники вказують на забезпечення мешканців городищ свіжою чи накопиченою водою, про що є згадки в літописах (Раппопорт 1956, с. 148—149; Веремейчик, Готун 1995; Моргунов 2005, с. 141). М.П. Кучера стверджу-

вав, що поява ям-колодязів спричинена небезпекою нападу на городище та їхнім використанням під час облоги. П.О. Раппопорт пише про досить рідкісні зтяжні облоги на початку II тис., які були можливі лише силами ранньофеодальних держав, а не племінних союзів чи кочовиків (Раппопорт 1956, с. 146—147). У той же час автор відзначає, що в невисоко розміщених поселеннях колодязі мали бути звичним явищем.

Таким чином, вдалося виділити ряд спільних рис для городищ Лівобережжя Дніпра із залишками ям-колодязів, які можна вважати тенденцією. Сюди входять: висока топографія, площа захищеного по колу майданчика не більша ніж 1,0 га, влаштування об'єктів подалі від небезпеки, наявність захищеного посаду, відкритого селища чи могильника, важливе економічне та стратегічне значення пам'ятки, високий соціальний статус деяких їхніх мешканців. Визначивши датування городищ та ймовірний час влаштування ям-колодязів, можна стверджувати про додержавну традицію, а також про її продовження в часи Київської Русі. Тобто, описані поселення відігравали важливу роль і в сіверянському суспільстві (центри протоагломерацій, певних груп населення), і в Давньоруській державі (вже були протомістами, розміщуються на захищеному прикородні).

Варто зазначити, що подальша розробка теми потребує детального дослідження всіх об'єктів, їхньої конструкції, функції та датування.

- Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 82—94.
- Вітрик І.С. Городища нижньої течії Сули // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 90—106.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). — К., 1984.
- Копилов Ф.Б. Посульська експедиція 1945—1946 рр. // АП УРСР. — 1949. — 1. — С. 246—253.
- Копилов Ф.Б. Посульська експедиція // АП УРСР. — 1952. — 3. — С. 307—311.
- Кучера М.П. Древньоруські городища біля хутора Кизивер // Археологія. — 1964. — XVI. — С. 103—118.
- Кучера М.П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. // НА ІА НАНУ. — 1971/17.
- Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/24.
- Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/12.
- Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999.
- Кучера М.П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X—XIII ст. // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 94—100.
- Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАНУ. — 1971/17а.
- Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции Института истории материальной культуры АН СССР, 1948 г. // НА ІА НАНУ. — 1948/23.
- Ляпушкин И.И. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр. // АП УРСР. — 1952. — 3. — С. 285—306.

- Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л. — 1961 (МИА. — 104).
- Моргунов Ю.Ю.* Отчет о работе разведочной группы ИА АН СССР в 1980 году на территории Сумской, Черниговской и Полтавской областей УССР // НА ИА НАНУ. — 1980/65.
- Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские городища в окрестностях летописного города Лохвицы // СА. — 1988. — № 2. — С. 194—206.
- Моргунов Ю.Ю.* Раскопки городища летописного г. Снепорода // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практ. семинар. Тез. докл. и сообщений. — Полтава, 1988а. — С. 37—38.
- Моргунов Ю.Ю.* Новые исследования летописного г. Снепорода // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. науково-практ. семінар. Тези доп. — Полтава, 1990. — С. 164—166.
- Моргунов Ю.Ю.* Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990а. — С. 95—109.
- Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996.
- Моргунов Ю.Ю.* Сампсониев Остров: пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI—XIII вв. — М., 2003.
- Моргунов Ю.Ю.* К изучению южнорусских колодцев X—XIII вв. // РА. — 2005. — № 3. — С. 141—148.
- Моця А.П.* К проблеме градообразования на Левобережье Днепра в XI—XII вв. // Тез. докл. советской делегации на V Междунар. конгрессе славянской археологии. — М., 1985. — С. 62—63.
- Моця О.П.* Протоміста Київської Русі (на прикладі Дніпровського Лівобережжя) // Наукові записки. — К., 2002. — 20. — С. 8—11 (Історичні науки. — Ч. 2).
- Моця А.П., Халиков А.Х.* Булгар—Киев. Пути—связи—судьбы. — К., 1997.
- Приймак В.В.* Про деякі роменські й давньоруські пам'ятки середнього Посулля // 100-річчя Полтавського музею: мат-ли конф. — Полтава, 1991. — Ч. 2. — С. 79—82.
- Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — М.; Л. — 1956 (МИА. — 52).
- Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992.
- Третьяков П.М.* Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. — 1947. — 1. — С. 123—140.

Надійшла 25.01.2011

В.С. Жигола

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДИЩА ДНЕПРОВСКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ С ОСТАТКАМИ ВОДОСБОРНЫХ СООРУЖЕНИЙ

Особенной чертой некоторых городищ на территории Украины, в частности Левобережья Днепра конца I — начала II тыс., является наличие в середине защищенной площадки больших ям, которые исследователи определяют как водосборные резервуары или колодцы. В историографии им уделено немного внимания, так как они плохо исследованы. По нашему мнению, для полного раскрытия вопроса нужно указать возможное более точное датирование ям-колодцев. Поставленная задача требует создания каталога левобережных городищ с ямами-колодцами с учетом их параметров. В него внесены 16 объектов, описанных М.П. Кучерой, а также добавлено не упомянутое им городище, исследованное Ю.Ю. Моргуновым.

На основе составленного каталога можно сделать выводы об общих чертах описанных памятников, что позволит в целом лучше разобраться в поднятом вопросе. Площадь всех городищ или их детинцев с ямами-колодцами всегда менее 1,0 га. Городища размещаются на высоких мысах или останцах. Другой общей чертой есть геометрически округлая или приближенная к такой форма оборонительных сооружений или площадок городищ. В 11 по периметру есть оборонительные сооружения — вокруг площадки или ямы-колодца. Главной общей чертой всех перечисленных городищ есть наличие возле них открытых поселений, посадов или других городищ: 14 из них имеют рядом селища площадью от 1,5 до 25 га.

Единственной ямой-колодцем достоверно роменского времени может считаться объект на однослойном городище Заречное, которое принадлежит лишь роменской культуре. Также на шести городищах отмечено роменский культурный слой, перекрытый древнерусским, но устройство объектов можно датировать северянским временем. Ямы-колодцы на четырех памятниках, вероятнее, возведены не северянским населением и хронологически принадлежат к древнерусскому времени. Остальные шесть памятников имеют культурные отложения в рамках X — середины XIII вв. На некоторых из них оборонительные сооружения возникли уже в древнерусское время. Ямы-колодцы этой группы без детальных раскопок датировать невозможно. То есть, все сооружения возводились и населением роменской культуры, и во времена Киевской Руси.

Описанные поселения играли важную роль как в северянском обществе (центры протоагломераций, некоторых групп населения), так и в Древнерусском государстве (уже являются протогородами, размещаются на защищенном пограничье). Следует заметить, что дальнейшая разработка темы нуждается в детальном исследовании всех объектов, их конструкций, функции и датирования.

**MEDIAEVAL HILL-FORTS OF THE DNIPRO RIVER LEFT
BANK REGION WITH THE REMAINS OF DRAINAGE STRUCTURES**

The peculiar feature of certain hill-forts on the territory of Ukraine, particularly on the left bank of the Dnipro River of the 1st and the beginning of the 2nd millennia, is the existence in the centre of the protected areas of large pits which are determined by the scholars as drain reservoirs or wells. They are given little consideration in historiography because they are hardly studied. In the author's opinion, for the full resolution of this issue it is necessary to determine possible more precise dating of the pits-wells. The assigned task requires creating a catalogue of the left bank hill-forts with the pits-wells taking into account their parameters. Into the catalogue there have been included 16 objects described by M.P. Kuchera, as well as a hill-fort not mentioned by him but studied by Yu.Yu. Morhunov.

Based on the catalogue it is possible to make conclusions about the general features of the sites described which will allow to understand better the raised issue in general. Area of all hill-forts or their dytynets (citadel) with pits-wells is always less than 1,0 hectare. Hill-forts are situated on high headlands or outliers. Another common feature is geometrically rounded or close to that the form of defensive structures or areas of the hill-forts. 11 hill-forts have in their perimeter defensive structures: around the area or around the pit-well. The main common feature of the hill-forts mentioned is the existence of undefended settlements, posads (trading quarters) or other hill-forts: 14 of them have settlements of the area from 1,5 to 25 hectares next to them.

The only pit-well authentically of the Romenska culture period can be considered an object at Zarichne hill-fort which is single-layered and belongs only to Romenska culture. Also, the layer of Romenska culture was identified at six hill-forts and it was covered with the Ancient Rus period layer but the arrangement of objects can be dated by the Siveryans period. Pits-wells at four sites most probably were constructed not by the Siveryans, and they chronologically belong to the Ancient Rus period. The other six sites contain cultural deposits within the period from the 10th c. to the middle of the 13th c. Defensive structures at some of them appeared in the Ancient Rus period already. Pits-wells of this group can not be dated without the detailed excavations. In other words, all structures were erected both by the population of Romenska culture, and during the times of Kyiv Rus.

The settlements described played an important role both in the community of the Siveryans (centres of proto-agglomeration and of certain groups of population), and in the Ancient Rus state (they already become proto-cities, and are situated in the protected frontier). It should be noted that the further development of the issue requires the detailed research of all objects, of their constructions, function and dating.

The only pit-well authentically of the Romenska culture period can be considered an object at Zarichne hill-fort which is single-layered and belongs only to Romenska culture. Also, the layer of Romenska culture was identified at six hill-forts and it was covered with the Ancient Rus period layer but the arrangement of objects can be dated by the Siveryans period. Pits-wells at four sites most probably were constructed not by the Siveryans, and they chronologically belong to the Ancient Rus period. The other six sites contain cultural deposits within the period from the 10th c. to the middle of the 13th c. Defensive structures at some of them appeared in the Ancient Rus period already. Pits-wells of this group can not be dated without the detailed excavations. In other words, all structures were erected both by the population of Romenska culture, and during the times of Kyiv Rus.

The settlements described played an important role both in the community of the Siveryans (centres of proto-agglomeration and of certain groups of population), and in the Ancient Rus state (they have already become proto-cities, and were situated in the protected frontier). It should be noted that the further development of the issue requires the detailed research of all objects, of their constructions, function and dating.

О ДАТИРОВКЕ СОФИИ КИЕВСКОЙ*

В статье идет речь о все еще дискуссионной теме — времени основания Софийского собора в Киеве. Автор излагает свой взгляд на возможное решение этой проблемы.

Ключевые слова: Киев, Софийский собор, эпиграфика, XI в.

В современной научной литературе распространены две основные гипотезы о времени закладки киевского Софийского собора. Согласно авторитетному мнению одних ученых — от Евгения Болховитинова (1825, с. 13—14) и Д.В. Айналова (1917, с. 32—34) до С.А. Высоцкого (1976, с. 240—257) и П.П. Толочко (1970, с. 93—103), храм был заложен в 1017 г. Другой точки зрения придерживались не менее серьезные исследователи: М.К. Каргер (1961, с. 100—101), Ю.С. Асеев (1979; 1980, с. 135—141), А.И. Комеч (1987, с. 178—181), П.А. Раппопорт (1993, с. 33—38) и особенно польский медиевист А. Поппэ (1965, с. 100—104; 1981), чья статья 1981 г. имела во многом итоговый характер. Эти ученые относят основание Софии к 1037 г.¹

* Данная работа является сокращенным вариантом более обширной специальной работы, подготовленной для второго выпуска «Грудов Центра славяно-германских исследований» (отв. ред. Ф.Б. Успенский). За многочисленные полезные замечания в ходе работы над данной статьей я чрезвычайно признателен А.Ю. Виноградову, А.А. Гиппиусу, Д.Д. Елшину, А.В. Захаровой, Г.Ю. Ивакину, Д.В. Каштанову, А.В. Комару, В.В. Корниенко, Ю.А. Лифшицу, А.С. Петрову, А.С. Преображенскому и А.А. Турилову.

¹ Относительно недавно, в конце 80-х — 90-х гг. XX в., Н.Н. Никитенко было выдвинуто альтернативное предположение, согласно которому храм полностью построен в течение 1010-х гг., будучи заложен еще при Владимире Святославиче (в 1007 г., последняя версия 1011 г.). Экстравагантные и противоречивые построения этого автора не получили поддержки среди специалистов по древнерусской истории, архитектуре, искусству, археологии и эпиграфике, но были взяты на шит официальными властями разных уровней. Несколько конференций, проведенных в Киеве, Санкт-Петербурге и Великом Новгороде в 2009—2010 гг., показали научную несостоятельность этой идеи. Концепция Н.Н. Никитенко строится на множестве фактических ошибок, внутренних противоречий, нарушений научной логики (обоснование гипотезы другими гипотезами, передегеривание и подтасовка фактов). Грубейшие ошибки связаны с прочтением киевских граффити в работах Н.Н. Ни-

Обе гипотетические даты закладки собора происходят из летописной традиции, однако оба сообщения о закладке Софийского собора — и под 6525 годом, и под 6545 годом — возникли позже первой половины XI в.

В интерпретации текстов статей 6525 (1017) года я склонен согласиться с А.В. Назаренко (2002, с. 132), который считает, что обе версии текстов (в «Повести временных лет» и в Новгородской I летописи) восходят к общему источнику, подвергнутому искажениям при переписке. А.В. Назаренко реконструирует первоначальное чтение этой статьи следующим образом: * «Ярослав иде Берестию, и погорь церкви святыя София».

Если в изначальной версии статьи 6525 года говорилось о пожаре в Софийском соборе, то это известие следует, вслед за А. Поппэ (1981), сопоставить с рассказом «Хроники» Титмара Мерзебургского, где говорится о пожаре и быстром восстановлении Софийского собора перед киевским походом Болеслава 1018 года. Согласно убедительному мнению А. Поппэ, сгоревший в 1017 году и восстановленный к 1018 году храм мог быть только деревянным. О времени закладки этого раннего сооружения можно лишь гадать.

Ошибочность сообщения о закладке Софийского собора под 6545 годом — еще более явная. В «Повести временных лет» эта годовая статья имеет ретроспективный характер, рассказывая обо всей строительной (и не только строительной) деятельности Ярослава в целом (ср.: Высоцкий 1976, с. 242). Совершиться за один год все описанные в ней события никак

китенко и ее последователя В.В. Корниенко. Так, в граффити №№ 1, 288 и 720/721 этими исследователями верно опознаны лишь отдельные буквы, в то время как около 20(!) букв прочтены неверно. Более подробную критику Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко см.: Архипова 2010; Бобровский 2010; Материали... 2010; Толочко 2010).

не могли. Книжник, создавший эту статью, был вынужден самостоятельно распределять по годам все впервые фиксировавшиеся им события времени правления Ярослава. Кажется не случайным, что панегирик созидательной деятельности Ярослава был помещен летописцем в самую середину рассказа о его правлении (между 6527 и 6562 годами)².

Статья 6545 года в Новгородской I летописи, безусловно, является неумелым сокращением статьи «Повести временных лет» (а точнее, ее источника, то есть Начального свода).

Абстрагировавшись от условных летописных дат, перейдем к тем аргументам, которые действительно дают основания для датировки строительства Софии Киевской.

Во-первых, историки византийского искусства единогласно утверждают, что киевская София включена в контекст искусства второй четверти XI в.³

Во-вторых, в строительстве и украшении Спасо-Преображенского собора в Чернигове (кроме этапа начала строительства) принимали участие те же мастера, которые возводили и расписывали Софийский собор⁴. Участие одних и тех же мастеров в строительстве главных храмов Киева и Чернигова позволяет утверждать, что София Киевская и Спас были хотя бы относительными ровесниками⁵.

² Нельзя не отметить связь между рассказом о нападении печенегов под 6544 годом и рассказом о строительстве Ярослава. О нападении печенегов, вероятно, специально сообщается непосредственно перед описанием возведения и украшения города Ярослава. Не исключено, что нападение печенегов действительно предшествовало началу этого строительства, как полагает А. Поппэ.

³ Самыми близкими параллелями к ее стилистике называют фрески Софийского собора в Охриде 1030-х — 1050-х гг., мозаики собора монастыря Неа Мони на Хиосе 1040-х — 1050-х гг., а также убранство кафоликона Осиев Лукас первой половины XI в. (Комеч 2007, особенно с. 147, прим. 129; Попова, Сарабьянов 2007, особенно с. 297—305, 311; Сарабьянов 2009).

⁴ См.: Холостенко 1973, с. 22; Попова, Сарабьянов 2007, с. 193—194. Ср.: Холостенко 1990, с. 9.

⁵ К моменту смерти черниговского князя Мстислава Владимировича в 1036 г. заложенный им Спасский собор был возведен лишь на треть (см. сообщение о смерти Мстислава в «Повести временных лет»), между тем храм был вскоре достроен Ярославом (ср.: Комеч 2007, с. 140—141). А. Поппэ (1981) полагает, что строительство Софийского собора могло начаться лишь после завершения черниговского Спаса. Между тем, если Софийский и Спасский соборы возводили одни и те же зодчие, то из этого никоим образом не следует, что Софийский собор строился позже Спасского. У нас нет решительно никаких данных, которые могли бы подтвердить именно такую последовательность событий.

Впрочем, ни один из этих двух аргументов не дает точных рамок для датировки Софии. Более важны следующие доводы.

Во-первых, такой грандиозный храм, как киевская София, не мог быть заложен или активно строиться Ярославом во время активной борьбы за Киев, то есть ни во время войны со Святополком во второй половине 1010-х гг., ни во время противостояния с Мстиславом в первой половине 1020-х гг. При этом кафедральный собор столицы Руси не мог возводиться на незащищенной территории в условиях опасности печенежских набегов, то есть София могла быть заложена только после возведения укреплений города Ярослава.

Во-вторых, Софию Киевскую и Софию Новгородскую возводили одни и те же зодчие, то есть стены киевского храма должны были быть готовы к 1045 году, когда был заложен Софийский собор в Новгороде.

В-третьих, на сухой фресковой штукатурке на сцене «охота всадников на тарпана» на южной стене южной лестничной башни Софии (около 159 см от пола) имеется греческое пятистрочное граффито, опубликованное недавно А.А. Евдокимовой под номером 51. В трех первых строках надписи находим молитвенное обращение, четвертая строка читается фрагментарно, а завершается граффито датой, которая занимает пятую строку: [ς]φμς, то есть [6]547 (Евдокимова 2008, с. 493—494, 516, ил. 51)⁶. Эта надпись могла быть нанесена между сентябрем 1038 и августом 1039 года, из чего следует, что к августу 1039 года Софийский собор был достроен и (по крайней мере, частично) расписан.

В-четвертых, в соборе выявлено граффито с еще более ранней датой, на котором следует остановиться подробнее⁷ (рис. 1).

Местоположение: Киев, Софийский собор, северный рукав креста, восточный столб, северная грань восточной лопатки (в алтарной части Георгиевского придела), 1,2 м от пола.

Материал: фресковая штукатурка XI в.

Размеры: высота 3,0 см, длина 5,3 см.

Контекст: на фреске Василия Великого, выше надписи № 1.

Текст: ϣ̄σ̄φ̄μ̄ῑᾱ

Издания: Высоцкий 1966, с. 16, № 2, табл. I, 2, II, 2; 1976, с. 197—201; Нікітенко, Корнієнко

⁶ Данное прочтение проверено и подтверждено А.Ю. Виноградовым (Михеев, Виноградов 2010, с. 22).

⁷ О других якобы древних софийских надписях см.: Материали... 2010, с. 17—35.

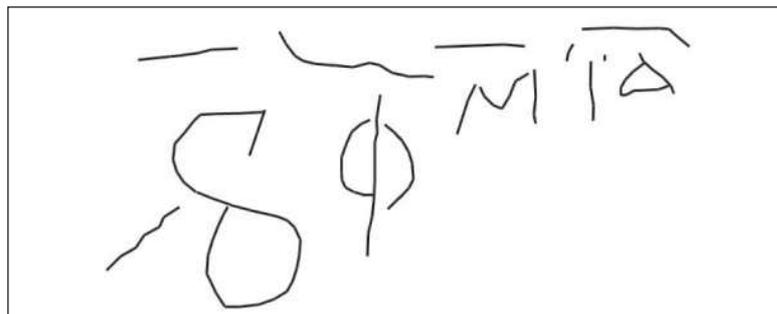
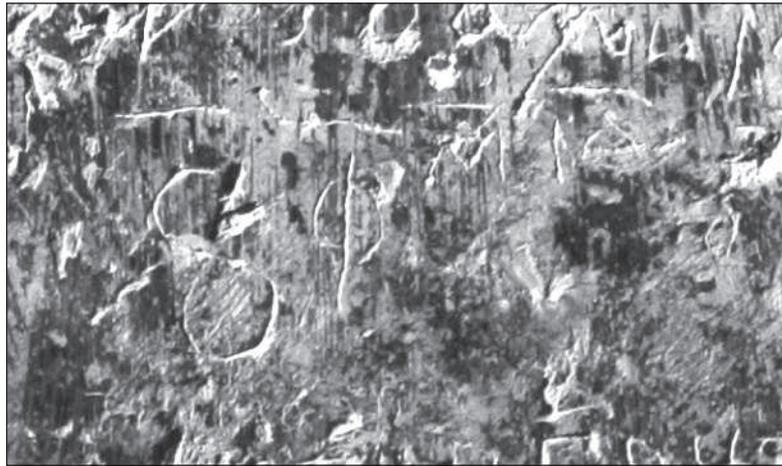

Рис. 1. Граффито № 2. Надпись «6540 ĭ 1» (фотография предоставлена А.А. Евдокимовой)*

2007, с. 248, мал. 2, с. 251—252⁸; Михеев, Виноградов 2010, с. 19—20.

Критический аппарат: все знаки надписи распознаны С.А. Высоцким⁹.

Комментарий к прочтению. Как отметили Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко, все титла начинаются левее покрытых ими букв. Буква *ĭ*, безусловно, прочерчена автором граффито, о чем свидетельствует идентичность характеристик штрихов и равномерный ритм букв во всей надписи. Буква *a* выполнена с короткой спин-

кой и почти округлой петлей, что характерно для многих памятников славянской письменности X—XI вв.¹⁰ Во всех публикациях данного граффито последняя буква опознана как *д* (вместо *a*), между тем отсутствие левой ножки предполагаемой буквы *д* говорит против этого предположения. Сходные варианты начертания *a* представлены во многих ранних славянских надписях (таблица): в слове *Ана* в надписи начала X в. на каменном кресте из болгарского Преслава¹¹; в Саввиной книге X—XI вв.¹²; в слове *рѣжами* на первой странице Новгородской Псалтыри рубежа X—XI вв.; в слове *положена* в киевском граффито № 4 конца XI в., во второй строке граффито № 43¹³, в слове *рабоу* в граффито № 61.

Буква *ĭ* в надписи, очевидно, является союзом «и». Следовательно, надпись читается как «[Год]

* Ср. также ретушированные? фотографии С.А. Высоцкого (1966, табл. I, 2; 1976, с. 198, рис. 10). К сожалению, я не имел возможности фотографировать граффито, которые я изучал в киевском Софийском соборе по любезному разрешению И.Е. Марголиной и Н.Н. Никитенко.

⁸ Издание Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко выдержало несколько публикаций без существенных изменений. См. наиболее подробно: Никитенко, Корниенко 2009, с. 420—421. Последнее на данный момент переиздание вышло в работе: Корниенко 2010, с. 12—14.

⁹ Последняя буква этой надписи была прочитана как *a* в неопубликованном отчете С.А. Высоцкого 1959 г. (Корниенко 2010, с. 12), хотя в дальнейшем исследователь отказался от этого прочтения. Следует дополнительно отметить, что никаких других букв в рассмотренном граффито нет — вопреки предположению Т.А. Бобровского (2010а, с. 30), который не работал с этой надписью вживую.

¹⁰ Нижняя часть петли прочерчена несколько иным штрихом, чем остальные штрихи этой надписи, что, вероятно, вызвано изменениями в характере использования инструмента для письма (ср., например, начертание последней буквы в граффито № 31 из новгородского Софийского собора).

¹¹ См. публикацию: Popkonstantinov, Kronsteiner 1994, S. 186—187.

¹² В таблице приведены два варианта буквы *a* с оборота 133-го листа Саввиной книги.

¹³ На прориси в таблице серым цветом обозначен скол, скрывающий часть данной буквы.

Таблица. Написание буквы а в различных документах

Преслав	Саввина книга	Новг. Псалтырь (цера)	Киев, № 2	Киев, № 4	Киев, № 43	Киев, № 61
						

6540-й и первый' и указывает на время между 1 сентября 1032 (6541-го сентябрьского) и 28 февраля 1034 (6541-го мартовского) года¹⁴.

Можно предложить два варианта интерпретации граффито с датой «6541». Либо эта надпись была сделана в 6541 году, либо она

¹⁴ Начало ультрамартовского 6541-го года приходилось на 1 марта 1032 года. Между тем у нас нет никаких доказательств использования ультрамартовского летоисчисления в первой половине XI в. Подробнее см.: Бережков 1963, с. 16 и далее. По предположению С.А. Высоцкого (1976, с. 200—201), буквы после ѣсѣм в данной надписи являются указанием на индикт. Продолжая мысль С.А. Высоцкого, можно гипотетически предположить (как это не вполне осторожно было сделано мной в работе: Михеев, Виноградов 2010, с. 20), что буква ї — это не славянский союз «и», а странное сокращение от слова «индикт» (ср. сокращение їнѣ в надписи на Тьмутарканском камне). В таком случае в интересующей нас надписи было бы обозначено время между 1 сентября 1032 и 28 февраля 1033 г. (то есть, вторая половина 6540-го мартовского года и она же первая половина 6541-го сентябрьского года первого индикта). Отметим, впрочем, что даже при таком экстравагантном и крайне маловероятном прочтении данную надпись следует трактовать как славянскую из-за использования мартовского новолетия.

является ретроспективной и указывает на год закладки собора или какое-то иное важное событие. Таким образом, весьма вероятно, что Софийский собор был заложен не позже 28 февраля 1034 года, а, возможно, был на тот момент уже построен.

Суммируем приведенные аргументы.

Итак, София Киевская была построена в промежутке между серединой 1020-х и концом 1030-х годов, то есть между окончанием войны Ярослава с его братом Мстиславом и временем создания греческой надписи с датой «6547» в южной лестничной башне собора. Если принять точку зрения об отсутствии каких-либо значительных перерывов в ходе строительства храма¹⁵, то следует признать, что строительство храма велось либо с середины 1020-х по примерно первую половину 1030-х гг., либо в течение 1030-х гг. В первом случае граффито № 2 с датой «6541» следует воспринимать как созданное в 6541 году, а во втором случае — как ретроспективное.

¹⁵ См. у В.Д. Сарабьянова (Попова, Сарабьянов 2007, с. 196, прим. 37) с указанием литературы.

Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память равноапостольного князя Владимира. — Пг., 1917. — С. 21—39.

Архипова Є.І. Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії // УІЖ. — 2010. — № 5. — С. 25—31.

Асеев Ю.С. Про дату будівництва київського Софійського собору // Археологія. — 1979. — 22. — С. 3—12.

Асеев Ю.С. К вопросу о времени основания киевского Софийского собора // СА. — 1980. — № 3. — С. 128—141.

Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. — М., 1963.

Бобровский Т. Бреши в корпусе (заметки о монографии В.В. Корниенко «Корпус графіті Софії Київської») // Ruthenica. — 2010. — IX. — С. 110—132.

Бобровский Т.А. Некоторые замечания о софийских граффито с «ранними датами» // Мат-ли Круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: Проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010а. — С. 27—35.

Болховитинов Евгений. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии с привоскуплением разных грамат и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской церкви и Ярославова надгробия. — К., 1825.

Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К., 1966.

Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффито XI—XVII вв.). — К., 1976.

- Евдокимова А.А.* Корпус греческих граффити Софии Киевской на фресках первого этажа // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. — М., 2008. — С. 465—518.
- Каргер М.К.* Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. II.
- Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. — М., 1987.
- Комеч А.И.* Архитектура конца X — середины XI века // История русского искусства: В 22 тт. — М., 2007. — Т. I: Искусство Киевской Руси IX — первая четверть XII века. — С. 111—177.
- Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). — К., 2010. — Ч. I.
- Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. — М., 1960.
- Матеріали* Круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: Проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010.
- Михеев С.М., Виноградов А.Ю.* Эпиграфические открытия и время строительства киевского Софийского собора // Матеріали... 2010. — С. 17—22.
- Назаренко А.В.* Новый труд известного слависта: К выходу в свет немецкого перевода Повести временных лет Л. Мюллера // Славяноведение. — М., 2002. — 2. — С. 128—139.
- Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В.* Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. — 2007. — 12. — С. 244—260.
- Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В.* Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Софійські читання. Мат-ли IV Міжнар. науково-практ. конф. «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25—26 жовтня 2007 р.). — К., 2009. — С. 417—443.
- Попова О.С., Сарабьянов В.Д.* Живопись второй половины XI — первой четверти XII века // История русского искусства: В 22 тт. — М., 2007. — Т. I: Искусство Киевской Руси IX — первая четверть XII века. — С. 179—323.
- Поппе А.* Заснування Софії Київської // УІЖ. — 1965. — № 9. — С. 97—104.
- Раппопорт П.А.* Древнерусская архитектура. — СПб., 1993.
- Сарабьянов В.Д.* Мозаики Софии Киевской в контексте византийской храмовой декорации XI столетия // Софійські читання. Мат-ли IV Міжнар. науково-практ. конф. «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25—26 жовтня 2007 р.). — К., 2009. — С. 99—122.
- Толочко О.П.* Так званий «напис Петра Могилы» та дата заснування собору // УІЖ. — 2010. — № 5. — С. 4—25.
- Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
- Холостенко Н.В.* София Киевская и формирование Киевской архитектурно-строительной школы // София Киевская: Материалы исследований. — К., 1973. — С. 20—26.
- Холостенко Н.В.* Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. — М., 1990. — III. — С. 6—18.
- Popkonstantinov K., Kronsteiner O.* Altbulgarische Inschriften. I // Die slawische Sprachen. — Wien, 1994. — Bd. 36.
- Poppe A.* The building of the church of St. Sophia in Kiev // Journal of Medieval History. — 1981. — 7. — P. 15—66 (Перинтное издание в: Poppe A. The Rise of Christian Russia. — L., 1981).

Надійшла 7.04.2011

С.М. Михеев

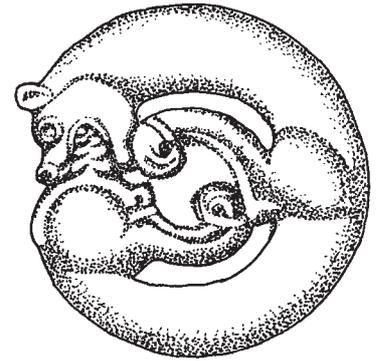
О ДАТИРОВКЕ СОФИИ КИЕВСКОЙ

В статье разбираются аргументы, позволяющие датировать строительство Софийского собора в Киеве. Близкие параллели со Спасским собором в Чернигове, Софийским собором в Новгороде и наличие на стенах Софии Киевской двух датированных граффити 6541 (1032—1034) и 6547 (1038—1039) годов позволяют утверждать, что храм был возведен в промежутке между серединой 1020-х и концом 1030-х годов и не мог быть построен ни раньше, ни позже.

S.M. Mikheev

TO THE PROBLEM OF DATING THE SAINT SOPHIA IN KYIV

In the article, arguments that allow establishing the date of the construction of the Saint Sophia Cathedral in Kyiv are considered. Close parallels with the Saviour Cathedral in Chernihiv and with the Saint Sophia Cathedral in Novhorod, as well as two dated graffiti in the Saint Sophia in Kyiv of 6541 (1032—1034) and of 6547 (1038—1039) allow the author to confirm that the cathedral was erected within the period from the middle of the 1020-s and the end of the 1030-s, and that it could not have been built neither earlier, nor later.

В.С. Джос

НОВИЙ ПЕТРОГЛІФ З КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

Публікується нове зображення, виявлене на Кам'яній Могилі у 2009 р.

Ключові слова: Північно-Західне Приазов'я, Кам'яна Могила, петрогліф, олень.

Влітку 2009 р. на відомій пам'ятці Кам'яна Могила автор виявив раніше невідоме зображення. Воно вигравіруване на великій плиті пісковика завдовжки 6,1 м і завширшки 4,5 м, що знаходиться в середній частині південного схилу пагорба. Плита займає проміжне місце між «сценами» з петрогліфами 52—56 і 25—28. Її вдалося відкрити лише завдяки тому, що частина лишайникового покриву стерлась, і на оголеній ділянці проявилися петрогліфи.

Розміри зображення: довжина 0,25 м, висота 0,21 м. Воно являє собою зображення тварини (олень?) з міцною статурою, витягнутою вперед шиєю, невеликою мигдалеподібною головою та відкинутими на спину кутоподібними рогами. Ноги тварини спрямовані вперед, хвіст нахилений під кутом 45° до тулуба (рис. 1, 1). Відтак, тварина подана в динамічній позі, можливо в період весняного гону. Зображення виконане в контурному стилі, неглибокими широкими борозенками, продряпаними якимось знаряддям.

Розглядаючи щойно виявлений петрогліф, ми зіштовхнулися, насамперед, з відсутністю достатньо надійних критеріїв для більш-менш точного його датування. Отже, для вирішення цього питання, а також для встановлення семантики зображення порівнюємо його з іншими петрогліфами Кам'яної Могили.

За тематикою та особливостями виконання зображення оленя близьке до петрогліфів, що містяться на розташованих неподалік так зв. «кінських плитах» з петрогліфами 25—28. У правому куті плити 26 (рис. 1, 2) представлені численні реалістичні зображення коней, серед яких вирізняється фігура жеребця з витягнутою вперед шиєю та виділеним фалосом

(рис. 1, 2а). У центрі цієї ділянки плити — дві фігури оленів: одна з розлогими рогами (самець?), на які нанесено невеликий солярний знак, друга — з кутоподібними рогами (самка?) (рис. 1, 2б). Нижче від цих фігур простежуються солярно-місячні знаки і три фігури тварин, серед яких привертає увагу трилінійний хрест і тварина масивних обрисів з пташиною головою, яку можна сприйняти за бика, а, можливо, коня (Михайлов 2005, с. 57, рис. 21, 1). На плиті 25 також є схоже за технікою виконання зображення лані, відтвореної в галопі (рис. 1, 3).

Стосовно зображень на «кінських плитах» О.М. Бадер висловив припущення, що вони належать до скіфського часу (Бадер 1947), натомість В.М. Даниленко поділив їх на дві хронологічні групи та датував першу добою бронзи/скіфо-сарматським часом, а другу відніс до пізнього неоліту (Даниленко 1952). Іншу точку зору висловив М.Я. Рудинський, який припускав, що плити із зображенням коней належать до доби пізньої бронзи (Рудинський 1955, с. 69).

Пізніше Б.Д. Михайлов підтримав думку В.М. Даниленка про наявність двох стилістично-хронологічних груп зображень (Михайлов 2005, с. 113): до першої належать лінійно-геометричні, які вчений датував епохою неоліту—єнеоліту; другу групу становлять реалістичні зображення коней, оленів, биків і колісниці. Для вирішення питання датування цієї групи Б.Д. Михайлов звернувся до Рігведи, що дало йому змогу висловити думку про належність згаданих образів до часів середньої, а, можливо, й пізньої бронзи (там само, с. 134—137).

Порівнюючи нововиявлене зображення з петрогліфами в місцезнаходженнях 25 і 26, можна виділити чимало спільних рис: однакове коло образів, та сама контурна техніка, виконана ши-

роками борозенками, помітна й стилістична подібність динамічних образів. Тож можна припустити, що зазначені петрогліфи виконані «одним почерком», що дає змогу зробити висновок про синхронне виконання цих зображень з якоюсь ритуальною метою. Цей висновок можна підкріпити й тим, що згадані петрогліфи знаходяться поряд. Цікавим фактом є й те, що витягнута шия та голова оленя (щойно виявлене зображення) нібито вказують напрямом на південь, де й розміщені «кінські плити» 26—28.

Виникає запитання, що спільного між образами коня та оленя? На нашу думку, тут маємо справу з синкретичним образом коня-оленя-птаха. Б.Д. Михайлов при дослідженні зображень на «кінських плитах» дійшов висновку, що коні з пташиною головою можуть свідчити про міфологічний характер образу коня, який склався в Північному Причорномор'ї з появою відгінного скотарства, тобто в ямно-катакомбний час (Михайлов 2005, с. 135), і проіснував до скіфо-сарматської доби.

Кінь відіграє важливу роль у багатьох міфологічних системах Євразії. В індоєвропейській міфології коню належить особливе місце, пов'язане з його роллю в господарстві та переселеннях давніх індоєвропейців. Загальним для індоєвропейських народів є образ бога-сонця на бойовій колісниці, запряженій кінями (Мифы... 1982, с. 666).

Вважається, що виникнення культу коня сягає III тис. до н. е. Саме в цей час в ямних похованнях з'являються ритуальні поховання оленів (Щепинский 1959, с. 67—69). Оленя шанувало багато індоєвропейських народів, і він був семантичним еквівалентом коня. На Алтаї навіть у скіфську добу був розповсюджений обряд обрядження коня в маску з рогами оленя (Руденко 1960, с. 214, 219, табл. XXI, 1; XXII, 3, 4). Цей ритуал сягає часів існування індоіранської спільноти, оскільки в Рігведі розповідається, як кінь, якого ведуть на жертвоне заклання, чіпляється за дерева в лісі золотими оленьчими рогами. Тут слід згадати дуже цікаве зображення в печері Підкова (місцезнаходження 53). На думку Б.Д. Михайлова, воно передає образ коня в масці оленя, виконаний у стилі «скісного решітчастого квадрата» (Михайлов 2005, с. 74, 136, рис. 62, 1), — символу сонця, що явно свідчить про «космічний» характер тварини (Іванов 1923, с. 441—442). Нині ми маємо й інші приклади співвідношення коня з оленем. Приміром, у багатьох народів сходу — алтайців, тюрків, тунгусоманьчжурів — назва оленя походить від назви коня у індоєвропейців (Кузьміна 1977, с. 105).

Рис. 1. Петрогліфи Кам'яної Могили: 1 — нововиявлене зображення оленя?; 2 — петрогліфи правого кута плити 26 (а — жеребець, б — олені); 3 — зображення лані на плиті 25

У світлі наведених фактів ще раз нагадаємо про зображення на плиті 26, яке відтворює образ оленя з розлогими рогами, на які нанесений невеликий солярний знак. Розглядаючи нововиявлений петрогліф ми, найімовірніше, маємо справу з символом сонця, втіленим в образі оленя. Що ж стосується часу появи цього зображення, то, на наш погляд, воно з'явилося не раніше часів середньої бронзи, але не пізніше початку I тис. до н. е.

Відкриття нового петрогліфа дозволяє припустити ймовірність наявності й інших на зовнішній поверхні пісковикових брил, які приховуються під шаром лишайників.

- Бадер О.М. Петрогліфи Кам'яної Могили // Палеоліт і неоліт України. — К., 1947. — С. 297—313.
- Даниленко В.М. Приазовська експедиція 1947 р. // АП. — 1952. — IV. — С. 67—69.
- Іванов В. Дионис и прадиониство. — Баку, 1923.
- Кузьмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 96—118.
- Михайлов Б.Д. Петрогліфи Кам'яної Могили. Семантика. Хронологія. Інтерпретація. — К., 2005.
- Мифы народов мира. В 2-х томах. Энциклопедия. — М., 1982. — Т. 1.
- Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М.; Л., 1960.
- Рудинский М.Я. К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могили // КСИА. — 1955. — 5. — С. 64—70.
- Щепинский А.А. Культ животных в погребениях эпохи бронзы в Крыму // КСИА. — 1960. — 9. — С. 67—72.

Надійшла 24.02.2011

V.S. Dzhos

НОВЫЙ ПЕТРОГЛИФ С КАМЕННОЙ МОГИЛЫ

В 2009 г. на песчаниковой плите Каменной Могили выявлено новое петроглифическое изображение оленя, выполненное в прочерченной технике. Его можно интерпретировать как символ солнца и датировать предварительно эпохой средней—поздней бронзы.

V.S. Dzhos

NEW PETROGLYPH FROM KAMYANA MOHYLA

In 2009, on the surface of a sandstone slab at Kamyana Mohyla a new petrogllyphic image of a deer made in incised technique was discovered. It can be interpreted as a symbol of the sun and preliminary dated by the period of the Middle—Late Bronze Age.

А.М. Скоробогатов

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ ВЕРХНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ДОНЩИНИ

Аналіз нових джерел доби енеоліту басейну Верхнього та Середнього Дону з використанням аналогій та дат пам'яток сусідніх територій, зокрема України, дозволив створити хронологічну шкалу розвитку культур регіону.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, Середня та Верхня Донщина, енеоліт, археологічна культура, хронологія.

Басейн Верхнього та Середнього Дону охоплює територію в 120 тис. км², простягаючись з півночі на південь від витоків Дону до впадіння в нього р. Іловля, а з заходу на схід — від р. Оскол до Доно-Волзького вододілу. Його правобережна частина входить у межі Середньоруської та Калачської височин, лівобережна — до Оксько-Донської низовини, займаючи переважно лісостепову смугу. Межу між Верхнім і Середнім Доном становить гирло р. Воронеж (рис. 1).

Цілеспрямоване вивчення енеолітичних пам'яток Верхньої та Середньої Донщини роз-

почалося в 1960-і рр. і було пов'язане з іменами В.П. Левенка, А.Д. Пряхіна та А.Т. Синюка. В другій половині 70-х — першій половині 80-х рр. досліджувалися стоянки Копанище 1 і Черкаська, поселення та могильник Дрониха, могильник Іванів Бугор, що дали вкрай цікаві та інформативні матеріали мідно-кам'яного віку Донського басейну. Від 90-х рр. розкопки на пам'ятках з енеолітичними матеріалами провадять, головню, воронезькі та липецькі археологи.

У визначенні початку енеолітичної пори Дніпро-Доно-Волзького межиріччя автор солідарний з тими вченими, які пов'язують це з поширенням культур маріупольської культурно-

© А.М. СКОРОБОГАТОВ, 2010

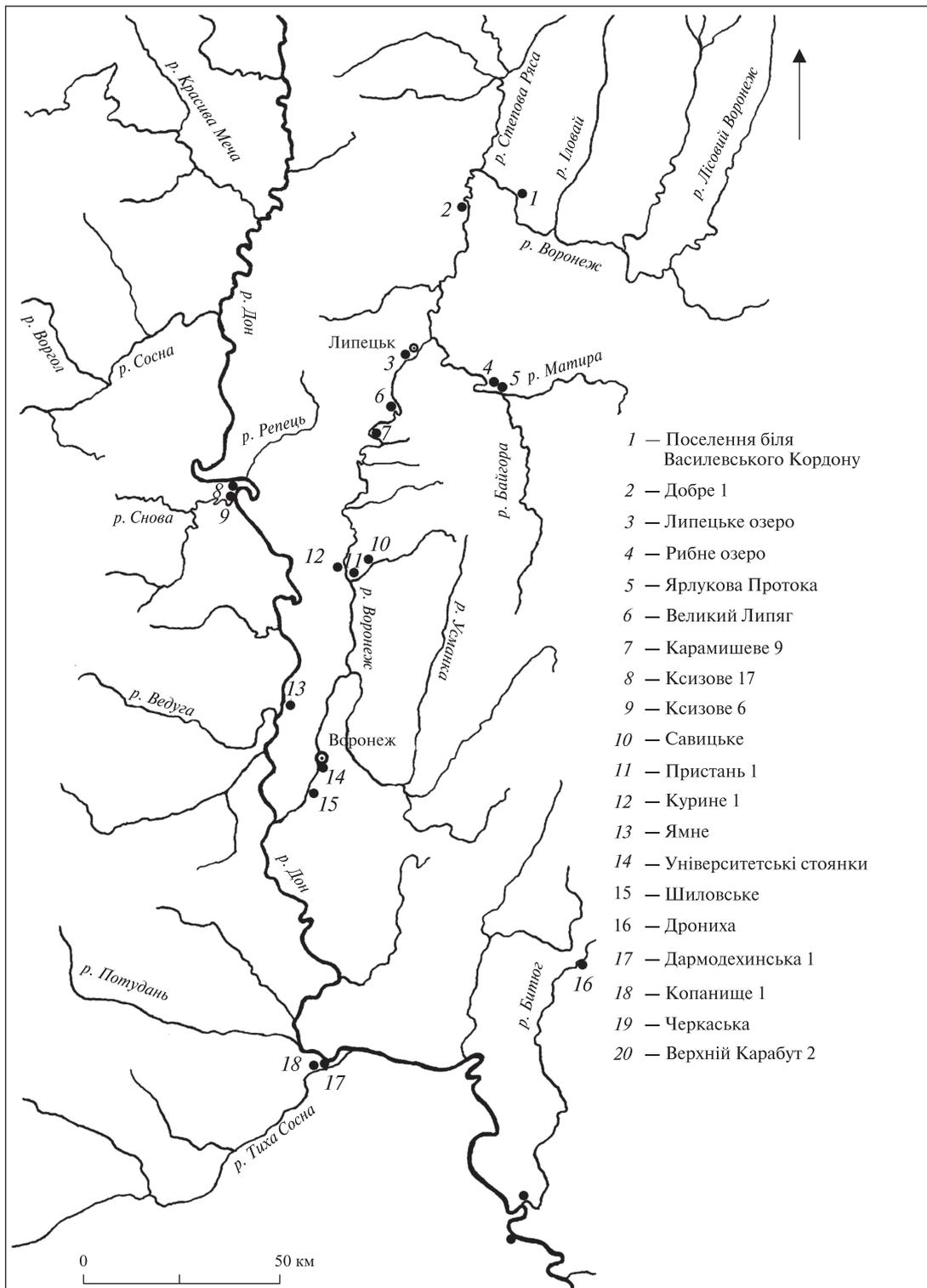

Рис. 1. Карта основних енеолітичних пам'яток басейну Верхнього та Середнього Дону

історичної області та появою поодиноких навіть незначних виробів з міді будь-якого функціонального призначення. Це — чотири ранньо-енеолітичні культури: азово-дніпровська, нижньодонська (воронезько-донська), самарська та прикаспійська. Спільні їхні прикмети вказані І.Б. Васильєвим і А.Т. Синюком (Васи-

льєв, Синюк 1985) і критично проаналізовані В.В. Ставицьким (Ставицкий 2003), тож не будемо перераховувати їх ще раз.

Нижньодонська культура маріупольської культурно-історичної області, виділена А.Т. Синюком на початку 1970-х рр., розпочинає енеоліт Верхнього і Середнього Дону. Її походження

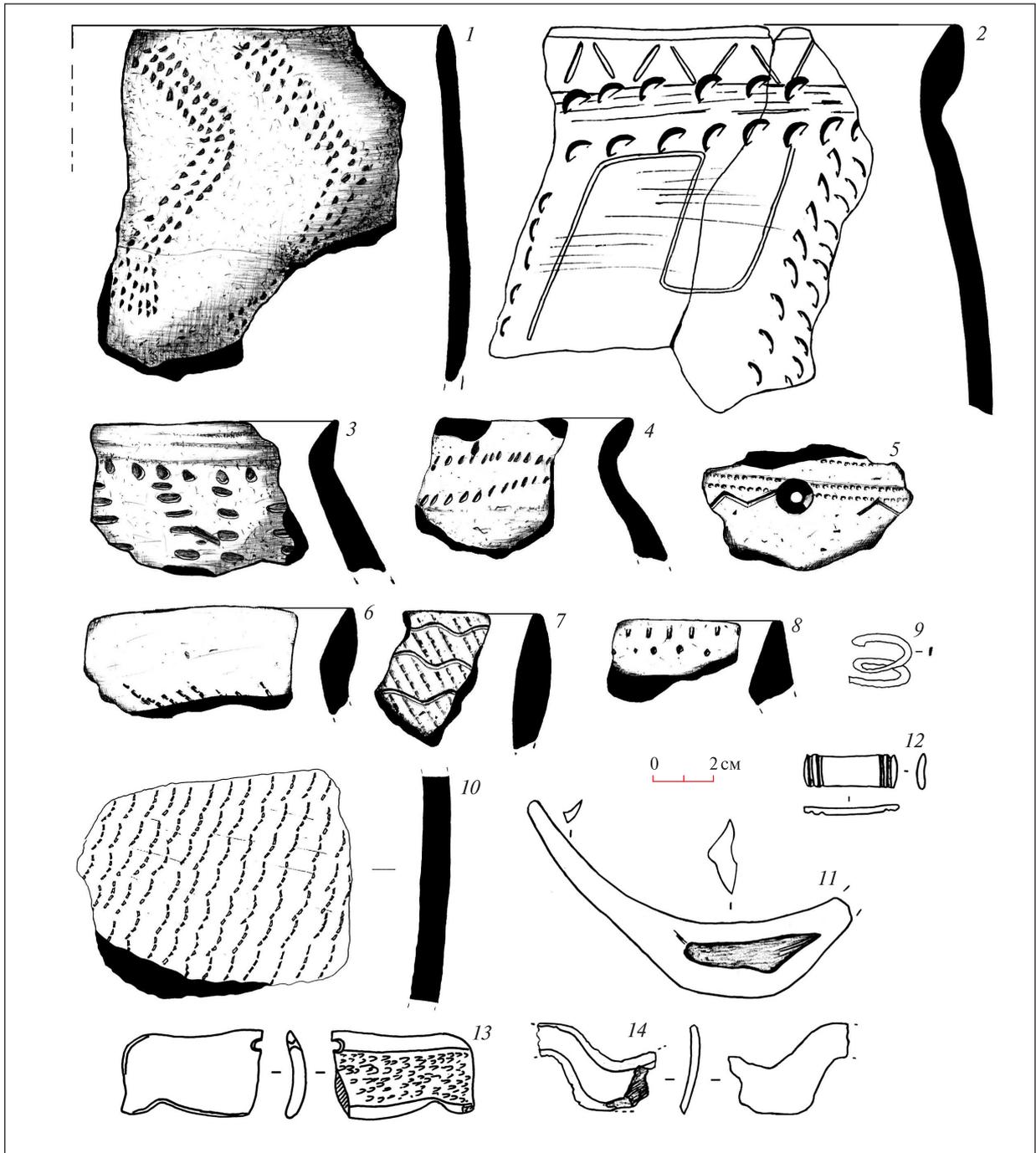

Рис. 2. Середня Донщина, матеріали раннього енеоліту: 1, 3 — Дармодехинська 1; 2, 4—8, 11—14 — Черкаська; 9, 10 — Озеро Матюшино 5 (9, 10 — за: Гапочка 1995; 13 — за: Килейников и др. 2009)

А.Т. Синюк пов'язує з Нижньою Донщиною, а саме з районом Цимлянського водосховища — верхніми шарами поселення Ракушечний Яр (Синюк 1979). Н.С. Котова вважає, що назву «нижньодонська культура» слід зберегти за мариупольськими пам'ятками Нижнього Дону та Північного Приазов'я (Ракушечний Яр, Роздорське I, Бессергенівка, Самсонівське, Цимлянське, кераміка зі зборів Горецького та Мариупольський могильник), а для Середнього

Подоння запропонувала поняття «воронезько-донська культура» (Котова 1994). Аби запобігти термінологічній плутанині, ми скористаємося назвою культури, запропонованою А.Т. Синюком.

Кераміка раннього енеоліту басейну Верхнього та Середнього Дону типологічно і технологічно чітко відокремлюється і від місцевої неолітичної, і від пізнішої енеолітичної. Її виготовляли з тіста, в основному, з рослинною

домішкою, рідше — подрібненої мушлі, їхнім поєднанням чи інколи з іншими опіснювачами. Зверху посуд має комірцеве потовщення (рис. 2, 2, 4, 6, 7) зазвичай двох основних різновидів — валикоподібне (трикутне чи округле в перетині), ширина якого здебільше незначна, або плоский доволі широкий комірць. Є фрагменти вінець без нього (рис. 2, 1, 3, 8). Денця бувають і плоскі, і трохи погострені. Орнамент, що рідко вкриває всю поверхню посуду, переважно гребінцевий, коротко- чи довгозубчастий, трапляються також ямки, наколи, прокреслені лінії, що іноді оконтурювали орнаментальні зони (рис. 2, 1—8, 10).

Нині, завдяки роботам липецьких колег, пам'ятки нижньодонської культури стали відомі на північ від пониззя р. Воронеж на території Липецької обл. Для басейну Верхнього Дону таких пам'яток зараз нараховується 23, з них 18 — уздовж р. Воронеж (Смольянинов, Свиридов 2010). Слід вказати на деякі відмінності між ранньоенеолітичною керамікою Верхнього та Середнього Дону. Це, перш за все, відсутність зрізаних скісно всередину вінець без комірця на стоянках Університетська 3 і 1, тобто ранньоенеолітичної кераміки 1-го і 2-го варіантів I типу безкомірцевої групи, за типологією Н.С. Котової (Котова 1984, с. 132, табл. 1). Не виявлена подібна кераміка і на пам'ятках на північ від Університетських стоянок (виняток — декілька фрагментів вінець з Карамішевого 9 і Липецького Озера), як і кераміки з орнаменталією прокреслено-хвилястими лініями (поселення Курине 1, Ксизове 6 та ін.). Не виключено, що це засвідчує хронологічний пріоритет кераміки раннього енеоліту Середнього Дону над основною частиною верхньодонського керамічного матеріалу, оскільки Н.С. Котова відзначає як одну з ранніх прикмет західного ареалу маріупольської культурно-історичної області зрізане скісно всередину вінце за відсутності на ньому комірця (Котова 1994).

Тривалий час, розглядаючи нижньодонську культуру, вчені мали в розпорядженні лише керамічні матеріали. Та завдяки роботам останніх років нині є й інші джерела. Зокрема, після досліджень автора на Черкаській стоянці в 2009—2010 рр. і зборів місцевих мешканців на її околицях виявлені вироби з кістки й ікла вепра. Це обламана зооморфна кістяна поробка (рис. 2, 13), стилістично близька до дрібної кістяної пластики у вигляді фігурок коней, що трапляються на поселеннях і в поховальних пам'ятках пізнього неоліту — раннього енеолі-

ту степового та лісостепового Поволжя: Вилівате, Варфоломіївка, С'єзже та Липовий Овраг (Крюкова 2003, рис. 1). Знахідки прикрас з ікла вепра представлені пластиною маріупольського типу (тип Г, за А.Д. Столяром) і обламаним з одного боку виробом, що, схоже, мав початково симетричну форму (рис. 2, 11). Дуже вірогідно, що до раннього енеоліту відноситься ще один обламаний виріб, теж, мабуть, симетричної форми, виготовлений на фрагменті ікла вепра (рис. 2, 14).

У регіоні Верхнього й Середнього Дону мідних виробів, які достовірно б прив'язувалися до енеолітичних матеріалів, досі не було виявлено. Це, на нашу думку, пов'язано з відсутністю фактично поховальних пам'яток того часу (єдиний виняток — могильник Дрониха на р. Битюг). С.Н. Гапочка під час розвідки на півдні Воронежської обл. у Петропавлівському р-ні 1995 р. виявив таку знахідку (Гапочка 1995). В одному з шурфів (пункт 5 за маршрутом розвідки) знайдено два фрагменти стінок кераміки з гребінцевою орнаменталією нижньодонської культури і виріб з мідної плоскої в перетині дротини, скручений у два оберти (рис. 2, 9)¹. Варте уваги те, що якогось підйомного матеріалу, як і знахідок у шурфах неподалік від першого, не виявлено. Металографічний аналіз виробу не провадився, і як мідний він визначений візуально.

Наступний період енеоліту регіону — середньостогівський. Нам відомо тут близько 30 пам'яток з матеріалами середньостогівського вигляду (Скоробогатов, Смольянинов 2010). Останнім часом спостерігається тенденція виділення серед середньостогівських комплексів низки окремих культур (Рассамакин 2000; Санжаров и др. 2000). Старожитності Верхнього й Середнього Подоння розглядаються нами в межах цієї культури.

На пам'ятках Донського лісостепу середньостогівська кераміка нині типологічно поділяється на дві групи. До першої можна віднести зразки з гребінцевою, прокресленою або накольчастою та овально-накольчастою орнаменталією з вінцями заввишки не більше 5,0 см. Трапляються трикутні мотиви за горизонтальної зональності орнаменту. Подібна кераміка виявлена в незначній кількості на Університетській 3, Черкаській (рис. 3, 13, 14) і Копанище 1 (Васильєв, Синюк 1985, табл. 26; Котова 2006, рис. 123).

¹ Висловлюю подяку С.Н. Гапочці за можливість скористатися неопублікованими матеріалами.

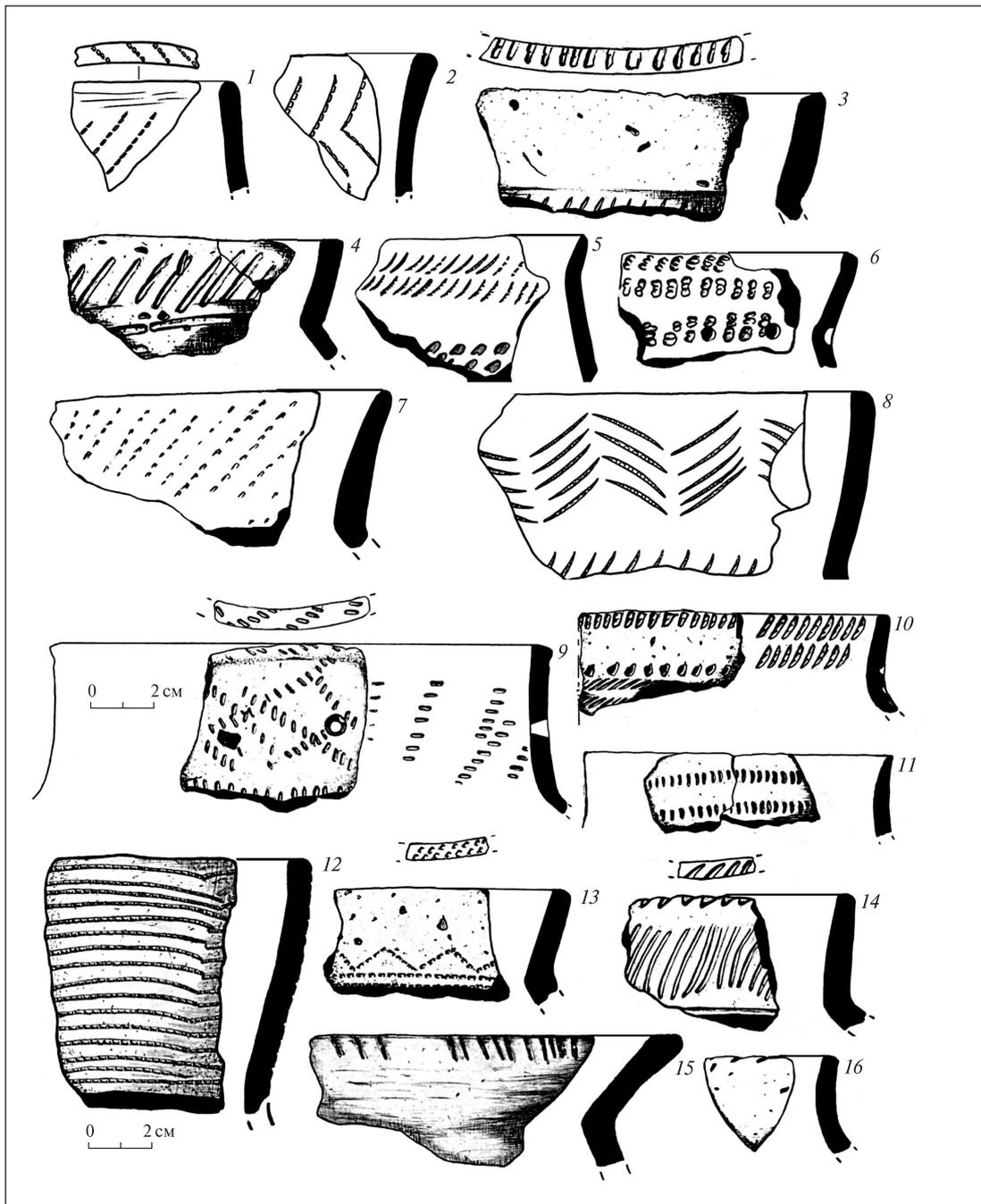

Рис. 3. Верхня та Середня Донщина. Кераміка середньостогівської культури: 1, 2 — Василевський Кордон 27; 3, 4 — Василевський Кордон 7; 5, 6 — Добре 1; 7 — Савицьке; 8 — Ксизове 6 (за: Лаврушин и др. 2009); 9—11 — Ямне; 12 — Дармолехинська 1; 13, 14, 16 — Черкаська; 15 — Верхній Карабут 2

Друга група середньостогівської кераміки різниться від попередньої високими вінцями (здебільшого вищі за 5,0 см), орнаментом з коротких зубчастих відбитків, личинок, шнура, ямок, лунок, трапляються й наколи. Орнаментальні композиції — горизонтальні та вертикальні ряди, зигзаг, хрест, сітка. Інколи вінця або перехід від вінця до тулуба оперізує рядок ямок або перлин. У комплексах, де є подібна кераміка, виявлені фрагменти мисок (поселен-

ня Ксизове 17) чи мініатюрного посуду (стоянка Ямне). Кераміка саме такого вигляду найхарактерніша для пам'яток середньостогівської культури Верхнього й Середнього Подоння (рис. 3, 1—12, 15, 16). Спільні ж прикмети обох вказаних груп кераміки — тісто з домішкою подрібненої мушлі, трохи погострене або округле дещо, поверхня з розчесами або заглажена.

З цього погляду цікавий матеріал зі стоянки Ямне на лівому березі Дону неподалік Во-

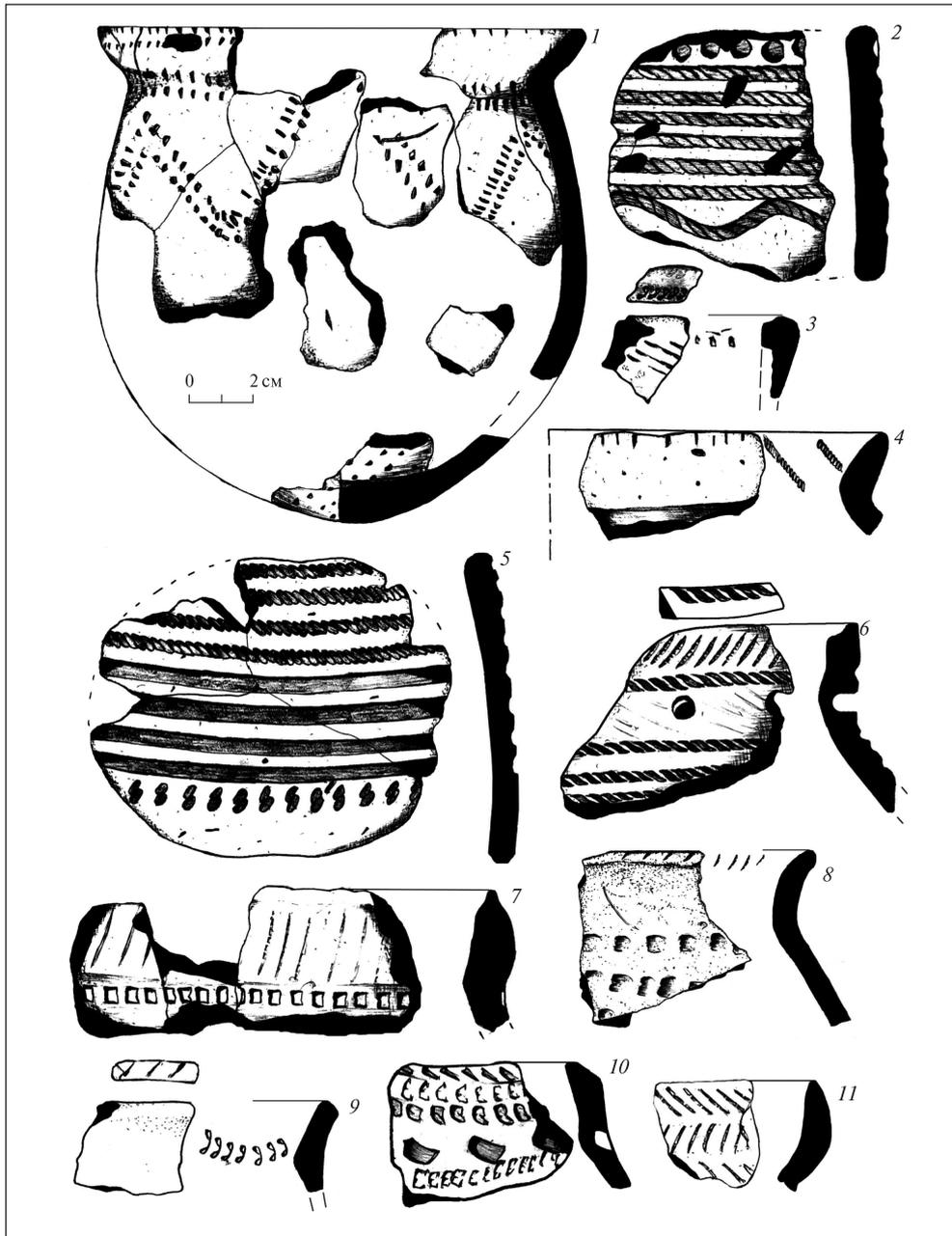

Рис. 4. Верхня та Середня Донщина, кераміка репінської культури: 1, 2, 4, 5, 7 — Василевський Кордон 7; 3, 8, 9 — Василевський Кордон 17 (за: Свиридов и др. 2008); 6 — Копанище 1; 10, 11 — Черкаська

ронежа. На дослідженій під керівництвом А.В. Суркова площі в 291 м² трапилися фрагменти приблизно від 80 посудин середньостогівської культури (рис. 3, 9—11). Виявлені також зооморфна глиняна фігурка, дископодібні вироби зі стінок енеолітичної кераміки, що мають аналогії в матеріалах поселення Дерев'ївка (Телегин и др. 2001) та двобічно оброблені крем'яні наконечники трикутної форми.

Кераміка першої групи, описана нами, є на таких пам'ятках України, як Стрільча Скеля, Середній Стіг, Кодачок та ін. (там само; Ко-

това 2006), другої — характерна для поселень Дерев'ївка, Молухів Бугор та ін. (Телегин и др. 2001; Котова 2009; 2010).

На заключному етапі енеоліту в басейні Верхнього й Середнього Дону мешкало населення репінської культури (рис. 4). Останнім часом спостерігається відновлення інтересу до цього культурного явища. Критичному аналізу й перегляду піддані найважливіші тези, висловлені у 1980-х рр. (Синюк 1981; Васильев, Синюк 1985, с. 49—61), пов'язані, головню, з проблемами періодизації, синхронізації та генези репінських

старожитностей Подоння й Подонців'я (Санжаров и др. 2000; Спицына 2000; Ставицкий 2005). Долучатися до тривалої дискусії з приводу обґрунтованості тих чи інших концепцій до отримання нових джерел, особливо з території Донського лісостепу, немає сенсу. Відзначимо лише декілька моментів. Перш за все, це наявність доволі своєрідної репінської кераміки, поширеної переважно на Верхньому Дону. Такий посуд — товстостінний, з домішкою подрібненої мушлі — як правило, не оперізує під вінцем рядок ямок або перлин. Орнамент — гребінцевий, накольчастий, з ямок, прокреслений і лише зрідка з личинок і шнуровий. Поширений прийом — орнаментация внутрішньої частини вінця або його зрізу (рис. 4, 1, 3, 4, 7—9). Подібні матеріали типологічно виділяються серед енеолітичної кераміки на пам'ятках Університетська 3, Пристань 1, Курине 1, Липецьке Озеро, Василевський Кордон 7 і 17, Карамішеве 9 і деяких ін. Відзначимо й те, що для інших регіонів поширення репінської кераміки — Подонців'я, Нижня Донщина, Північний Прикаспій — по-

дібні матеріали не характерні. Але поки що неможливо чітко сказати, чи така кераміка раніша в колі репінських матеріалів і відноситься до проторепінського типу, чи вона відображує локальні особливості власне репінської культури.

Цікавий також факт виявлення виробів, виконаних із фрагментів стінок репінської кераміки. Вони мають дископодібну форму з боковими виїмками (рис. 4, 2, 5) і слідами спеціальної поправки та нагадують «тягарці для сіток», виявлені на поселенні Деревка і стоянці Ямне, але там вони зроблені з середньостогівської кераміки.

У Київській радіовуглецевій лабораторії зроблені аналізи за зразками енеолітичної кераміки з пам'яток Донського лісостепу (табл.). Але повністю покладатися на ці результати, не маючи інших джерел для з'ясування абсолютного віку археологічних культур, не варто. Метод датування зразків за органічними рештками з фрагментів кераміки, крім Росії та України, не набув значного поширення через наявність в кераміці різночасових джерел вуглецю, що, природно, відбивається на точнос-

Таблиця. Радіовуглецеві дати за зразками енеолітичної та пізньонеолітичної кераміки з пам'яток басейну Верхнього та Середнього Дону

№ п/п	Пам'ятка	Лабораторний номер	Вік (BP)	Вік (BC)	Культура (джерело)
1	Черкаська стоянка	Ki-16641	5930 ± 90	1σ 4940—4690 BC 2σ 5040—4580 BC	нижньодонська культура
2	Черкаська стоянка	Ki-16642	5710 ± 90	1σ 4690—4450 BC 2σ 4730—4350 BC	нижньодонська культура
3	Ксизове 6	Ki-13327	5920 ± 90	1σ 5030—4540 BC	нижньодонська культура (за: Смольянинов, Свиридов 2010)
4	Курине 1	Ki-16393	5170 ± 100	1σ 4250—3700 BC	нижньодонська культура (за: Смольянинов, Свиридов 2010)
5	Ксизове 6	Ki-16651	5760±90	1σ 4720—4490 BC 2σ 4810—4440 BC	середньостогівська культура
6	Ямне	Ki-16634	4850 ± 90	1σ 3730—3520 BC 2σ 3950—3350 BC	пізній неоліт
7	Ямне	Ki-16635	4960 ± 90	1σ 3810—3640 BC 2σ 3970—3630 BC	пізній неоліт
8	Ямне	Ki-16636	4790 ± 80	1σ 3660—3510 BC 2σ 3710—3360 BC	пізній неоліт
9	Ямне	Ki-16637	4910 ± 80	1σ 3660—3510 BC 2σ 3710—3360 BC	пізній неоліт
10	Ямне	Ki-16639	4530 ± 80	1σ 3370—3090 BC 2σ 3550—2900 BC	середньостогівська культура
11	Ямне	Ki-16640	4690 ± 80	1σ 3630—3580 BC 3530—3360 2σ 3650—3300 BC	середньостогівська культура

ті отриманих дат (Горелик 2009). Тож визначити хронологічні межі енеолітичних культур басейну Верхнього й Середнього Дону можна нині, в основному, через зіставлення та аналогії в матеріалах сусідніх територій (Подніпров'я, Приазов'я, Подонців'я та Поволжя), де радіовуглецевим методом продатовані не тільки фрагменти кераміки, а й інші зразки.

Культури маріупольської культурно-історичної області від початку 1980-х рр. синхронізували з Трипіллям А (Васильєв 1981, с. 58—66; Гурін 1998 та ін.), яке нині має дати загалом від 6500 до 5800 ВР (Черных, Авилова, Орловская 2000, с. 57—59; Телегин 2004). Найдавніші ^{14}C дати культур маріупольського кола є для першого періоду азово-дніпровської культури, який відносять до неоліту (Котова 2002). Пізніші дати отримані для пам'яток самарської культури: Лебяжинка V, поховання 9 — Кі-7657 6280 ± 90 ВР, поховання 12 — Кі-7661 6510 ± 80 ВР (Васильєв, Овчинникова 2000). Є дві дати з поселення Лебяжинка III — ГИН-7087 5960 ± 80 ВР за мушлею та ГИН-7248 6660 ± 50 ВР за вугіллям (Овчинникова 1995).

Звернемося до пластини маріупольського типу із шару Черкаської стоянки. Такі прикраси побутовали короткий хронологічний проміжок. Вони характерні для могильників маріупольського типу (Васильєв, Матвеева 1979; Телегин 1991), поодинокі екземпляри трапилися в другому шарі поселення Роздорське I (Кияшко 1987), у найдавніших підкурганних похованнях Передкавказзя — могильниках Старонижньостеблівський (Котова 2006, с. 62—63) та Чограй I (Кореневский 2006). Є поховання, в яких виявлені пластини типу Г без орнаменту (за класифікацією А.Д. Столяра), як у нашому випадку, датовані за кісткою. Це поховання 45 із ями Б1 Ясинуватського могильника (Телегин 1991, с. 79), що має дати Кі-6791 6305 ± 80 ВР чи 5307 ± 104 ВС і ОхА-6164 6360 ± 75 ВР чи 5335 ± 72 ВС (Телегин 2004, табл. 1). У Маріупольському могильнику подібні пластини виявлені в скорчених похованнях XXI і XXIV (Макаренко 1933, рис. 29; 31; Телегин і др. 2001, рис. 46; Котова 2006, рис. 67; 68), які разом з похованнями з мідними браслетами відносять до середньостогівської або новоданилівської культур (Телегин і др. 2001, с. 71; Котова 2006, с. 50—52). Поховання XXI має дати Кі-9478 6320 ± 70 ВР чи 5285 ± 83 ВС та Кі-9479 6370 ± 75 ВР чи 5385 ± 76 ВС (Котова 2006, с. 80). Відтак, така знахідка на Черкаській стоянці дозволяє синхронізувати початок поширення населення маріупольської культурно-історичної

області в Донський лісостеп з часом функціонування С'єзженського, Микільського, Ясинуватського, Лисогірського, почасти Дерев'яного (випростані поховання) та Маріупольського (скорчені поховання) могильників.

Таким чином, початок енеолітичного періоду в Донському лісостепу можна віднести до другої половини V тис. до н. е. за некаліброваною шкалою за синхронізації нижньодонської (воронезько-донської) культури з фіналом етапу 1Б і другим періодом азово-дніпровської культури, прикаспійською та самарською культурами за наявністю в їхніх матеріалах спільних стадіальних ознак.

Проблема часу появи населення середньостогівської культури на Середньому та Верхньому Дону ще чекає розв'язання. Як припускає Н.С. Котова, деяка кераміка середньостогівської культури зі стоянок Черкаська, Копанище та Університетська 3 типологічно близька до знайденої в четвертому шарі поселення Роздорське 1 на Нижньому Дону (найперше, за низьким горлом). Матеріали цього шару дослідника відносять до першого періоду середньостогівської культури східного варіанта, який датує 6400—5900 ВР або 5300—4800 ВС (Котова 2006, с. 159). Але поки що якихось вагомих підстав для такого раннього датування матеріалів середньостогівської культури басейну Верхнього та Середнього Дону в нас немає.

Зазначимо, що деяка кераміка середньостогівської культури зі стоянок Університетська 3 і Черкаська за орнаментальними мотивами та візерунком з прокреслених ліній і наколів близька до середньостогівської з третього шару поселення Стрільча Скеля (Васильєв, Синюк 1985, с. 107—108, табл. 27; 28; Котова 2006, с. 188—191, рис. 15—18). Цей шар Н.С. Котова відносить до другого періоду середньостогівської культури західного варіанта, вік якого приблизно 5900—5450/5400 ВР або 4800—4350/4300 ВС (Котова 2006, с. 89). З третього культурного шару Стрільчої Скели за кісткою отримана дата Кі-8173 5630 ± 70 ВР чи 4464 ± 73 ВС, а за кісткою з четвертого шару цього поселення — дата 5480 ± 70 ВР чи 4325 ± 72 ВС (там само, табл. 14). Найвірогідніше, часом другого періоду середньостогівської культури (він однаковий для західного й східного її варіантів), за періодизацією Н.С. Котової, і слід датувати появу на Верхньому та Середньому Дону першого середньостогівського населення.

Наявні для пам'яток України типу Дерев'янка дати представлені діапазоном від 5515 ± 90 ВР (4354 ± 91 ВС) до 4900 ± 100 ВР (3697

± 124 BC) і загалом співвідносяться з періодом 5330—5200 BP чи 4150—4050 BC (Манько, Телиженко 2003, с. 33, табл. 1; Котова 2009, с. 12, табл. 2). Оскільки більшість керамічних матеріалів середньостогівської культури Донського лісостепу має дереївський вигляд, то й датувати їх слід, відповідно, за аналогією з пам'ятками України — Дерев'янка, Молюхів Бугор та ін., тобто від 5330(5370) до 4900 BP або від 4150(4195) до 3700 BC.

Не зовсім з'ясована й проблема датування фіналу нижньодонської та початку репінської культур. Можна лише припустити, що нижньодонське населення мешкало до середини IV тис. до н. е. та, можливо, навіть до рубежу 3—4-ї чверті IV тис. до н. е. за некаліброваною хронологією. На користь цього припущення свідчать деякі стратиграфічні дані, отримані свого часу А.Т. Синюком. Це, по-перше, факт перекривання господарської ями з ямковою керамікою рязансько-долговської куль-

тури через стерильний шар будівлею з матеріалами нижньодонської культури на стоянці Університетська 3 і, по-друге, той, що на поселенні Дрониха середньостогівський могильник передував зведенню будівлі нижньодонської культури (Синюк 1999).

Питання про початок поширення репінської культури в басейні Верхнього та Середнього Дону поки лишається відкритим. Ми припускаємо, що її генеза розпочалася в останній чверті IV тис. до н. е. і вона побутувала впродовж усього III тис. до н. е. за некаліброваною хронологією.

Наостанок відзначимо, що в лісостеповій смузі басейну Дону спостерігається збереження традицій тутешнього населення доби неоліту—енеоліту доволі довго з проявом пережиткових форм, тож ми не виключаємо, що енеолітичні культури продовжували існувати тут довше порівняно зі спорідненими культурами сусідніх регіонів.

Васильев И.Б. Энеолит Поволжья (степь и лесостепь). — Куйбышев, 1981.

Васильев И.Б., Матвеева Г.И. Могильник у с. Съезжее на р. Самаре // СА. — 1979. — № 4. — С. 147—166.

Васильев И.Б., Овчинникова Н.В. Ранний энеолит // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Каменный век. — Самара, 2000. — С. 216—277.

Васильев И.Б., Синюк А.Т. Энеолит Восточно-европейской лесостепи. — Куйбышев, 1985.

Гапочка С.Н. Отчет о разведке в Петропавловском районе Воронежской области в 1995 г. // Архив ИА РАН.

Горелик А.Ф. Рец.: В.О. Манько. Неоліт Південно-Східної України. Навчальне видання. — Київ: Шлях, 2006 // Археологические записки. — Ростов-на-Дону, 2009. — 6. — С. 315—326.

Гурин Ю.Г. Памятники раннего энеолита бассейна Северского Донца. — Луганск, 1998.

Килейников В.В., Крамской В.А., Дущенко С.Н. Орудия труда и изделия из окрестностей Черкасской стоянки // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2009. — 13. — С. 71—82.

Кияшко В.Я. Многослойное поселение Раздорское I на Нижнем Дону // КСИА. — 1987. — 192. — С. 73—80.

Корневский С.Н. Радиоуглеродные даты древнейших курганов Юга Восточной Европы и энеолитического блока памятников Замок—Мешоко—Свободное // ВАП. — Самара, 2006. — 4. — С. 141—147.

Котова Н.С. Раннеэнеолитическая керамика Среднего Дона // Эпоха меди юга Восточной Европы. — Куйбышев, 1984.

Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — 1. — С. 19—24.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. — Луганск, 2006.

Котова Н.С. Шнуровая орнаментация керамики степных культур эпохи раннего и среднего энеолита // МИАВУ. — Луганск, 2009. — 9. — С. 7—31.

Котова Н.С. О культурной принадлежности группы погребений эпохи среднего энеолита в междуречье Днепра и Дона // Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928—2009). — М., 2010. — С. 343—362.

Крюкова Е.А. Образ лошади в искусстве степного населения эпохи энеолита—ранней бронзы // ВАП. — Самара, 2003. — 3. — С. 134—143.

Лаврушин Ю.А., Спиридонова Е.А., Бессуднов А.Н., Смольянинов Р.В. Природные катастрофы в голоцене бассейна Верхнего Дона. — М., 2009.

Макаренко М.О. Мариупольський могильник. — К., 1933.

Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита—энеолита Подончья // МИАВУ. — Луганск, 2003. — 1. — С. 31—70.

Овчинникова Н.В. Лебяжинка III — поселение эпохи энеолита в лесостепном Заволжье // Древние культуры лесостепного Поволжья. — Самара, 1995. — С. 164—191.

- Рассамакин Ю.Я.* Квитянская культура: история и современное состояние проблемы // *Stratum plus*. — 2000. — 2. — С. 117—177.
- Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова С.Н., Черных Е.А.* Поселения неолита—ранней бронзы Северского Донца. — Луганськ, 2000.
- Свиридов А.А., Смольянинов Р.В., Клюкойть А.А., Уваркин С.В.* Результаты разведочных работ на памятнике эпохи энеолита Васильевский Кордон 17 (предварительная публикация) // *Археология восточноевропейской лесостепи*. — Пенза, 2008. — Вып. 2. — Т. 2. — С. 29—38.
- Синюк А.Т.* У истоков древнейших скотоводческих культур лесостепного Дона // *Археология восточно-европейской лесостепи*. — Воронеж, 1979. — С. 63—73.
- Синюк А.Т.* Репинская культура эпохи энеолита—бронзы в бассейне Дона // *СА*. — 1981. — № 4. — С. 8—20.
- Синюк А.Т.* Бассейн Верхнего и Среднего Дона в эпоху энеолита // *Евразийская лесостепь в эпоху металла*. — Воронеж, 1999. — С. 23—44.
- Скоробогатов А.М., Смольянинов Р.В.* Памятники среднестоговской культуры бассейна Верхнего и Среднего Дона // *Пензенский археологический сборник*. — 2010. — 3. — С. 69—92.
- Смольянинов Р.В., Свиридов А.А.* Распространение памятников эпохи энеолита на Верхнем Дону // *Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VII Междунар. науч. конф.* — Харьков, 2010. — С. 22—23.
- Спицына Л.А.* Северскодонский ареал репинской культуры // *Древности Северского Донца*. — Луганськ, 2000. — 4. — С. 53—76.
- Ставицкий В.В.* Дискуссионные вопросы изучения раннеэнеолитических культур с воротничковой керамикой // *Археология восточно-европейской лесостепи*. — Пенза, 2003. — С. 144—155.
- Ставицкий В.В.* К вопросу о происхождении репинской культуры // *Проблеми дослідження пам'яток Східної України*. — Луганськ, 2005. — С. 48—49.
- Телегин Д.Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.
- Телегин Д.Я.* О хронологии и периодизации культур неолита и медного века Юго-Запада Восточной Европы. Понятие о нео-энеолитическом времени региона // *Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии*. — СПб., 2004. — С. 106—121.
- Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В.* Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников. — Луганськ, 2001.
- Черных Е.Н., Авилова Л.И., Орловская Л.Б.* Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология. — М., 2000.

Надійшла 22.02.2011

А.М. Скоробогатов

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ЭНЕОЛИТУ БАССЕЙНА ВЕРХНЕГО И СРЕДНЕГО ДОНА

Дан обзор археологических памятников эпохи энеолита бассейна Верхнего и Среднего Дона так наз. мариупольской культурно-исторической области с привлечением новых исследований в Воронежской и Липецкой областях.

Анализ материалов с привлечением аналогий из соседних территорий, в частности Украины, а также радиоуглеродных дат позволил предложить хронологию развития энеолитических культур в Верхнем и Среднем Подонье. В общих чертах ранний энеолит указанного региона, представленный нижнедонской культурой, датируется в пределах 6350—5250 ВР. Среднестоговская культура здесь развивалась между 5900 и 4900 ВР, а репинская — с последней четверти IV и все III тыс. до н. э.

А.М. Skorobogatov

NEW MATERIALS ON THE COPPER AGE OF THE DON RIVER UPPER AND MIDDLE REGIONS

The Copper Age archaeological sites in the Don River upper and middle regions of so called Mariupol cultural and historic area are described using the new research in Voronezh and Lipetsk Oblasts.

Analysis of materials using the analogies from the neighbouring territories, particularly from Ukraine, and using the radiocarbon dates allowed the author to suggest the chronology of the Copper Age cultures development in the Don River upper and middle regions. In general outline, the Early Copper Age of this region represented by the Nyzhnedonska culture is dated within the period from 6350 to 5250 BP. Serednyostohivska culture was developing here between 5900 and 4900 BP, while Repynska culture existed since the last quarter of the 4th millennium and for the whole the 3rd millennium BC.

КУРГАН БІЛЯ с. СИЧАВКА ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Публікуються матеріали кургану доби енеоліту—бронзи. Для декотрих отримані радіокарбонні дати.

К л ю ч о в і с л о в а: Північно-Західне Причорномор'я, доба енеоліту—бронзи, курган, поховання, радіокарбонні дати.

У 2010 р. експедиція відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ дослідила курган поблизу с. Сичавка (колишня Мала Олександрівка) Комінтернівського р-ну Одеської обл., на землях Сичавської сільради (загальні відомості про нього див.: Островерхов 1993; Смольянінова, Островерхов, Кушнір 1996).

Курган був помітний за невеликими горбами на тлі оранки. Висота його 0,36 м, діаметр близько 27,0—28,0 м (рис. 1). Усі виміри відстаней і глибин робилися від центрального репера (Ro), встановленого в найвищій точці. Курган розкопувався за допомогою техніки (бульдозер-навантажувач PetroNick). Для вивчення стратиграфії за лінією північ—південь були залишені три бровки — центральна, східна і західна. Рівень східного репера (Rcx.) —0,14 м, західного (Rзах.) — —0,23 м від центрального (Ro). Крім того, по краях кургану також були зачищені два профілі: східний 1 (Rcx. 1, —0,30 м) і західний 1 (Rзах. 1, —0,36 м).

Стратиграфія кургану. Насип дуже пошкоджений. У всіх бровках простежені рови неправильної форми (глибші на північ), заповнені темним чорноземом (іноді впереміш із вапняковою крихтою від плит зруйнованого кромлеха), мабуть, пов'язані з викорчуванням виноградника. Це ускладнило реконструкцію стратиграфії кургану (рис. 2).

Курган зведений на невисокому природному пагорбі — рівень материка підвищувався до центру, його перепад тут і під краєм насипу становив 0,3—0,4 м. Вершина кургану майже співпадає з вершиною пагорба. Наявність пагорба підтверджується і профілем могили середньовічного поховання 14. Нижня її частина, викопана в материку, асиметрична: східна стіна вища за західну, що вказує на пониження рівня материка до заходу. Нині, мабуть, унаслідок антропогенної діяльності, пагорб не про-

стежувався, поли кургану (разом з похованнями XIX ст.) переkritі шаром чорнозему, а поверхня поля доволі рівна. Шар чорнозему над похованнями XIX ст., здійсненими в полі кургану (і над материковим викидом із них) дозволяє припустити, що вершина насипу була розорана і ґрунт переміщений в поли в XX ст., після здійснення християнських поховань.

Зведення кургану було розпочате в енеолітичну добу і пов'язується з похованням 22, впущеним у вершину пагорба. За 1,0 м на північ від нього виявлена кам'яна огорожа підпрямокутних контурів з вертикально вкопаних необроблених каменів. Довжина її 1,6 м, ширина по зовнішньому краю близько 0,6—0,7 м, товщина каменів 0,10—0,16 м, висота 0,6—0,8 м, нижній край каменів на глибині близько 1,0 м від Ro. Каміні явно частково зміщені, про що свідчить їхній похилий стан і асиметричність самої огорожі. В її заповненні виявлено декілька дрібних каменів вапняку (забутовка?). Подібного роду огорожі в Північно-Західному Причорномор'ї фіксуються в курганах культурної групи Чернавода I-Хаджидер (Петренко 1998).

Ймовірно, над комплексом був споруджений насип, діаметр якого можна встановити тільки за розмірами кромлеха, оскільки в розрізах його не помічено. Материковий викид ніде не простежено.

Кромлех зберігся неповністю, його складові фіксувалися в польовій документації як об'єкти 4, 5 і 8. Частини кромлеха у вигляді поодиноких орфостатів виявлені біля поховань 1 і 9 і фіксувалися разом з ними. Поховання 15 із залишками кромлеха, що примикали до нього, позначені як об'єкт 5. Ймовірно, частинами кромлеха являються також об'єкти 1 і 2, які були переміщені на північний схід від нього. Вірогідно, саме з кромлеха були вилучені антропоморфні стели, використані при здійсненні поховання 15 ямної та поховання 18 бабинської культур, і, можливо, підтесана плита з переkritтя поховання 9.

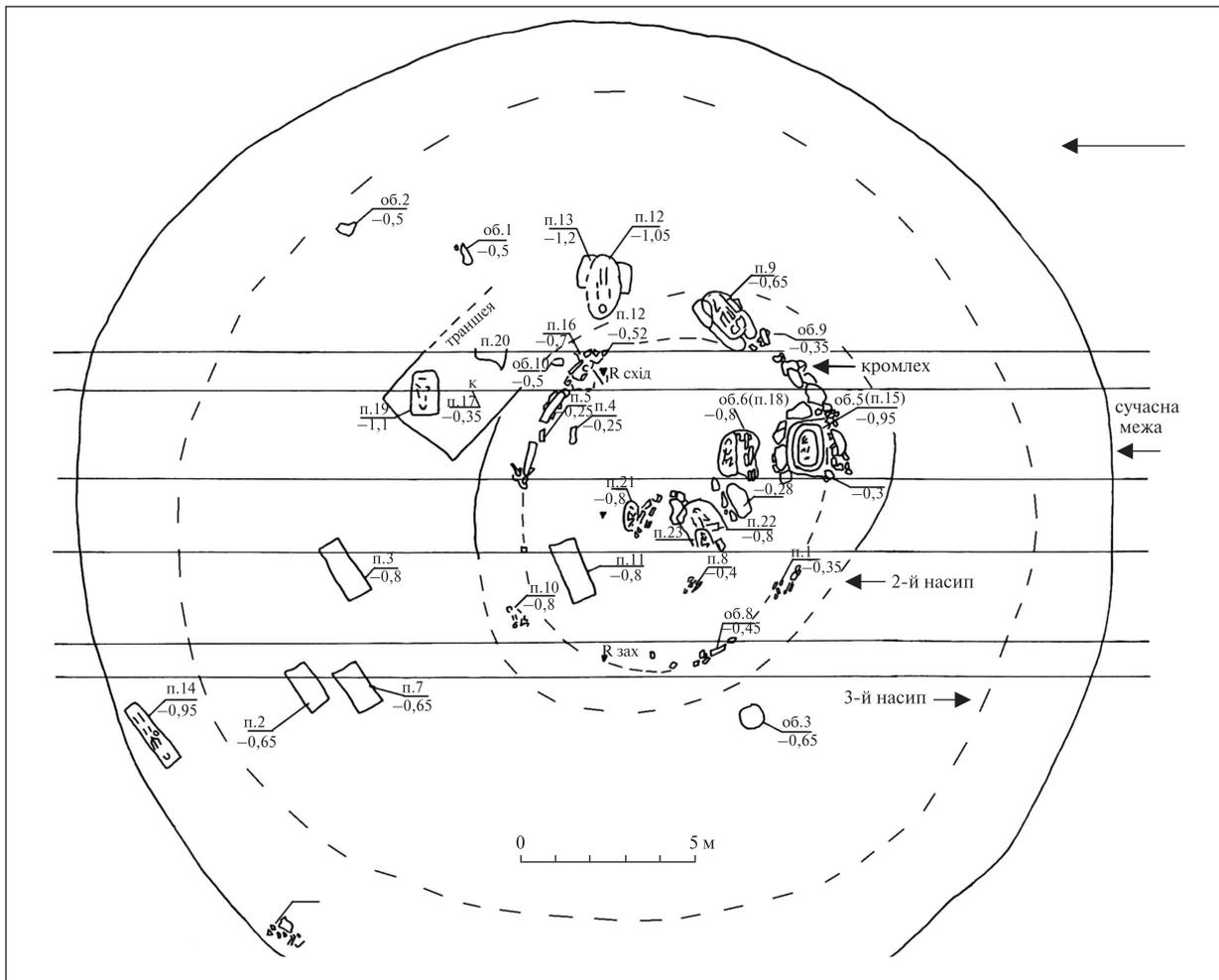

Рис. 1. Сичавка. План кургану

Кромлех мав овальний у плані контур, його діаметр близько 8,0 м за лінією північний схід—південний захід і близько 10,0 м за лінією південний схід—північний захід. Він зведений з укопаних вертикально і вкладених горизонтально плит вапняку різних розмірів (ширина 0,6—1,0 м) і дрібніших каменів (завширшки від 0,3 м). У східному профілі центральної бровки і в західному профілі східної видно розріз заглибини (рову), куди були встановлені камені на цій ділянці. Найбільші три плити були в північно-східній частині кромлеха (об'єкт 4). Вертикальні плити встановлені однаково: великі вміщені до ями (чи рову?) і укріплені так само вертикально поставленими плитами середніх і невеликих розмірів, забутовані камінням, а щілини замазані чорним дуже щільним глинисто-земляним розчином. Неясно, чи були ці плити антропоморфними, оскільки від них простежені лише нижні частини 0,3—0,4 м завширшки. Поховання 15 ямної культури перекривала велика стела, грубо обколота і обтеса-

на, але без антропоморфних ознак. Але стверджувати напевно, що вона походила з кромлеха, не можна. Проте невеликі антропоморфні стели були і в цьому похованні, і в сусідньому похованні 18 бабинської культури.

Вцілілі ділянки кромлеха демонструють вертикальну встановку плит, укріплених дрібними каменями. Лише у південній його частині плити, що примикали до поховання 15, лежали горизонтально. Не зрозуміло, чи так вони були розташовані початково. Можливо, таке розміщення пов'язане з похованням: на північ і північний схід від могили вони лежали безпосередньо на материк. Але південно-східна дуга, що примикає до поховання, в цілому складена з каменів, горизонтально вкладених на чорноземно-суглинковий насип. Принаймні в південно-західному кутку поховання 15 декілька невеликих каменів були вкопані вертикально (тоді як три масивні вертикальні плити об'єкта 4 були розташовані дещо вище і заглиблені в суглинок). Південно-західна части-

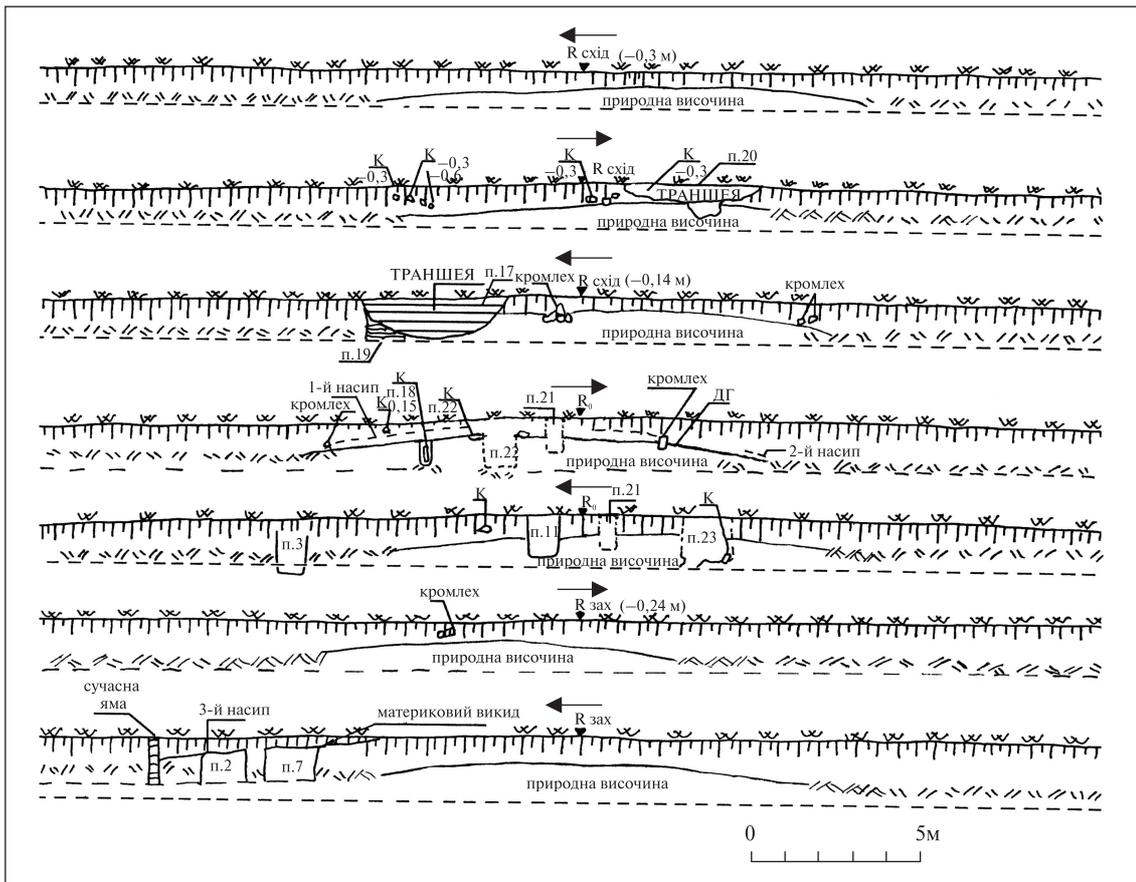

Рис. 2. Сичавка. Профілі бровок кургану

на кромлеха (об'єкт 8) також складалася з невеликих каменів, що лежали горизонтально й, імовірно, лише частково були переміщені. Тож однозначно стверджувати, що всі горизонтальні плити кромлеха переміщені, немає підстав. Мабуть, кромлех був комбінований або подвійний.

Другий насип, що збільшив діаметр кургану, не пов'язаний з якимось похованням і був конструктивним, краї його зафіксовані лише в східному профілі центральної бровки, висота не встановлена через руйнацію насипу. Він темно-сірого кольору (мабуть, із чорнозему з суглинком) і був частково помітний за тонким шаром чорного щільного замуленого ґрунту на краях; візуально він фіксувався дуже слабо і характеризувався підвищеною щільністю і в'язкістю. Під північним краєм насипу збереглася ділянка похованого чорнозему, що мала вигляд переривчастої тонкої смуги (завтовшки 2,0–3,0 см) насиченого чорного кольору, верх якої доволі нерівний і простежений фрагментарно лише в східному профілі центральної бровки. Діаметр, імовірно, близько 13,0 м.

У бровках простежений заповнений щільним чорним мулом виямок, звідки брався ґрунт

для спорудження насипу. Його ширина в північній частині 2,0–2,5 м, у південній близько 1,5 м, глибина близько 0,5 м. Він зафіксований на деякій віддалі від гіпотетичного краю другого насипу — за 4,5 м на північ і за 7,5 м на південь від R, відстань між краєм першого насипу і виямком приблизно 1,0–2,0 м. Можливо, тут проходила природна межа пагорба, і через це ґрунт брали на віддалі, а не біля краю насипу, як це найчастіше спостерігається при зведенні курганів.

Хоча насип мав діаметр, більший за діаметр кромлеха, він не перекривав його повністю, і верхні краї каменів, як і раніше, височіли над курганом. Враховуючи певну кореляцію поховань ямної культури 9 і 15 з кромлехом, можна припустити, що навіть на час їхнього здійснення кромлех був помітний візуально. Поховання 15 примикало до кромлеха зсередини в його південній частині, а поховання 9 — ззовні до східної сторони. Можливо, використані в перекритті поховання 9 кам'яні плити взяті з кромлеха, оскільки саме поблизу нього він переривався.

Третій насип — чорноземний — практично не відрізнявся за кольором від сучасного орного шару. Його діаметр близько 22,0 м, висота

невідомо. Не зрозуміло, з яким похованням він пов'язаний. Насип вдалося зафіксувати завдяки декільком похованням ХІХ ст., материковий викид з яких лежав на ньому. Сучасний насип кургану утворився вже в ХХ ст. внаслідок руйнування вершини кургану; переміщеною землею перекриті поховання кінця ХІХ ст. в північному секторі кургану. Ймовірно, поховання 6 і 14 були впущені не в насип, а біля підніжжя пагорба, оскільки вони виходили за межі третього насипу.

Загалом можна констатувати, що курган був споруджений за пізнього енеоліту (поховання 22), надалі використовувався у бронзовому віці племенами ямної (поховання 9, 10, 13, 15 і 19), катакомбної (поховання 12), бабинської (поховання 17, 18, 21 і 23) і сабатинівської культур (поховання 6). Наступний культурний горизонт пов'язаний з середньовічним населенням регіону (поховання 14 і 16), а останні могили здійснені наприкінці ХІХ ст. в північно-західному секторі кургану (поховання 2—5, 7 і 11; див.: Іванова и др. 2010).

Опис поховань

Поховання 1 (невизначене, зруйноване) виявлено за 5,5 м на південний захід від R на глибині 0,35 м в чорноземному шарі. Контури могили не простежувалися. Окремі кістки (ребра, декілька фрагментів верхніх кінцівок, крило тазу, нижня щелепа) лежали хаотично на шарі материкової глини (викид?) на відстані 0,1—0,2 м на північ від каменів — решток кромлеха з вертикально вкопаних грубо оббитих каменів вапняку (рис. 3, 1). Плита заввишки 0,45 м, завширшки близько 0,60 м і завтовшки 0,07—0,10 м (лопнула в давнину) була укріплена дрібними каменями і невеликою плитою, також вкопаною вертикально впритул до більшої. На відстані 0,4 м на захід від них лежав невеликий, імовірно зміщений від цієї конструкції, камінь вапняку (0,22 × 0,15 м). Великий камінь (0,90 × 0,45 м) лежав за 0,65 м на південний схід. Мабуть, він теж пов'язаний з кромлехом. Між каменями також простежений материковий викид.

Поховання 6 (сабатинівської культури) буде видане окремо.

Поховання 8 (невизначене, зруйноване) виявлено за 3,2 м на північ північний захід від R на глибині 0,4 м в чорноземному шарі. Знайдені крило тазу, кістки ноги (мала і велика гомілка) та руки, що лежали не в анатомічному порядку (рис. 3, 2).

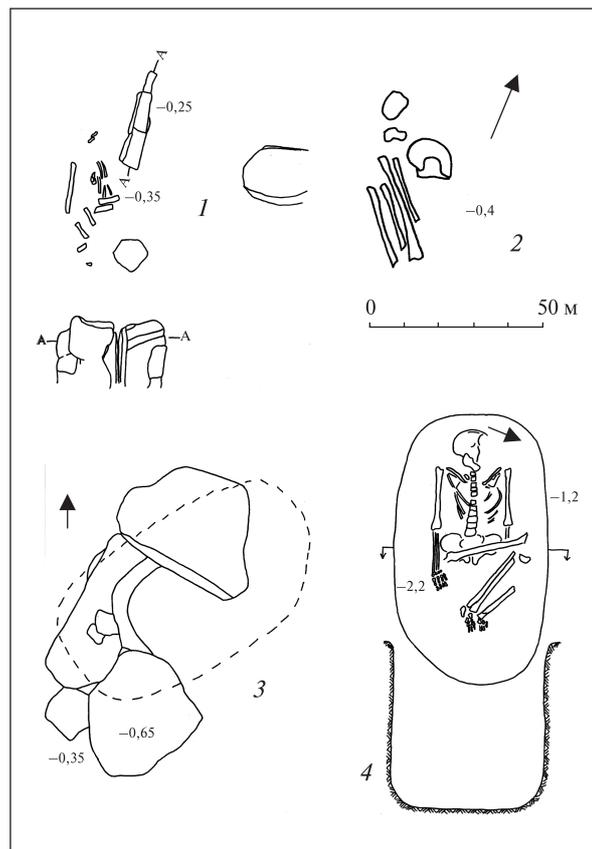

Рис. 3. Сичавка: 1 — поховання 1; 2 — поховання 8; 3, 4 — поховання 9

Поховання 9 (ранньоямне або пізньоенеолітичне) було за 6,5 м на південний схід від R. На глибині 0,35 м від R виявлено скупчення каменів на площі 1,0 × 0,9 м, сприйняте спочатку за перекриття поховання. Насправді воно було фрагментом кромлеха (об'єкт 10). Один з каменів мав відносно великі розміри, 0,7 × 0,3 м. З півночі до нього примикали шість дрібніших розмірами від 0,15 до 0,35 м. На північ від нього на глибині 0,65 м виявлено перекриття могили з трьох плит, що лежали похило поперек ями (одна просіла в могилу). Площа його 1,8 × 1,2 м (рис. 3, 3). У південно-західній частині простежений шар зеленої глини завтовшки близько 5,0 см. Враховуючи, що камені перекриття лежали не на чорноземі, а на материковій глині, можна припустити, що могила мала уступи або заплечики, які не були простежені та мали розміри не менші ніж 2,0 × 1,6 м. За 0,9 м на північ від поховання знаходилися два невеликі камені, мабуть, від кромлеха.

Верхній край поховальної камери на глибині 1,2 м від R. Вона підовальної в плані форми, східний край скошений. Довжина 1,6 м, ширина в узловії 0,65 м, в ногах — 0,63 м, в середній частині — 0,92 м, глибина 1,0 м. Скелет чо-

ловіка 35—40 років¹ лежав скорчено на спині головою на південний захід. Руки випростані, ноги колінами впали ліворуч, права частково зберегла підведене положення (рис. 3, 4). Ноги (гомілки і стопи) і права кисть вкриті червоною вохрою. На дні тонка темно-коричнева тлінь від підстилки.

Поховання 10 (ямної культури) здійснене за 3,3 м на північний захід від R на глибині 0,8 м. Могила не простежувалася. Скелет дитини 9—10 років лежав скорчено на спині головою на північний схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті лежали, мабуть, в області тазу (не збереглися), кістки правої руки зміщені. Ноги зігнуті колінами праворуч. На колінах лежав невеликий плоский необроблений камінь розміром близько 10,0 см, ще один невеликий (близько 8,0 см завдовжки) — біля правого плеча. Біля колін знаходилася нахилена горловиною до південного сходу посудина (рис. 4, 1).

Ліпна посудина у вигляді горщика з високо піднятими (на 3/4 висоти) округлими плічками (рис. 4, 2) і профільованою горловиною з відігнутими вінцями. Дно плоске. Зовні поверхня сіра, місцями закіптявлена; злам черепка чорний. Плічка прикрашені горизонтальною «ялинкою» з відбитків шнура, вінця — насічками. Висота горщика 14,8 см, діаметр вінець 10,0 см, горла — 9,8 см, максимальний діаметр 13,3 см, дна — 7,0 см, товщина стінок 0,4 см, вінців — 0,7 см.

Поховання 12 (катакомбної культури) виявлено за 6,3 м на північний схід від R на глибині 1,05 м. Було здійснене, мабуть, у катакомбі, вхідний колодязь не простежений, оскільки був викопаний в камері поховання 13, скелет якого залягав нижче. Камера овальних контурів, завдовжки 1,7 м і завширшки 0,75 м, простежена глибина 0,15 м, орієнтована за лінією захід—схід (рис. 4, 3). Скелет дитини 7—8 років лежав випростано на спині головою на захід, обличчя звернене до півдня (до вхідного колодязя?). Ліва рука трохи зігнута в лікті, кисть її біля тазу. Від правої руки збереглася тільки плечова кістка. Гомілкові кістки знаходилися дещо нижче рівня інших частин скелета, оскільки просіли до ями поховання 13 (прошарок землі між двома похованнями досить тонкий). Інвентар відсутній.

Поховання 13 (ямної культури). Розташоване за 7,5 м на схід від R на глибині 1,2 м. Його частково перетнуло поховання 12 катакомбної культури, але скелет не був ушкоджений (рис. 4, 4).

¹ Визначення віку й статі похованих здійснене співробітником Інституту археології НАНУ к.і.н. Л. Литвиною.

Могила прямокутної в плані форми, кутки заокруглені, видовжена за лінією північ—південь із відхиленням. Розміри 1,6 × 0,9 м, простежена глибина 0,4 м. Скелет жінки? 40—45 років лежав скорчено на лівому боці головою на північний схід, ноги зігнуті в колінах під гострим кутом. Руки зігнуті в ліктях і лежать перед животом. Біля лівої кисті пляма коричневої тліні. За черепом, біля західної стіни, пляма коричневої тліні, а на ній кремій і фрагмент кістки тварини розміром 3,0 × 1,0 см.

Поховання 14 (середньовічне) виявлене за 13,8 м на північний схід від R на глибині 1,05 м. Яма вузька, трапецієподібних обрисів, довжина 2,07 м, ширина в узголів'ї 0,65 м, в ногах — 0,55 м, в середній частині — 0,61 м. Глибина 0,19 м (під західною стіною) — 0,33 м (під східною). Перепад висоти стінок, викопаних у материк, спричинений рельєфом місцевості того часу (природна височина). Скелет чоловіка 40—45 років лежав випростано на спині головою на захід з відхиленням на південь. Руки зігнуті в ліктях, кисті складені на тазу (рис. 4, б). На кістках і під ними, окрім тім'я, коричнева тлінь. Можливо, тіло покійного було в щось загорнуте. Праворуч від тазу була нижня частина посудини, на дні якої лежало деревне вугілля, мабуть жаровня (1). В області шийних хребців знаходився натільний хрест (2).

1. Фрагмент денця сіроглиняного кружального горщика (рис. 4, 5). Дно плоске, з закраїною. Стінки різко відігнуті. Зовнішня і внутрішня поверхні сірі, злам черепка чорнуватий. Висота 6,1 см, діаметр дна 10,0 см, товщина стінок 0,6 см, дна — 0,8 см.

2. Бронзовий чотирикінцевий натільний хрестик з петлею-кільцем для підвішування на верхньому кінці. Зовні орнаментований. Розміри 2,50 × 1,25 см, діаметр кільця 0,50 см.

Поховання 15 (ямної культури) виявлене за 5,2 м на південний схід від R на глибині 0,68 м за кам'яною вимостою (рис. 5, 1), позначеною в польовій документації як об'єкт 5. Центральну частину «вимостки» становила велика грубо обколота і обтесана, рвана по краю плита вапняку, орієнтована за віссю захід—схід. Вона підпрямокутної форми завдовжки 1,48—1,78 м, завширшки 0,95—1,00 м і завтовшки 0,28 м. Нижня сторона плити дещо ширша за верхню. З трьох боків, окрім західного, вона була оточена кладками.

1. З північного і північно-східного боків це був ряд дрібніших плит, рваних по краю, грубо обколотих і обтесаних, що залягав нижче рівня верху плити. Вони вкладені на ґрунт в

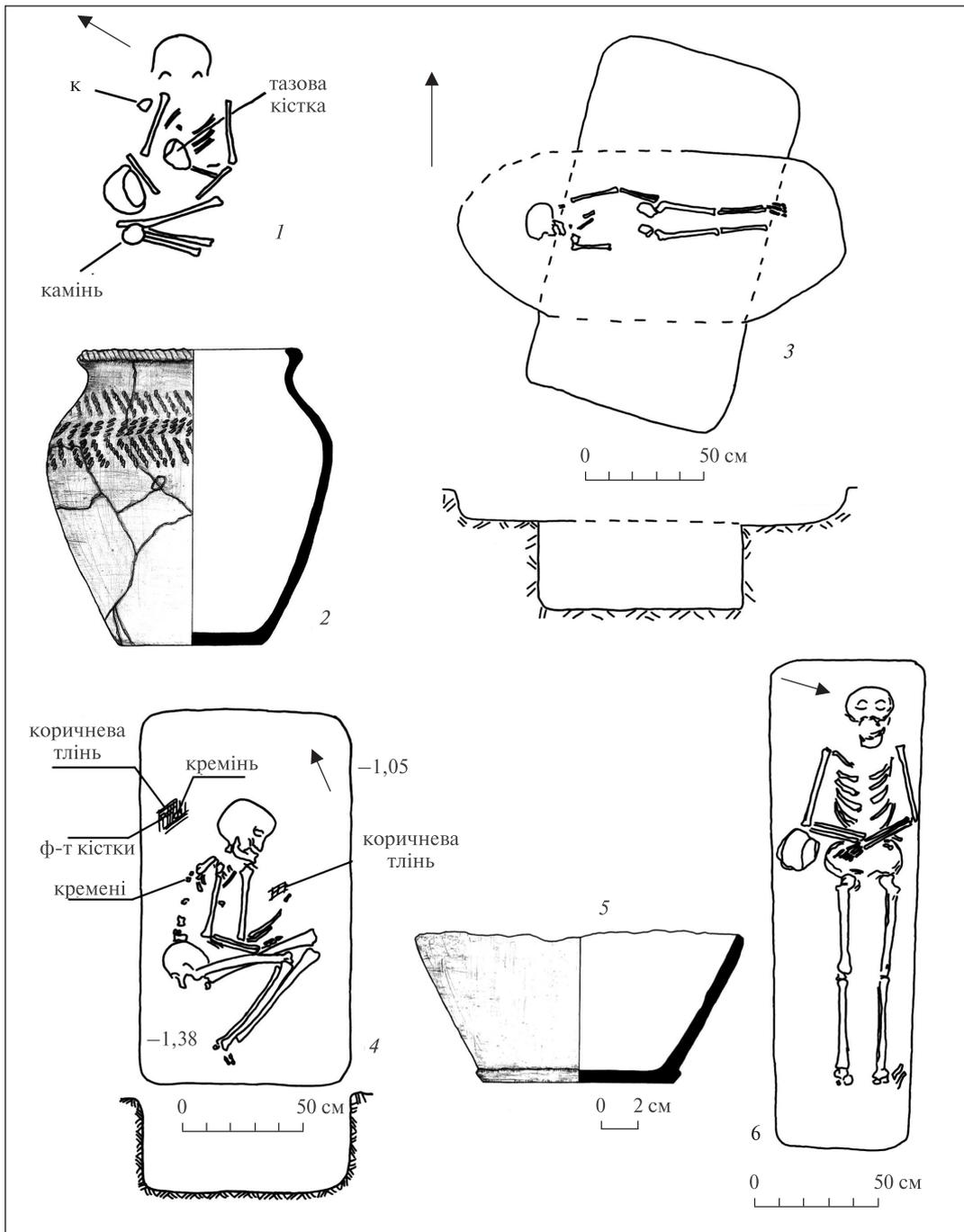

Рис. 4. Сичавка: 1, 2 — поховання 10; 3 — поховання 12; 4 — поховання 13; 5, 6 — поховання 14

постелисто-ложковій системі, утворюючи дугоподібну в плані однорядну одношарову кладку. Розміри плит $0,70 \times 0,32$ м і $0,62 \times 0,41$ м. Дві з них були антропоморфними стелами.

2. До південної і південно-східної сторін великої плити примикала кладка, що йшла в північно-східному напрямку. Вона має дугоподібну форму, одно-, місцями дворядна. Довжина дуги близько 2,50 м, ширина — 0,20—0,47 м, максимально вціліла висота від 0,10 до 0,29 м (один або два ряди, відповідно). Складена дуга

з рваних по шару дрібних необроблених плит вапняку, місцями — дрібного бутового каменю. Каміні вклядені постелисто, ложком на фасад, інші сторчма, деякі залягали похило (можлива часткова руйнація кладки). Кладка складена на глинисто-земляному розчині, в деяких місцях щілини забиті бутовим камінням. Розміри плит $0,47 \times 0,23 \times 0,13$ м; $0,32 \times 0,27 \times 0,11$ м; $0,19 \times 0,16 \times 0,03$ м; $0,17 \times 0,14 \times 0,05$ м.

3. До південно-західного боку цієї кладки примикала конструкція з двох орфостатно

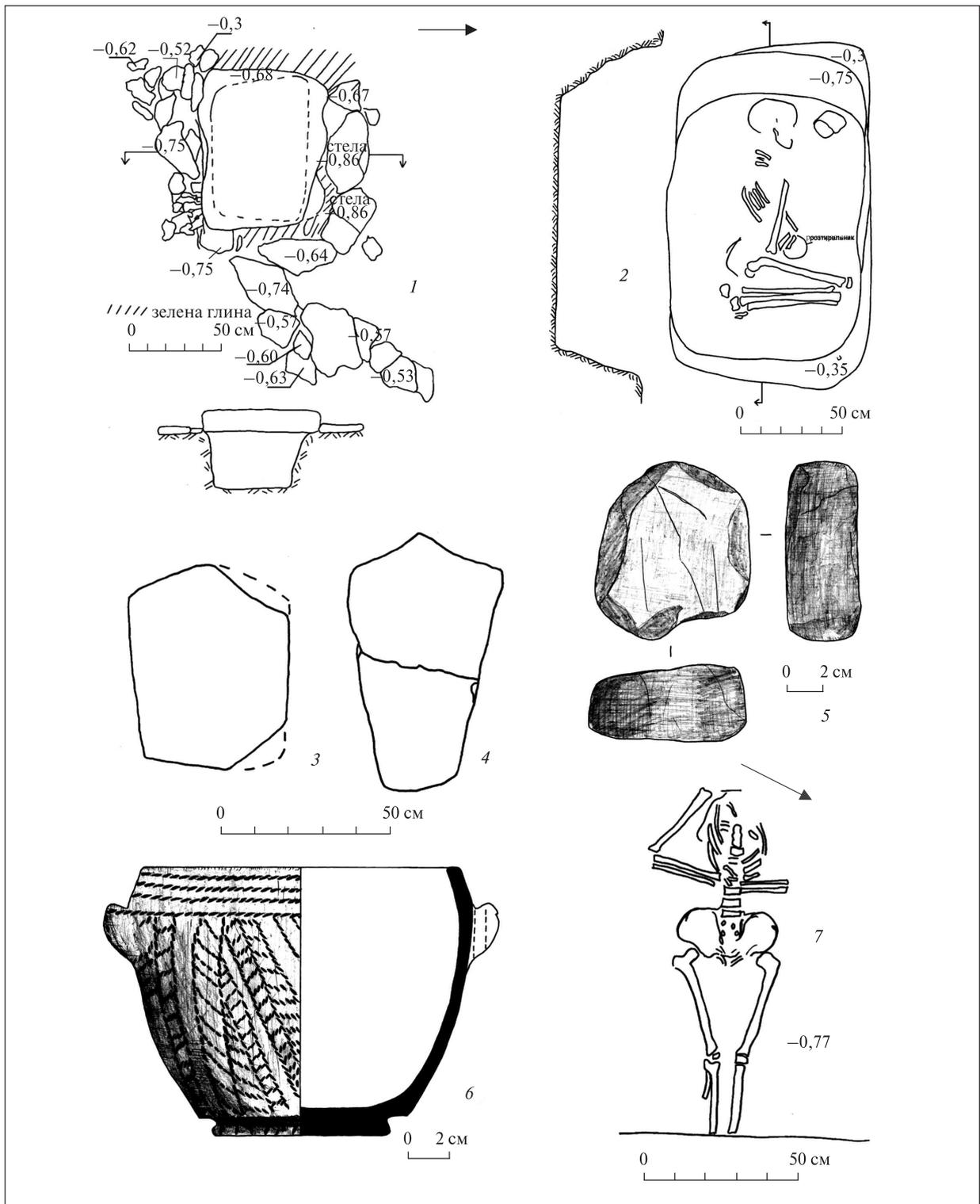

Рис. 5. Сичавка: 1–6 — поховання 15; 7 — план поховання 16

поставлених ложком на фасад великих бутових каменів (необроблений вапняк), орієнтована за віссю північ—південь. Довжина 0,53 м, ширина 0,19 м, висота 0,22 м. Рівень підшви на рівні поверхні великої плити. Шов між каменями забитий чорним щільним глинисто-

земляним розчином. Розміри їх 0,22 × 0,19 × 0,19 м і 0,20 × 0,22 × 0,18 м.

Безпосередньо поховання стосувалися плити, вкладені на борти могили, ймовірно, на уступ або заплічки, вириті в материк і обмазані зеленою глиною. Щілини між плитами також

промазані місцями нею, як і західна ділянка, де кам'яна конструкція відсутня. В цілому, шаром зеленої глини майданчик був обмазаний з трьох сторін поховальної камери (крім південної) на відстань до 0,30 м від бортів на схід і захід і до 0,45 м на північ, товщина обмазки 1,0—1,5 см. На обмазку була вкладена кам'яна вимостка. Дно уступу — жовтий материк.

Друга і третя кладки становлять частину кромлеха з горизонтальних і вертикальних плит (на південь від плити перекриття поховання) і скріплені щільним чорним глинисто-земляним розчином. Їхня підшва — в суглинковому шарі, тобто вище за рівень каменів, що оточували могилу, і відповідає рівню іншим вцілілим частинам кромлеха. Таким чином, кромлех був органічно «включений» у контекст надмогильної споруди поховання 15. Дві плити біля північного краю ями це — невеликі антропоморфні стели, вкладені одна за одною головою-виступом на захід (1, 2). Східна стела була розколота по діагоналі.

У могилі, відразу під покривною плитою, знайдені фрагменти ребер людини, а також уламок ліпної посудини, яка знаходилася на дні камери (ймовірно, зміщені гризунами). Поховальна камера підпрямокутних обрисів, довжина 1,70 м, ширина в головах 0,80 м, в ногах — 1,05 м. Стіни нерівні, до дна камера звужується, набуваючи біля дна прямокутної форми і розмірів 1,3 × 0,9 м. Дно на глибині 0,55 м від рівня виявлення (рис. 5, 2).

Скелет чоловіка 45—50 років лежав у дуже скорченій позі на лівому боці з нахилом на живіт головою на захід. Ліва рука випростана до колін, права — зігнута в лікті та, ймовірно, була спрямована кистю до обличчя (збереглися лише епіфізи ліктьової і променевої кісток). В узголів'ї — ліпна посудина (3), біля ліктя — кам'яний розтиральник (4). Вохра не помічена. Під тазом дно обмазане зеленою глиною.

1. Стела підпрямокутних обрисів з трапецієподібною верхньою частиною і рівною основою (рис. 5, 3). Довжина 0,63 м, ширина 0,50 м, товщина 0,09 м.

2. Стела трапецієподібних обрисів із ледь наміченою маленькою головою, асиметричними плечима і основою, що звужується донизу (рис. 5, 4). Довжина 0,80 м, ширина 0,48 м, товщина 0,10 м.

3. Ліпна орнаментована банкоподібна посудина зрізано-конічної форми на піддоні з двома ручками-упорами з вертикальними отворами в них (рис. 5, 6). Піддон підкреслений відбитком тасьми. Вінця плоскі. Обидві поверхні заглажені.

ні. Зверху посудина рожевувата, злам черепка чорний. Орнаментована під вінцями чотирма лініями шнурового орнаменту, а на тулубі — смугами, заповненими скісними й горизонтальними лініями. Край піддону прикрашений насічками. Висота 12,8 см, діаметр вінців 13,4 см, дна — 9,5 см, товщина стінок 0,7 см, дна — 1,4 см.

4. Кам'яний розтиральник або наковаленка? овальної форми з відколотим шматком. Одна з широких сторін приплюснута і має сліди значної затертості, видно також дрібні вибоїни (рис. 5, 5). Розміри 9,8 × 8,2 см, товщина 3,8 см.

За кістками у Київській радіовуглецевій лабораторії Інституту геохімії навколишнього середовища (керівник М.М. Ковалюх), отримано дата $Ki-16610\ 3960 \pm 80\ BP$ (табл.).

Поховання 16 (пізньосередньовічне?) знаходилося за 4,5 м на схід від R на глибині 0,7 м. Могила не простежена. Скелет чоловіка (*Adultus*) лежав над видовбаним каменем кромлеха випростано на спині головою на південний захід (рис. 5, 7). Руки складені на грудях. Череп і стопи пошкоджені бульдозером. В засипці над скелетом — дрібні камені вапняку і вапнякова крихта.

Поховання 17 (бабинської культури) виявлено за 5,3 м на північний схід від R на глибині 0,2 м. В орному шарі знайдено розвал ліпної посудини і декілька невеликих фрагментів кісток дитини (*Inf. I*). Схоже, поховання зруйноване оранкою.

Ліпна посудина видовженої банкоподібної форми з прямими стінками і плоским дном (рис. 6, 1). Зовнішня поверхня оранжувато-сіра, місцями закіптявлена; злам черепка чорний. У тісті видно домішку шамоту і вигорілої рослинності. Плічки зсередини видавлені назовні і заглажені, утворюючи своєрідний фальшивий валик. Такий само прийом є і на посудині з поховання 18, що і дозволило нам віднести поховання 17 до бабинської культури. Своєрідно виготовлена донна частина — добре помітно, що стінки по периметру «загорнули» під денце. Зверху і всередині посудина заглажена віхтем трави. Висота 10,4 см, діаметр дна 12,0 см, товщина стінок 0,5 см, вінця — 0,3 см.

Поховання 18 (бабинської культури) виявлено за 4,05 м на південь від R на глибині 0,8 м за каменями перекриття. Здійснене в підбої з вузьким щілиноподібним входом і пандусом (рис. 6, 2). Вхідна яма завдовжки 1,6 м і завширшки 0,7 м орієнтована за лінією захід—схід. Вхід до камери закривали поставлені в два ряди по три антропоморфні стели з вапняку

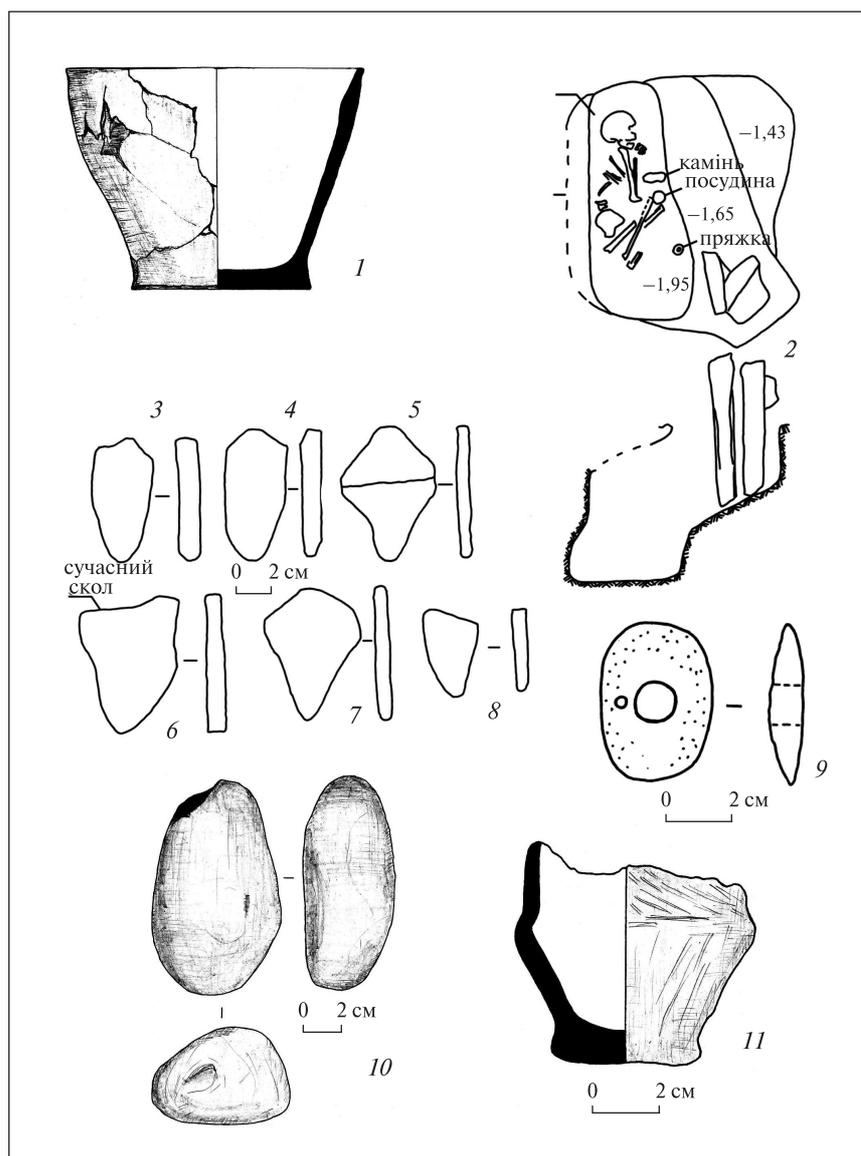

Рис. 6. Сичавка: 1 — посудина з поховання 17; 2—11 — поховання 18

різної збереженості (1—6). Щілини між каменями заповнені глиняно-земляним розчином. На глибині 1,65 м пандус вертикально спадав на 0,30 м до дна підбою. По дну він мав бобово-подібний контур розмірам $1,6 \times 0,6$ — $0,7$ м, висота $0,7$ — $0,8$ м.

Скелет чоловіка? 18—20 років лежав скорчено на лівому боці головою на схід. Руки зігнуті в ліктях і піднесені кистями до обличчя. Фаланги правої кисті не збереглися, ліва — стиснута в кулак. Коліна зігнуті під гострим кутом до тулуба. Біля колін знаходилася посудина (7), що лежала горлом до південного заходу, вище неї, навпроти кісток рук, на світло-сірій тліні, — камінь, мабуть розтиральник (8). У північно-східній частині могили, між лівою гомілкою і стіною, лежала кістяна пряжка (9).

1. Стела неправильно-підтрапецієподібних обрисів зі слабковираженою приплюснутою головою, скісними асиметричними плечима та підтрикутною основою (рис. 6, 3). Довжина $0,73$ м, ширина $0,34$ м, товщина $0,15$ — $0,18$ м.

2. Стела, подібна до попередньої (рис. 6, 4), завдовжки $0,77$ м, ширина $0,36$ м, товщина $0,12$ — $0,14$ м.

3. Стела ромбічної форми зі слабковираженою приплюснутою головою (рис. 6, 5). Довжина $0,78$ м, ширина $0,52$ м, товщина $0,07$ — $0,08$ м.

4. Стела підтрапецієподібних обрисів, верхня частина пошкоджена, нижня асиметрична (рис. 6, 6). Довжина $0,80$ м, ширина $0,53$ м, товщина $0,09$ — $0,10$ м.

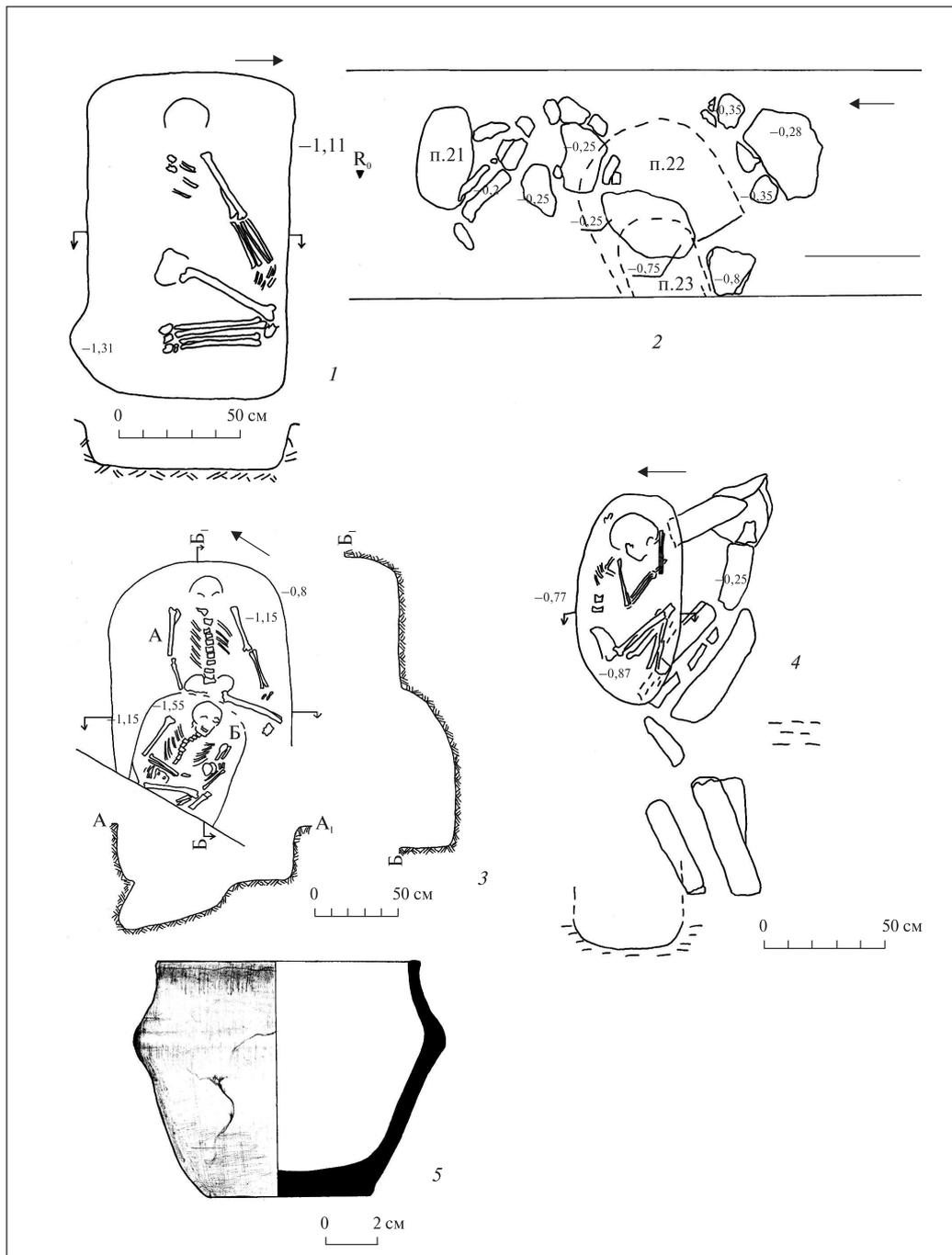

Рис. 7. Сичавка: 1 — поховання 19; 2 — поховання 21—23, загальна ситуація; 3А — поховання 22; 3Б, 5 — поховання 23; 4 — поховання 21

5. Стела підромбічної форми з видовженою нижньою частиною (рис. 6, 7). Довжина 0,79 м, ширина 0,56 м, товщина 0,07—0,08 м.

6. Нижня частина стели, звужена донизу (рис. 6, 8). Довжина 0,50 м, ширина 0,37 м, товщина 0,07 м.

7. Ліпна посудина біконічної форми, вінця збереглися частково (рис. 6, 11). Дно плоске, але нерівне. Плічки зсередини видавлені назовні і заглажені, утворюючи своєрідний фаль-

шивий валик. Зовні посудина коричнево-сіра, помітно закіптявлена, злам черепка чорний. Висота 6,5 см, висота піддону 0,7 см, діаметр вінець 6,0 см, максимальний — 6,6 см, дна — 4,0 см, товщина стінок 0,5 см.

8. Кам'яний розтиральник овальної форми (рис. 6, 10). Одна з довгих сторін дещо ушільнена. Розміри 10,9 × 6,5 × 4,2 см.

9. Кістяна пряжка овальної форми з великим центральним отвором і малим боковим

(рис. 6, 9). Пряжка зовні випукла і залощена. Розміри 4,6 × 3,2 см, діаметр отворів 1,2 та 0,2 см.

За кістками отримано дату Ki-16611 3490±90 (табл.).

Поховання 19 (ямної культури) виявлено за 4,7 м на північний схід від R на глибині 1,1 м. Могила простежена біля дна, оскільки простір між центральною і східною бровками в північній полі кургану ушкоджений вирвою від вибуху снаряда діаметром близько 3,0—3,5 м і завглибшки близько 0,9 м, яка, проте, не зруйнувала нижню частину поховання.

Камера підпрямокутних контурів орієнтована за лінією схід—захід, довжина 1,45 м, ширина 0,85 м, висота вцілілих стін 0,20 м. Скелет жінки? 30—35 років лежав скорчено на лівому боці головою на захід, руки випростані (рис. 7, 1). На емалі зуба (5-й нижній праворуч) простежений зеленкуватий відтінок (оксиди міді/бронзи?). На дні камери — повздовжні відбитки стебел рослинності (солома?). Під черепом дно обмазане шаром вохри з глиною завтовшки близько 0,5 см. Вохрою вкриті кістки скронь, ліктьових суглобів і п'ят. На дні біля ступнів — коричнева глінь.

Поховання 20 (невизначене) виявлено за 5,0 м на північний схід від R. Східна стіна могили фіксувалася в східному профілі східної бровки за змішаним ґрунтом, вона впущена з рівня другого насипу і була орієнтована за лінією північний схід—південний захід. Поховання зруйноване вибуховою вирвою; збереглася незначна його частина, де в заповненні знайдений фрагмент трубчастої кістки людини.

Поховання 21 (бабинської культури) знаходилося за 0,5 м на південь від R на глибині 0,77 м.

Могила простежена в придонній частині, в суглинку. Вона овальної форми, орієнтована за лінією схід—захід, довжина 0,88 м, ширина 0,45 м, простежена глибина 0,10 м. Скелет дитини 8—9 років лежав скорчено на лівому боці головою на схід (рис. 7, 4). Руки зігнуті в ліктях: плечова кістка лівої руки лежала під черепом, а її епіфіз знаходився за потилицею; променева і ліктьова кістки лежали вздовж обличчя, кистю до тім'я. Права рука зігнута в лікті і кистю спрямована до обличчя. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом.

За кістками отримано дату Ki-16609 3680 ± 80 (табл.).

Поховання 22 (пізньонеолітичне, основне) виявлено за вапняковою плитою перекриття за 3,30 м на південь від R на глибині 0,28 м (позначена в польовій документації як об'єкт 7). Каміні закладу знаходилися на різних рівнях через те, що частково просіли в могилу (декілька лежали безпосередньо на кістках скелета), а частково були порушені при здійсненні поховання 23 бабинської культури (рис. 7, 2). Невеликі каміні, що облямовували борти ями, лежали на глибині 0,35 м, плита на північній (довгій) стороні ями лежала похило, а плита на південь від могили — горизонтально, зберігши початкове положення.

Поховальна камера знаходилася за 2,00 м на південь від R, виявлена на рівні 0,80 м. Вона мала підпрямокутні контури з дуже заокругленими кутками, ширина 1,20 м, вціліла довжина 1,40 м, простежена глибина 0,35 м, дно на глибині 1,15 м, глибина від перекриття 0,80 м. Скелет чоловіка 30—35 років лежав скорчено на спині, трохи нахилений ліворуч, головою на північний схід (рис. 7, 3А). Права рука ледь зі-

Таблиця. Радіокарбонні дати поховань кургану Сичавка

Адреса	Лабораторний номер	Вік ¹⁴ C	
		BP	BC/AD
Сичавка, к. 1, п. 6, кістки 50 г	Ki-16608	3140 ± 80	1σ 1520–1310 BC 2σ 1610–1210 BC
Сичавка, к. 1, п. 21, кістки 65 г	Ki-16609	3680 ± 80	1σ 2200–2160, 2150–1940 BC 2σ 2300–1750 BC
Сичавка, к. 1, п. 15, кістки 70 г	Ki-16610	3960 ± 80	1σ 2580–2330, 2320–2300 BC 2σ 2900–2800, 2700–2200 BC
Сичавка, к. 1, п. 18, кістки 80 г	Ki-16611	3490 ± 90	1σ 1920–1680 BC, 2σ 2050–1500 BC
Сичавка, к. 1, п. 22, кістки 95 г	Ki-16612	4580 ± 90	1σ 3500–3430, 3380–3260, 3240–3100 BC 2σ 3650–3000 BC

гнута в лікті, кистю спрямована до тазу, ліва — відкинута вбік і спрямована до лівого коліна. Нижня частина скелета порушена впускним похованням 23. Вціліла частково ліва нога дозволяє припустити, що ноги могли бути зігнуті колінами ліворуч.

За кістками отримано дату $Ki-16612\ 4580 \pm 90$ (табл.).

Поховання 23 (бабинської культури) знаходилося за 2,00 м на південь від R на глибині 1,15 м і частково зруйноване бульдозером. Було здійснене в ямі з підбоям, як і поховання 18. Могила орієнтована за лінією захід—схід. Вхідна яма простежена на глибину 0,30 м, її ширина приблизно 0,30—0,50 м. Поховальна камера, овальна в плані, завширшки 0,65 м, простежені довжина 0,75 м, глибина 0,30 м, висота 0,30 м, глибша за вхідну яму на 0,10 м. Скелет лежав у дуже скорченому стані, на спині з нахилом ліворуч. Небіжчик був немов втиснутий до вузької камери — голова підпирала стіну, хребет вигнутий (рис. 7, 3Б). Права рука зігнута в лікті і лежить поперек тулуба, ліва теж зігнута і кистю спрямована до плеча. На ліктьовому згині лежала посудина горлом до північного заходу. У ній знайдені фаланги пальців.

Ліпна біконічна асиметрична на зразок горщика посудина (рис. 7, 5). Вінця ледь відігнуті, в одному місці збиті в давнину і знову заглажені. Дно плоске з закраїною. Зовнішня поверхня жовтувата з чорними плямами від випалу, добре заглажена, внутрішня — сіра, з вапняковими слідами. Злам черепка чорний. Висота 8,8 см, діаметр вінець 8,8 см, максимальний — 10,3 см, дна — 6,0 см, товщина стінок 0,5 см, вінець — 0,4 см.

Відтак, курган був споруджений в енеолітичну добу над похованням 22, яке, ймовірно, можна співвіднести з культурною групою Хаджидер-Чернавода. З ним пов'язана кам'яна огорожа та кромлех. Найближчі аналогії енео-

літичному горизонту кургану можна вбачати в кургані біля смт Сарата Одеської обл. (Черняков 1964), який дослідники пов'язують з культурною групою Хаджидер (Петренко 1998). У Саратському кургані простежений кромлех, у північно-східному секторі якого стояли вертикально великі плити (завширшки до 1,0 м), укріплені знизу дрібним камінням. На південь від основного поховання (але не впритул, а за 4,5 м) також знаходилася огорожа з вертикально встановлених плит вапняку. Кам'яна огорожа відома і в кургані 1 біля с. Холмське, основне поховання в якому пов'язується з хаджидерським типом (Петренко 1998, с. 162). З архітектурою енеолітичного горизонту кургану 56 біля с. Вишневе Сичавський курган зближує виямок ґрунту, розміщений теж на деякій віддалі (Субботин, Дзиговский, Островерхов 1998, с. 42). Традиційною для хаджидерської групи пам'яток є поза померлого скорчено на лівому боці. Але відсутність інвентарю, передусім кераміки, не дозволяє чітко визначити хронологічну позицію нашого кургану в контексті енеоліту Північно-Західного Причорномор'я.

В той же час конструкція з трьох великих стел у поєднанні з кромлехом зафіксована в кургані біля с. Холодна Балка, спорудження якого автор розкопок пов'язує з усатівською культурою, відмічаючи подібність цього кургану з деякими комплексами з Усатово; схожість проявляється в наявності кромлеха і мегалітичних фасадних плит (Петренко 2010, с. 357—358).

Наступний стратиграфічно-культурний горизонт пов'язаний з добою бронзи, населенням ямної культури. Ймовірно, що саме воно спорудило насип і використало його надалі для впускних поховань, пізніше курганом скористалися носії катакомбної, бабинської і сабатинівської культур, а ще пізніше — населення середньовічне та XIX ст.

Иванова С.В., Богуславский Г.С., Леонова А.А., Остапенко П.В., Савельев О.К. Отчет о раскопках кургана у с. Сычавка Коминтерновского района Одесской области в 2010 году // НА ІА НАНУ. — 2010.

Островерхов А.О. Отчет о работе Одесской охранно-новостроечной экспедиции в 1993 году // НА ІА НАНУ. — 1993/59.

Петренко В.Г. Энеолитический курган у с. Сарата // Субботин Л.В., Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Археологические древности Буджака. — Одесса, 1998. — С. 159—164.

Петренко В.Г. Курган эпохи палеометалла на побережье Хаджибейского лимана // МАСП. — 2010. — 11. — С. 303—368.

Смольянинова С.П., Островерхов А.С., Кушнір В.Г. Археологічна мапа Тилігуло-Куяльницького міжліманя. — Одеса, 1996.

Субботин Л.В., Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневоє и Белолесье. — Одесса, 1998.

Черняков И.Т. Позднетрипольский курган у с. Сарата Одесской области // КС ОГАМ. — 1964. — С. 32—37.

Надійшла 22.02.2011

КУРГАН ВОЗЛЕ с. СЫЧАВКА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Публикуется курган, исследованный в междуречье Южного Буга и Днестра, который содержал погребения эпохи энеолита—бронзы, а также XIX в. Его начальное возведение связано с погребением 22 позднего энеолита, окруженным кромлехом, — возможно, культурной группы Хаджидер-Чернавода. Позже в курган были впущены погребения ямной культуры (9, 10, 13, 15 и 19), катакомбной (12), бабинской (17, 18, 21 и 23) и сабастиновской (погребение 6, которое будет опубликовано отдельно), средневекового времени (14 и 16?) и XIX в. Культурная принадлежность погребений 1, 8 и 20 не определена из-за разрушения.

Для основного погребения 22 (поздний энеолит), погребений 15 (ямная культура), 18 и 21 (бабинская культура) и 6 (сабастиновская культура) по костным остаткам погребенных получены даты ¹⁴С.

S.V. Ivanova, O.K. Saveliev

BARROW NEAR SYCHAVKA VILLAGE OF ODESA OBLAST

Published is a barrow studied in the area between the Southern Buh and the Dnister Rivers with the Copper and the Bronze Ages burials, and also with the 19th c. graves. The initial erecting of the barrow is related with the Late Copper Age burial 22 which was surrounded with a cromlech and probably belonged to Hagider-Cernavodă cultural group. Secondary burials of Yamna culture (9, 10, 13, 15, and 19), Catacomb culture (12), Babynska culture (17, 18, 21, and 23), and Sabatynivska culture (14 and 16?), and also of the 19th c. were made later. Cultural attribution of the burials 1, 8, and 20 was not determined because of their destruction.

C14 dates were obtained using bone remains for the main burial 22 (the Late Copper Age), the burials 15 (Yamna culture), 18 and 21 (Babynska culture), and 6 (Sabatynivska culture).

К.П. Бунятян, О.Л. Позіховський

ПОСЕЛЕННЯ ГОРОДОЦЬКО-ЗДОВБИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НЕПОДАЛІК ОСТРОГА

Публікуються матеріали городоцько-здовбицької культури, виявлені на багатощаровому поселенні Розваж-Кошара.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Волинь, доба бронзи, городоцько-здовбицька культура, поселення, кераміка, хронологія.

Хоча археологічна карта Західної Волині рясніє пам'ятками городоцько-здовбицької культури (ГЗК), вона щонабільше вказує на їхню локалізацію та щільність. Досліджувалися з них одиниці, що й спричинило різні оцінки цієї культури. І.К. Свешніков, який і виділив ГЗК, розглядав її як окремішне й тривале явище (Свешніков 1974, с. 80—118), натомість Я. Махнік, за останньою версією, — як відносно короткочасний східний відлам межановицької культури, синхронний лише її ранній фазі та початку класичної (Kadrow, Machnik 1997, s. 50, 139—142; докл. див.: Бунятян 2008). Одразу вкажемо, що позиція І.К. Свешнікова, не позбавлена певних недоліків, загалом пра-

вомірніша. Однак здолати протиріччя у поглядах двох провідних фахівців щодо оцінки таксономічної та хронологічної позиції ГЗК можна лише через залучення нових джерел. Цьому певною мірою має сприяти публікація поселення, дослідженого в околицях Острога.

Розваж-Кошара — складна багатощарова пам'ятка, розташована в широкій заплаві лівого берега Горині на ледь помітному піщаному останці видовжено-овальної форми за 1,0 км на схід від с. Розваж (уроч. Кошара) Острозького р-ну Рівненської обл. Місцина була облюбвана населенням маліцької культури, і надалі тут селилися чи лишили слід носії різних культур від доби енеоліту до XII—XIII ст. включно. Пам'ятка відома від 1996 р. за зборами на місці колишньої кошари і досліджується

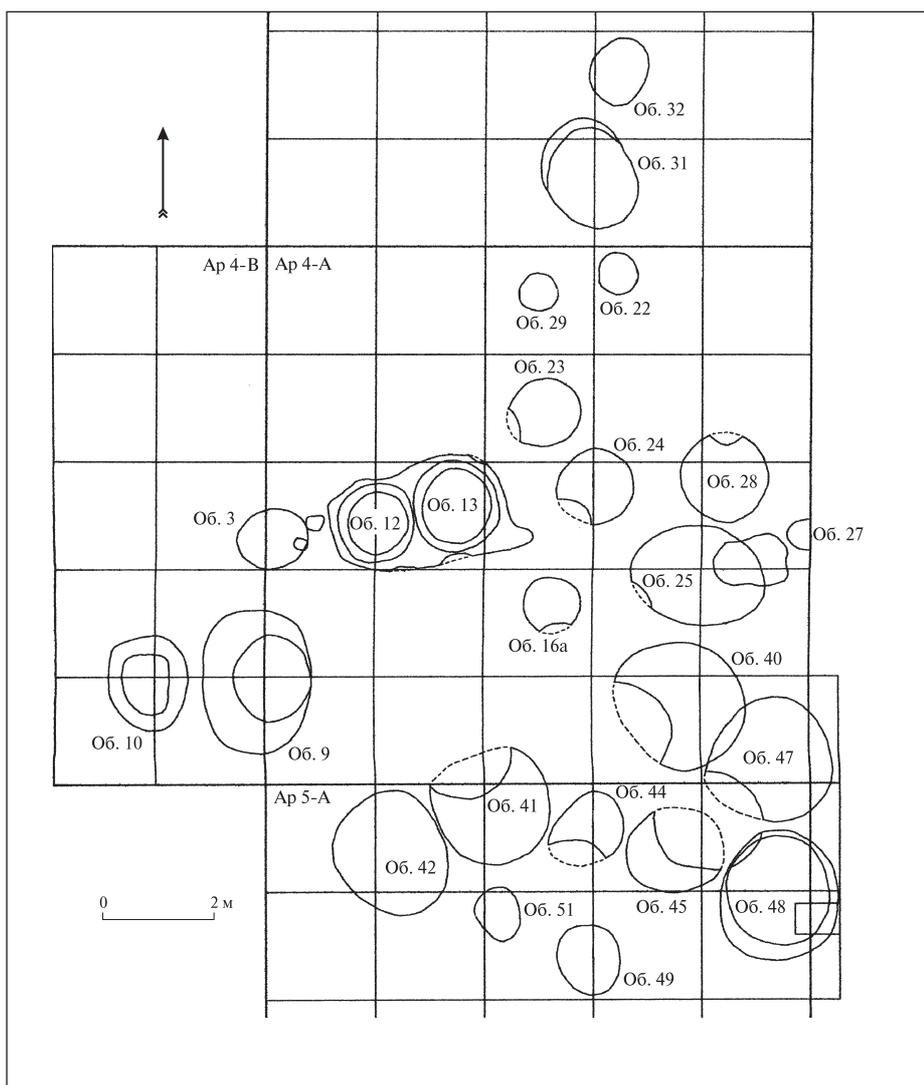

Рис. 1. Розваж-Кошара. Ділянка з вичленованими об'єктами городоцько-здовбицької культури

ся з перервами від 2005 р. експедицією Державного історико-культурного заповідника м. Острог під керівництвом О.Л. Позіховського.

Кераміка ГЗК траплялася на різних ділянках (див.: Позіховський, Охріменко, Охріменко 2007, рис. 8—10; 12; 14)¹, але об'єкти й численніші знахідки виявлені в центральній частині останця, дослідженій 2007 р. (розкоп II) за участю, зокрема, тодішнього співробітника Рівненського краєзнавчого музею В.О. Самолюка (Позіховський, Самолюк 2009). Культурний шар знищений щорічним вибиран-

¹ У цій публікації Г.В. Охріменко самотужки доповнив матеріали з Розваж-Кошари знахідками з Хорова уроч. Дубова (вказ. праця, рис. 8, 2; 9, 3), а також з розкопок М.А. Пелещишина в Хорові уроч. Підлужжя (вказ. праця, рис. 11). Подібна дезінформація трапляється і в інших працях Г.В. Охріменка та не вичерпується висловленими вже зауваженнями (див.: Бунятян 2008, прим. 8; Позіховський 2010, с. 5—6).

ням гною в кошарі. Відтак, об'єкти ГЗК (як і іншого часу) зафіксовані на рівні материка (приблизно $-0,4$ м від сучасної поверхні), від якого і подані тут усі виміри. Загалом виявлено 19 об'єктів ГЗК, ще п'ять віднесені до цієї культури згодом — через схоже заповнення сірвато-коричневим або темним супіском. Чимало матеріалів трапилося й поза ними.

Об'єкти утворюють компактне скупчення на ділянці $13,0 \times 12,0$ м з невеликим вільним простором у центрі, деякі ушкоджені пізнішими. На північ від цього скупчення простягалася рядком ще декілька об'єктів (рис. 1). Усі вони мають вигляд округлих чи овальних у плані ям, зазвичай неглибоких. Одразу зазначимо, що в ямах нерідко траплялися уламки посуду та крем'яні вироби енеолітичного часу², а іноді —

² Матеріали енеолітичної пори готує до друку О.Л. Позіховський.

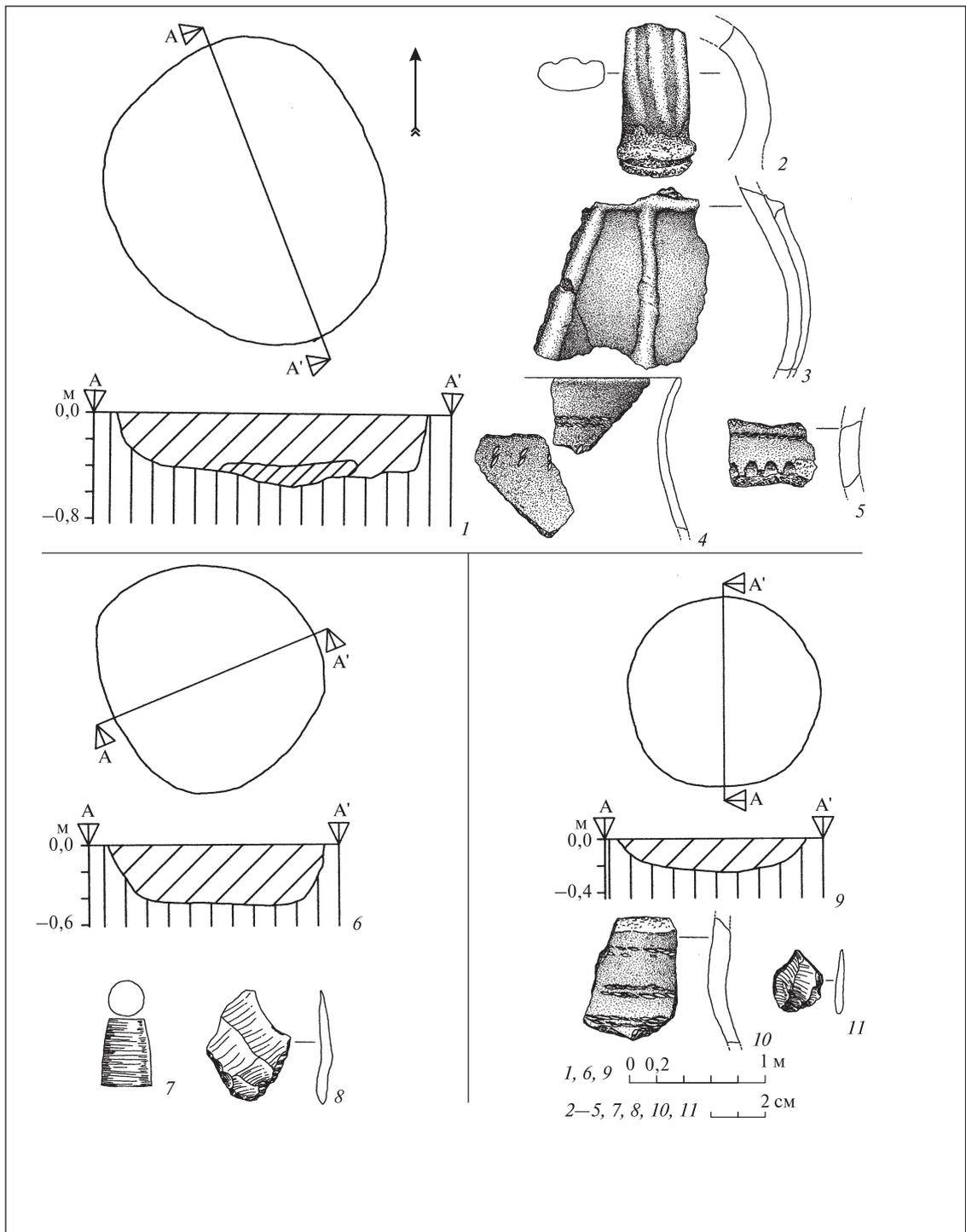

Рис. 2. Розваж-Кошара: 1–5 — об'єкт 42; 6–8 — об'єкт 51; 9–11 — об'єкт 49

й пізнішого. Тут ітиметься тільки про кераміку та інші вироби ГЗК, хоча є певні труднощі в культурній ідентифікації деяких крем'яних знарядь, але їх небагато.

Опис об'єктів. Південно-східну частину угруповання становили щонайбільше дев'ять об'єктів, розміщені в три ряди по лінії північний захід—південний схід. У крайньому з півдня ряду першим від центру був об'єкт 42 (рис. 2,

1) — овальна в плані яма розмірами 2,30 × 2,00 м і завглибшки (нагадаємо, від материка) 0,65 м. У її заповненні знайдено два шматки глиняної обмазки та 20 уламків кераміки, зокрема два фрагменти амфори з валиковим оздобленням (рис. 2, 2, 3), тонкостінного кубка з D вінця 9,0 см (рис. 2, 4) і горловини якоїсь посудини зі шнуровою орнаментациєю (рис. 2, 5), а також уламок ретушованого знаряддя.

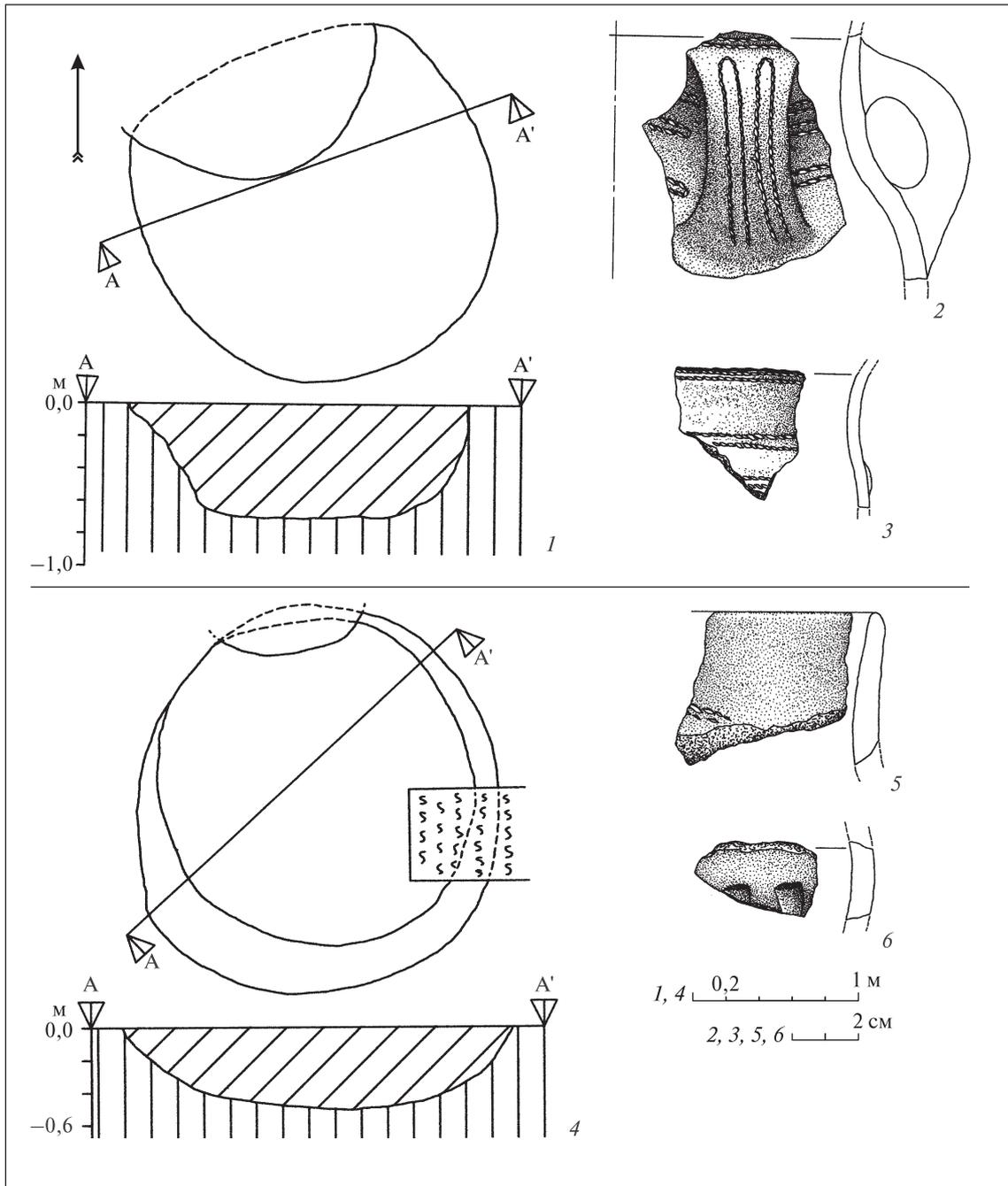

Рис. 3. Розваж-Кошара: 1–3 — об'єкт 41; 4–6 — об'єкт 48

Далі на південний схід був об'єкт 51 (рис. 2, б) — округла в плані яма діаметром 1,70 м і завглибшки 0,45 м. У її заповненні знайдено шматок обмазки, близько двох десятків дрібних уламків кераміки, висвердлина отвору кам'яної сокири та ретушований відщеп (рис. 2, 7, 8).

Крайнім у ряду був об'єкт 49 (рис. 2, 9) — округла в плані яма діаметром 1,40 м і завглибшки 0,25 м. Тут виявлено лише сім уламків кераміки, зокрема від горловини, оздобленої

парним шнуром, а також проколка на маленькому відщепі (рис. 2, 10, 11).

Ряд на північ від описаного розпочинав об'єкт 41 (рис. 3, 1) у вигляді округлої в плані ями діаметром 2,1 м і завглибшки 0,7 м. Північно-західну її частину перетнув об'єкт 37 доби раннього заліза. У заповненні виявлено 24 уламки посуду — два орнаментовані парним шнуром (рис. 3, 2, 3).

Далі на південний схід були об'єкти 44 (1,60 × 1,20 м і завглибшки 0,15 м) і 45 (приблиз-

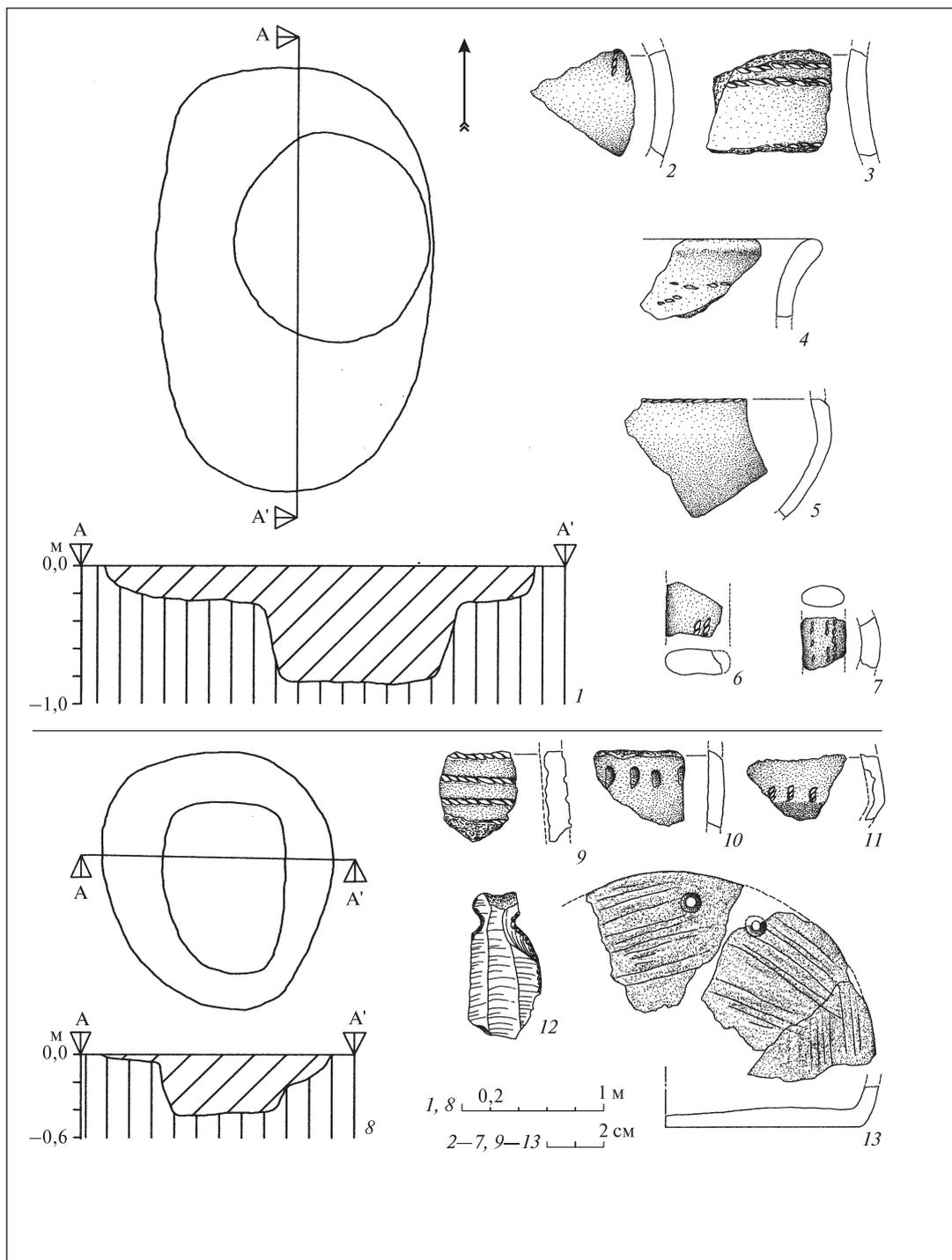

Рис. 4. Розваж-Кошара: 1–7 — об'єкт 9; 8–13 — об'єкт 10

ний діаметр 1,70 м, глибина 0,18 м) — овальні в плані ями, поруйновані пізнішими і віднесені до ГЗК умовно (знахідок не було). Замикав цей ряд об'єкт 48 (рис. 3, 4): округла в плані яма діаметром 2,3 м і завглибшки 0,5 м. З північного боку вона трішки порушена об'єктом 46 доби раннього заліза, а зі сходу — сучасним перекопом. У заповненні трапилися шмат глиняної обмазки та лише сім уламків кераміки. Виразні

два: вінце зі шнуровою орнаментациєю в основі шийки та стінка з рядком заглибин, продряпаних нігтем (рис. 3, 5, 6).

Ще північніше розміщувалися два об'єкти — 40 і 47 (рис. 1), з південного заходу частково ушкоджені об'єктами 38 і 46 доби раннього заліза. Перший діаметром 2,30 м і завглибшки 0,65 м; другий — з таким само діаметром завглибшки 0,45 м. Яма 47 частково перекрива-

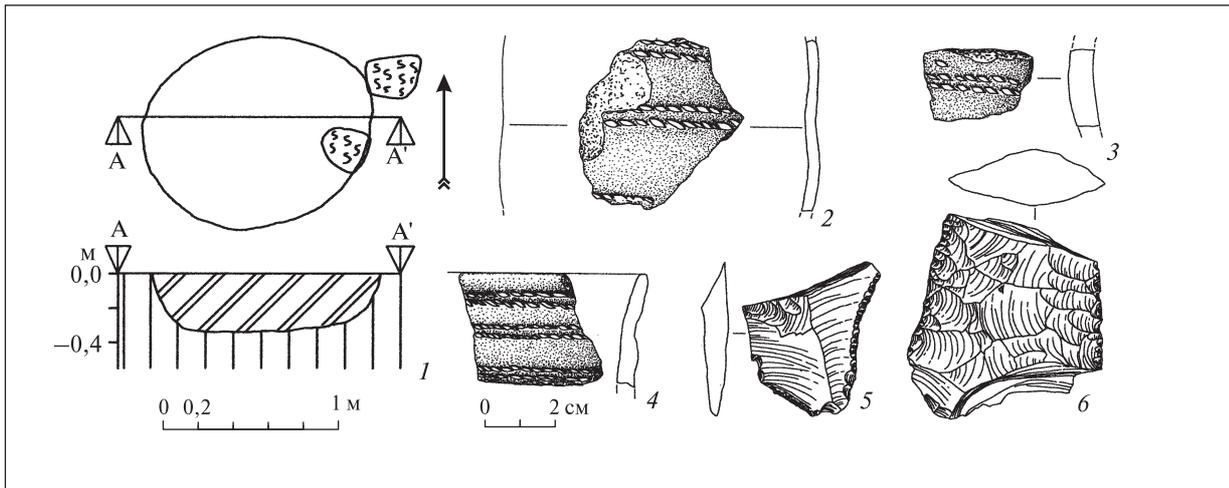

Рис. 5. Розваж-Кошара: об'єкт 3

ла яму 40, що нічого не додає, оскільки обидві вони були пусті і віднесені до ГЗК умовно.

Східна частина угруповання представлена об'єктами 9 і 10. *Об'єкт 9* (рис. 4, 1) розміщувався ближче до центру та мав вигляд ями з уступом. Зверху вона мала розміри $3,1 \times 2,0$ м і глибину 0,3 м. У західній її частині було заглиблення розміром $1,50 \times 1,40$ м і завглибшки 0,55 м від уступів. У заповненні знайдено близько 50 дрібних уламків кераміки, зокрема ручок, лише кілька орнаментовані (рис. 4, 2–7).

Подібну форму мав і *об'єкт 10* (рис. 4, 8), але він був менший — $1,85 \times 1,65$ м. Нижня камера, $1,20 \times 0,90$ м і завглибшки 0,45 м, виріта в центрі, а уступи розміщувалися на різній висоті — нижче в східній частині та вище в західній. Із 29 фрагментів кераміки — три орнаментовані стінки і уламки денця $\text{D} 14,0$ см з двома просвердленими отворами для ремонту? (рис. 4, 9–11, 13). Можливо, до ГЗК можна віднести й двобічний скобель на пластині (рис. 5, 12).

З півночі коло замикала група з дев'яти об'єктів. Крайній зі сходу *об'єкт 3* — яма овальних обрисів розмірами $1,30 \times 1,10$ м і завглибшки 0,35 м (рис. 5, 1) зі слідами пізніших ямок. В ній знайдено 19 уламків кераміки. З-поміж виразних — уламки кубка з ледь наміченим перехватом посередині $\text{D} 9,0$ см (рис. 5, 2), вінця $\text{D} 10,0$ см (рис. 5, 4) та горловини (рис. 5, 3), оздоблені горизонтальними смугами парного шнура. Трапилися також ретушований відщеп і фрагмент біфаса — серпа? (рис. 5, 5, 6).

На схід від об'єкта 3 розміщені *об'єкти 12* і *13* — ями, виріті з однієї заглибленої площадки (рис. 6, 1). У першій діаметром 1,10 м і завглибшки 0,55 м виявлено 21 уламок кераміки. Показові фрагменти двох амфор, зокрема оздоблена парним шнуром із D вінець 15,0 см

(рис. 6, 8, 9), уламок горловини з потрійним шнуром (рис. 6, 7) і великий фрагмент кубка з прямими дещо розхиленими стінками $\text{D} 17,0$ см (рис. 6, 10). З поодиноких крем'яних виробів укажемо фрагмент ретушованої з одного боку пластини і тоненький ретушований відщеп (рис. 6, 11, 12).

У ямі 13 — діаметром 1,3 м і завглибшки 0,6 м — знайдено таке само число уламків кераміки, з яких чотири орнаментовані (рис. 6, 2–5), а також фрагмент біфаса — серпа? (рис. 6, 6).

Ще далі на схід був *об'єкт 24* у вигляді ями діаметром 1,45 м і завглибшки 0,35 м (рис. 7, 1). З південно-західного боку вона була частково порушена ямою 14 лука-райковецької культури. Виявлено 18 фрагментів кераміки, зокрема три орнаментовані, а також білатеральний різець на уламку пластини (рис. 7, 2–5).

На північ від нього був *об'єкт 23* — округла в плані яма, дещо пошкоджена з південного заходу об'єктом 18 лука-райковецької культури. Діаметр 1,4 м, глибина 0,4 м. З кільканадцяти уламків кераміки виразні представлені двома неорнаментованими вінцями — одне розхилене догори $\text{D} 12,0$ см (рис. 7, 7, 9) — і стінками зі шнуровою орнаментациєю (рис. 7, 8, 10). Знайдено також уламок біфаса — черешок списа? (рис. 7, 11).

На південь від об'єкта 24 розміщувався *об'єкт 16a* — яма діаметром 1,10 м і завглибшки 0,48 м. У ній знайдено кілька уламків посуду (рис. 7, 12–14).

Лінію далі на схід продовжував *об'єкт 28* діаметром 1,50 м і завглибшки 0,25 м. Виразних матеріалів тут не знайдено (рис. 7, 15).

На південь від нього — *об'єкт 25* — доволі велика ($2,6 \times 1,9$ м), але мілка (0,25 м) яма, яку

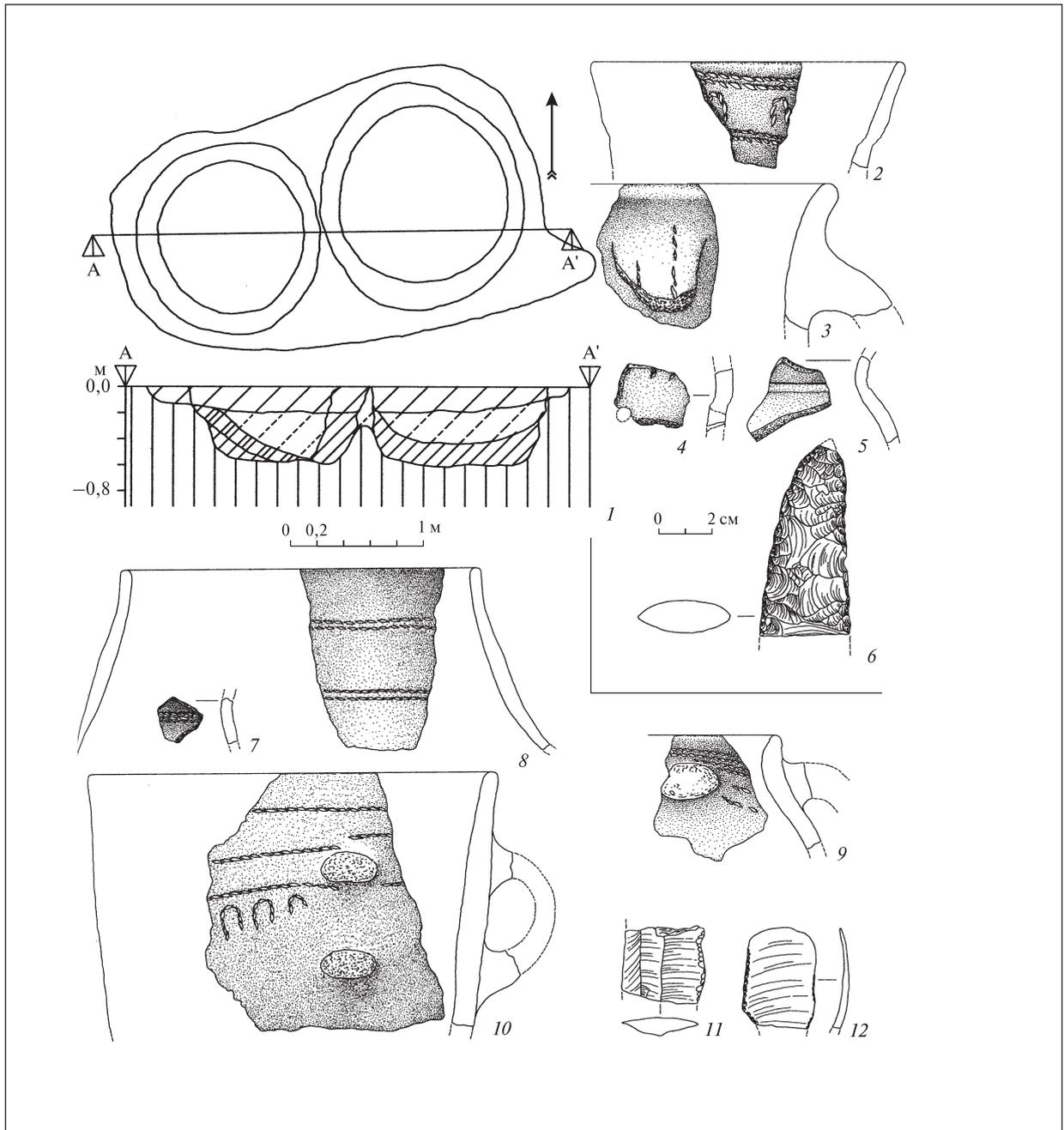

Рис. 6. Розваж-Кошара: 1 — об'єкти 12 (ліворуч) і 13; 2—6 — знахідки з об'єкта 13; 7—12 — знахідки з об'єкта 12

частково перетнуто з південного заходу житло лука-райковецької культури, а зі сходу вона поруйнована сучасним перекопом (рис. 8, 1). У ямі трапилося 24 уламки кераміки, зокрема, мабуть, від циліндричного кубка, оздобленого горизонтальними пасмами потрійного шнура (рис. 8, 5), облямованими знизу шнуровими вертикальними лініями; черпака з такими само пасмами (рис. 8, 2) і грубих стінок з отворами для ремонту? (рис. 8, 3, 4), а також уламок біфаса (рис. 8, 6).

На захід від об'єктів 25 і 28 був об'єкт 27 — яма діаметром 1,6 м і завглибшки 0,4 м. З-поміж 30 уламків кераміки є фрагмент ручки, оздобленої пасмами потрійного шнура (рис. 8, 7, 8).

Планіграфічно центром північного відгалуження був об'єкт 31 — доволі велика яма овальних обрисів 2,10 × 1,65 м і завглибшки 0,45 м (рис. 9, 1). Північно-західна сторона її похила, південно-східна — вертикальна. З кільканадцяти уламків кераміки найвиразніші представлені фрагментами великих амфор з D тулуба

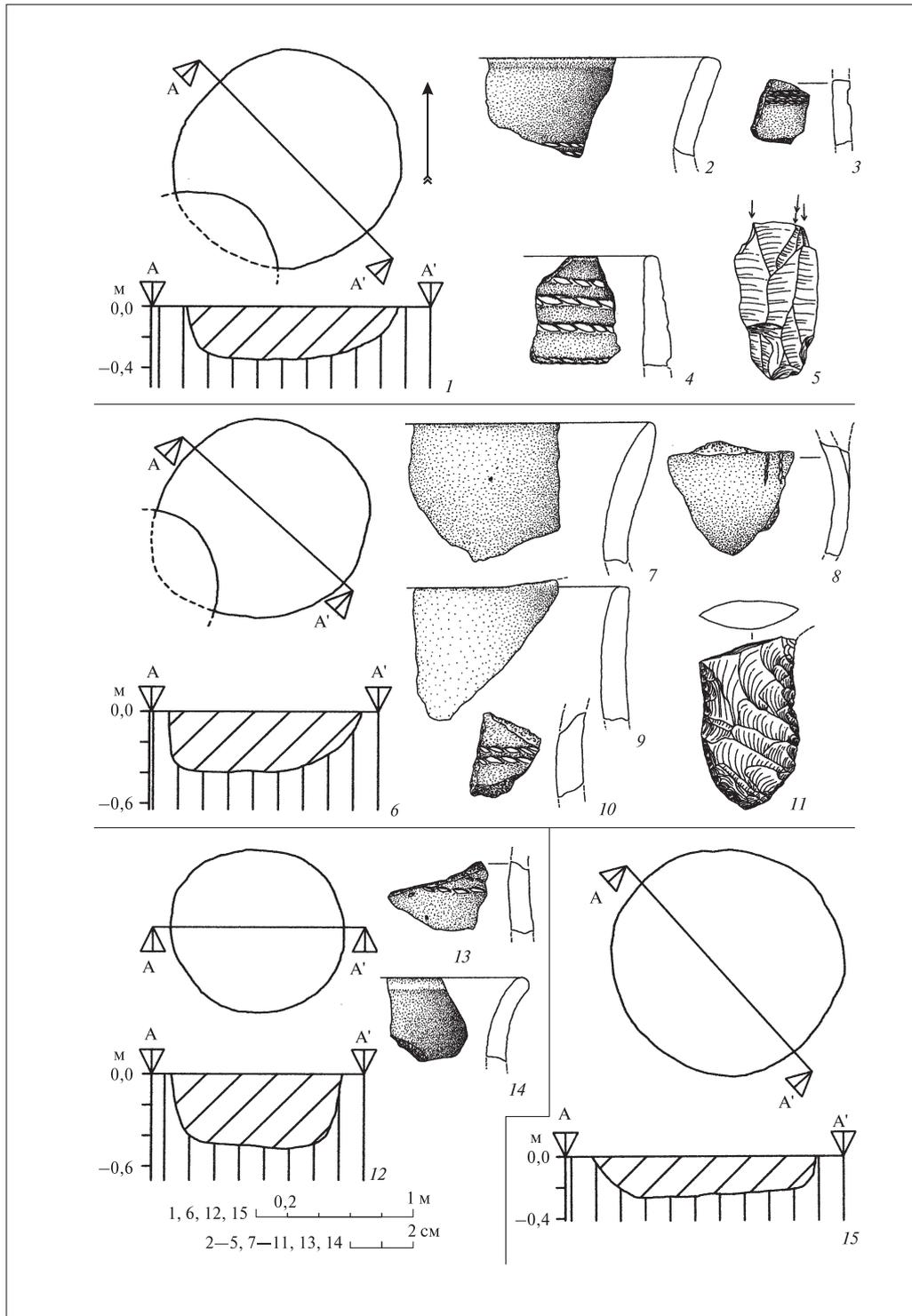

Рис. 7. Розваж-Кошара: 1–5 — об'єкт 24; 6–11 — об'єкт 23; 12–14 — об'єкт 16а; 15 — об'єкт 28

27,0 см (рис. 9, 2) та 30,0 см (рис. 9, 8), а також з D горла 12,0 см і 16,0 см (рис. 9, 3, 7) і дрібнішими уламками, з-поміж яких є уламок стінки з валиком (рис. 9, 4–6).

На південь від нього розміщувався об'єкт 22 — яма з прямовисними стінами розмірами 0,85 × 0,75 м і завглибшки 0,60 м (рис. 10,

1). У ній виявлено близько 40 уламків кераміки, зокрема від циліндричного кубка D 10,0 см, оздобленого горизонтальними смугами потрійного шнура, облямованих знизу рядком вдавлень пальця (рис. 10, 2), уламок вінця D 16,0 см з валиком на середині горловини та шнуровим орнаментом нижче та ін. (рис. 10, 3–8).

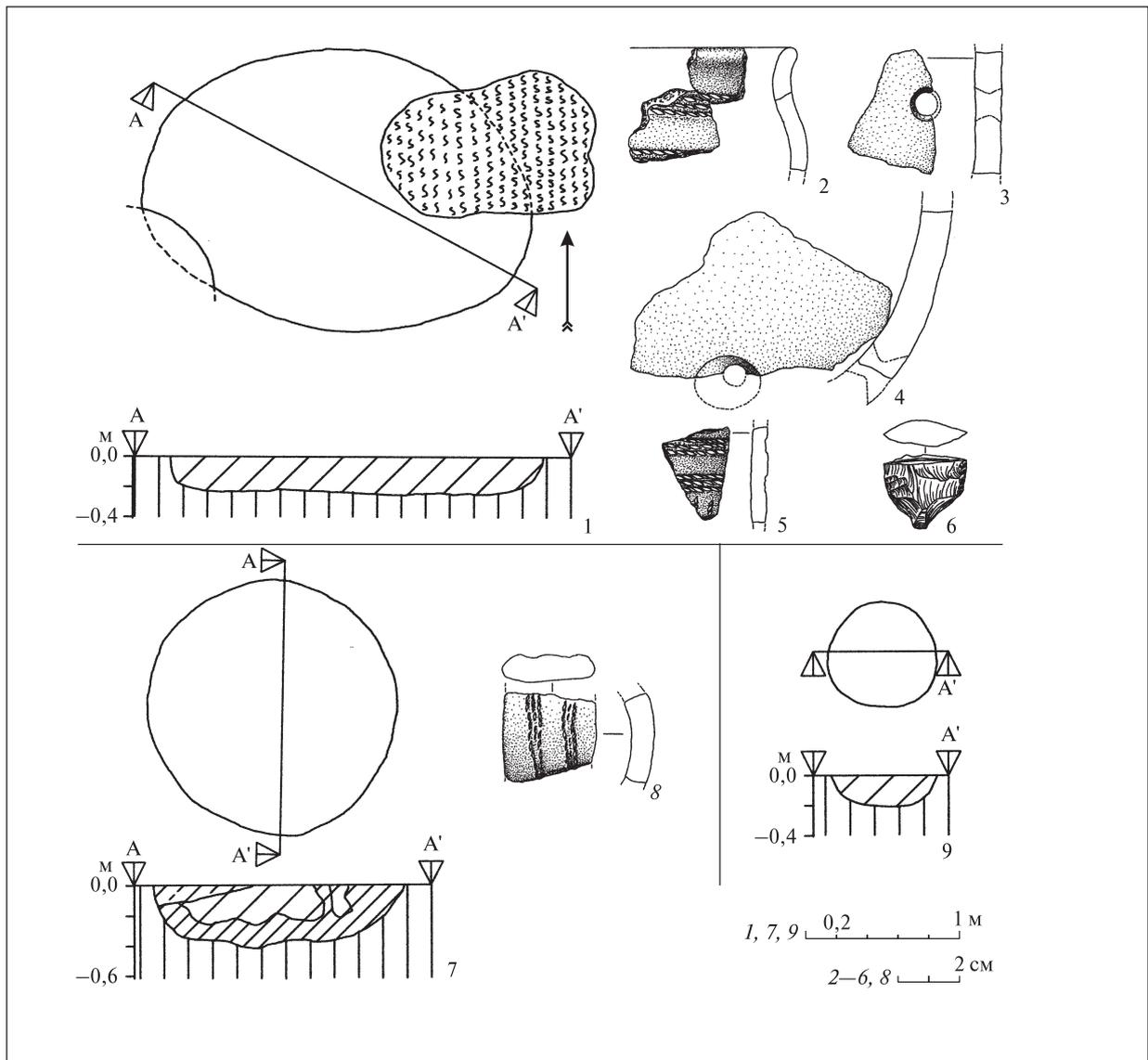

Рис. 8. Розваж-Кошара: 1–6 — об'єкт 25; 7, 8 — об'єкт 27; 9 — об'єкт 29

Знайдено також майже цілу грубу крем'яну сокиру-тесло лінзоподібного перекрою з зашліфованим лезом, ретушований по периметру скребок і пластинчастий відщеп з ретушю (рис. 11, 9–11).

Так само на південь, але дещо західніше, був об'єкт 29 (рис. 8, 9) — округла яма діаметром 0,7 м і завглибшки 0,2 м, в якій виявлені лише чотири уламки неорнаментованих стінок і крем'яної пластини.

Останній об'єкт 32 лежав на північний схід від об'єкта 31 — овальних обрисів зовсім мілка яма розміром 1,25 × 1,05 м з нерівним дном (рис. 11, 1). У ній виявлено 22 уламки кераміки, зокрема майже цілої приземкуватої амфори Н 21,1–21,6 см з D вінець 14,0 см, D тулуба 23,0 см і D дна 10,0 см, оздобленої на горловині

смугами парного шнура, облямованими знизу рядком коротеньких петельок (рис. 11, 9); фрагмент орнаментованої амфори з D тулуба 22,0 см (рис. 11, 5); уламки великої посудини з гладенькими валиками на горловині (D 14,0 см) та ін. (рис. 12, 2–4, 6). Трапилися також ретушований відщеп і уламок (обушок) лінзоподібного перекрою сокири-тесла (рис. 11, 7, 8).

Поза об'єктами знайдено близько 200 уламків посуду ГЗК. Це, зокрема, фрагменти великого посуду з D вінця 12,0 см (рис. 12, 1), 10,0 см (рис. 12, 2), 14,0 см (рис. 12, 8), 12,0 см (рис. 12, 7), 16,0 см (рис. 12, 14) і 15,0 см (рис. 12, 15). Є також уламки кубків з діаметром вінця 10,0 см (рис. 12, 6), 8,0 см (рис. 13, 2) і 7,0 см (рис. 13, 9), а ще — чимало ручок від амфор і кубків (рис. 13, 14), як і впізнаваних від

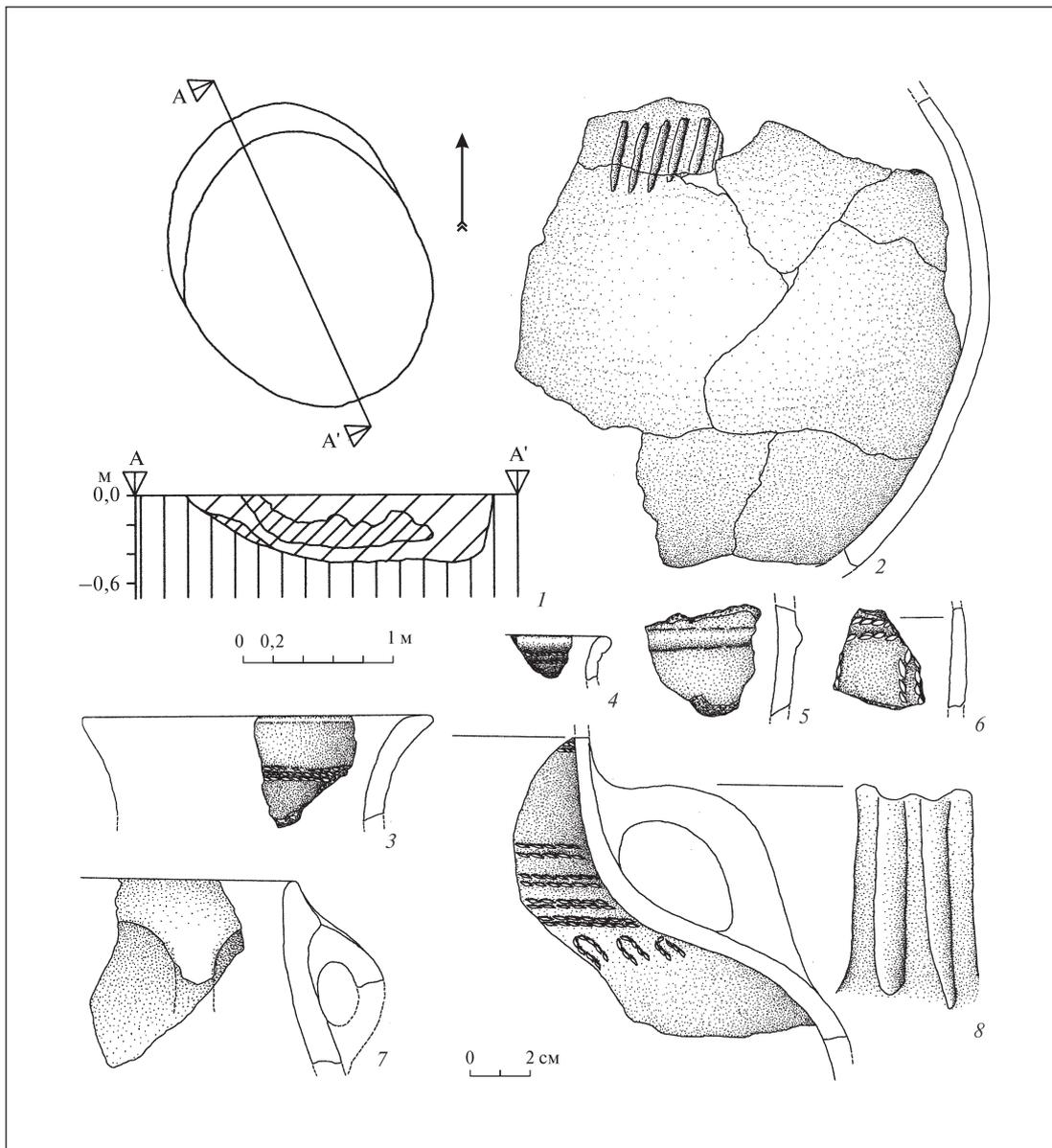

Рис. 9. Розваж-Кошара: об'єкт 31

них інших фрагментів. Вони традиційно оздоблені шнуровим орнаментом. Водночас, як і в деяких об'єктах, трапилися кераміка з валиком, в одному випадку орнаментованим скісними коротенькими смужками з парних шнурових ліній (рис. 13, 4).

Крем'яних виробів небагато. Це, головним чином, біфаси — уламки сокир-тесел, списів, серпів та ін. (рис. 15, 1—7, 9—11). Трапилися також груба кам'яна сокира-тесло (рис. 14, 8) і дрібні уламки бойових сокир.

Характеристика матеріалів. Перше, що привертає увагу, це доволі значна щільність об'єктів ГЗК, більшість з яких були, вочевидь, ямами господарського призначення. Але не виключено, що більші об'єкти (9, 25, 31, 40—42 і 47) мо-

гли бути складовою двокамерного помешкання, що включало наземну та заглиблену частини. Подібні зафіксовані І.К. Свешніковим на поселенні Здовбиця і представлені двома варіантами — у вигляді ями з уступами (землянка 1), за формою та розмірами подібної до об'єкта 9 у Розваж-Кошарі, та просторої ями (землянка 2). В обох випадках вогнище розміщувалося поряд заглибленої камери, мабуть, на рівні давнього горизонту (Свешников 1961, рис. 21), де був навів чи якась інша споруда. Зауважимо, попри те, що це поселення вчений відніс до еталонних пам'яток пізнього (здовбицького) етапу ГЗК, до того слід ставитися критично. Вказані житла виявлені на різних розкопах десь за 40,0 м одне від одного, вони різняться

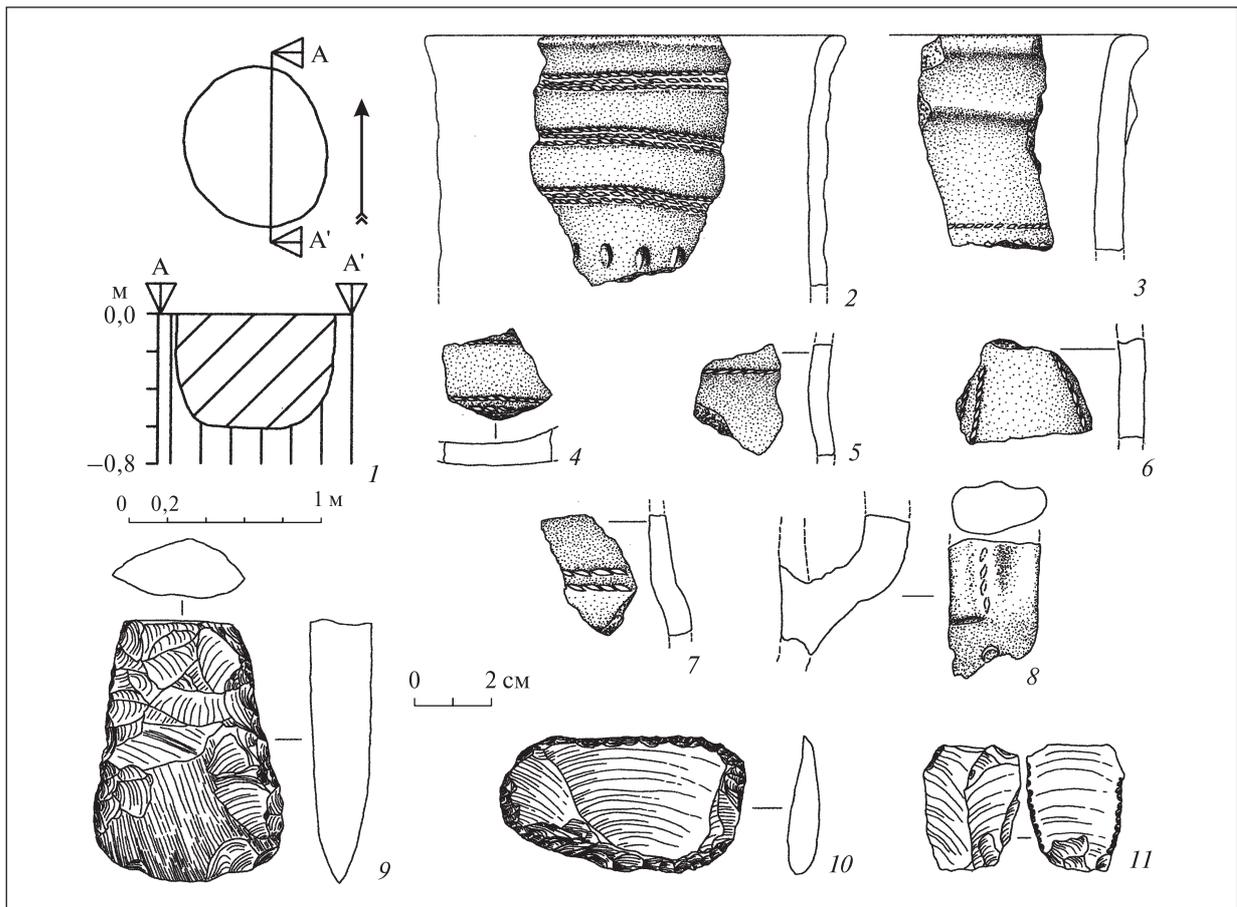

Рис. 10. Розваж-Кошара: об'єкт 22

конструктивно і за керамікою. Якщо землянку 1 можна інтерпретувати як пізню, то в землянці 2 не трапилося діагностичної кераміки, а на розкопі відмічені два уламки кераміки з пасмами потрійного шнура і широкої ручки ковша (Сवेशников 1961, с. 62, рис. 20, 14, 15), які, на нашу думку, прикметні ранній порі ГЗК.

Кількість і щільність об'єктів побічно може вказувати на тривалість існування поселення. Це підтверджує і типологічне розмаїття знахідок. Попри знищення культурного шару поселення Розваж-Кошара дало найчисленнішу добірку кераміки. Нагадаємо, що на пам'ятках, досліджених І.К. Сवेशниковим, кераміки виявлено напрочуд мало. Значна кількість ручок, як і інші фрагменти, вказують, що тут перевагував традиційний для ГЗК посуд — амфори й кубки, прикрашені шнуровим орнаментом. Розпізнати їх можна лише за більш-менш великими профільованими фрагментами та частково ручками, оскільки за товщиною стінок вони рідко різняться. Обидва різновиди представлені і тонкостінними виробами, і дуже грубими. Загалом товщина їх коливається від 0,4—0,5 см до 1,0 см, але найчастіше (приблиз-

но половина) завтовшки 0,6—0,7 см. Кераміка зовні світло-брунатна, сіро-чорна чи чорна, заглажена (зрідка горбкувата), в тісті помітні домішки дрібнозернистої жорстви з блискітками піриту чи слюди, подрібненого перегорілого кременю та піску.

Та попри традиційність керамічного комплексу він демонструє й певні особливості. Насамперед привертають увагу уламки, які, зважаючи на профіль, походять від циліндричних кубків (рис. 6, 10; 10, 2; 13, 9; 14, 1, 3). Зауважимо, що на тлі даних І.К. Сवेशникова, кількість знахідок такого посуду нині суттєво зросла, зокрема й за рахунок поховань, виявлених і в околицях Острога (Самолук 2009). Зафіксовані вони й на інших пам'ятках цього міста (Позіховський, Бондарчук, Вертелецький 2011). Схоже, що циліндричні кубки були прикметні ГЗК впродовж усього її розвитку і становили одну з її прикметних рис (Бунятян 2008, с. 16). Звернемо увагу на кубок з об'єкта 3 з ледь наміченим перехватом посередині (рис. 5, 2) — оздоблена в манері посуду ГЗК така форма дещо нагадує кубки середньодніпровської культури. І дивуватися цьому не доводиться,

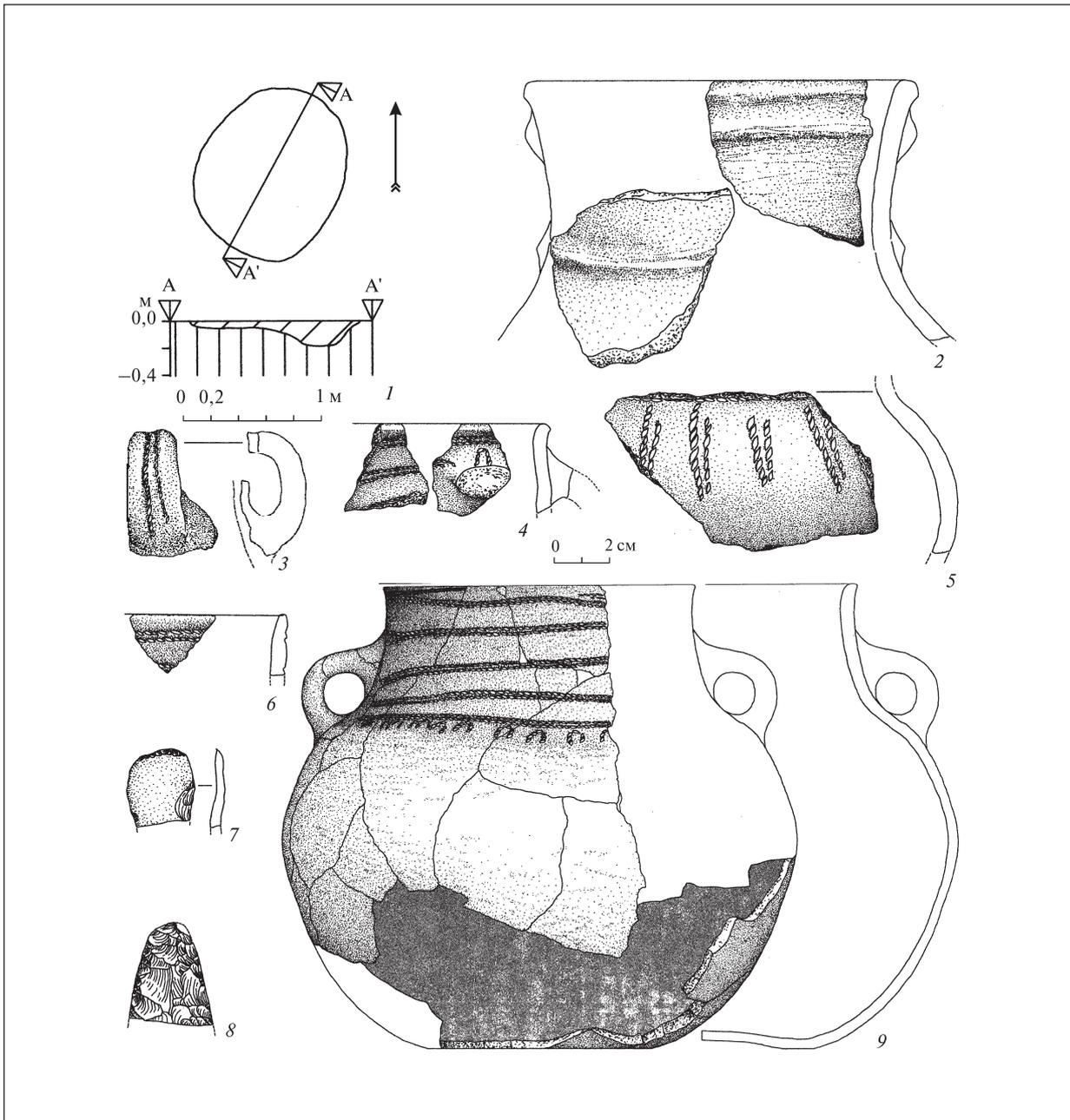

Рис. 11. Розваж-Кошара: об'єкт 32

оскільки в Розваж-Кошарі (розкоп 1), як і загалом на Західній Волині, відомі зразки посуду цієї культури ((Позіховський, Бардецький 2009, с. 238; Bunyatyan, Samolyuk 2009).

Що стосується оздоблення, то відзначимо доповнення традиційного орнаменту з горизонтальних шнурових ліній чи пасм із них рядком вертикальних коротеньких чи видовжених петельок (складений удвоє шнур). Вони облямовують орнаментальну зону знизу (рис. 6, 10; 9, 8; 11, 5, 9 та ін.), а коротенькі петельки іноді вміщені й поміж смугами лінійного орнаменту (рис. 6, 2; 12, 6). Відомі досі поодинокі ек-

земляри так оздобленого посуду створювали враження його винятковості в ГЗК. Сьогодні один із варіантів такого оздоблення, а саме у вигляді рядка коротеньких петельок, можна вважати однією з її прикметних рис. Деякі циліндричні кубки були, схоже, орнаментовані повністю вертикальними шнуровими лініями (рис. 12, 17). Зрештою, привертає увагу значна кількість уламків, оздоблених горизонтальними й вертикальними смугами потрійного шнура (рис. 14).

Відносна хронологія. Відсутність стратифікованих об'єктів, як і матеріалу для радіокар-

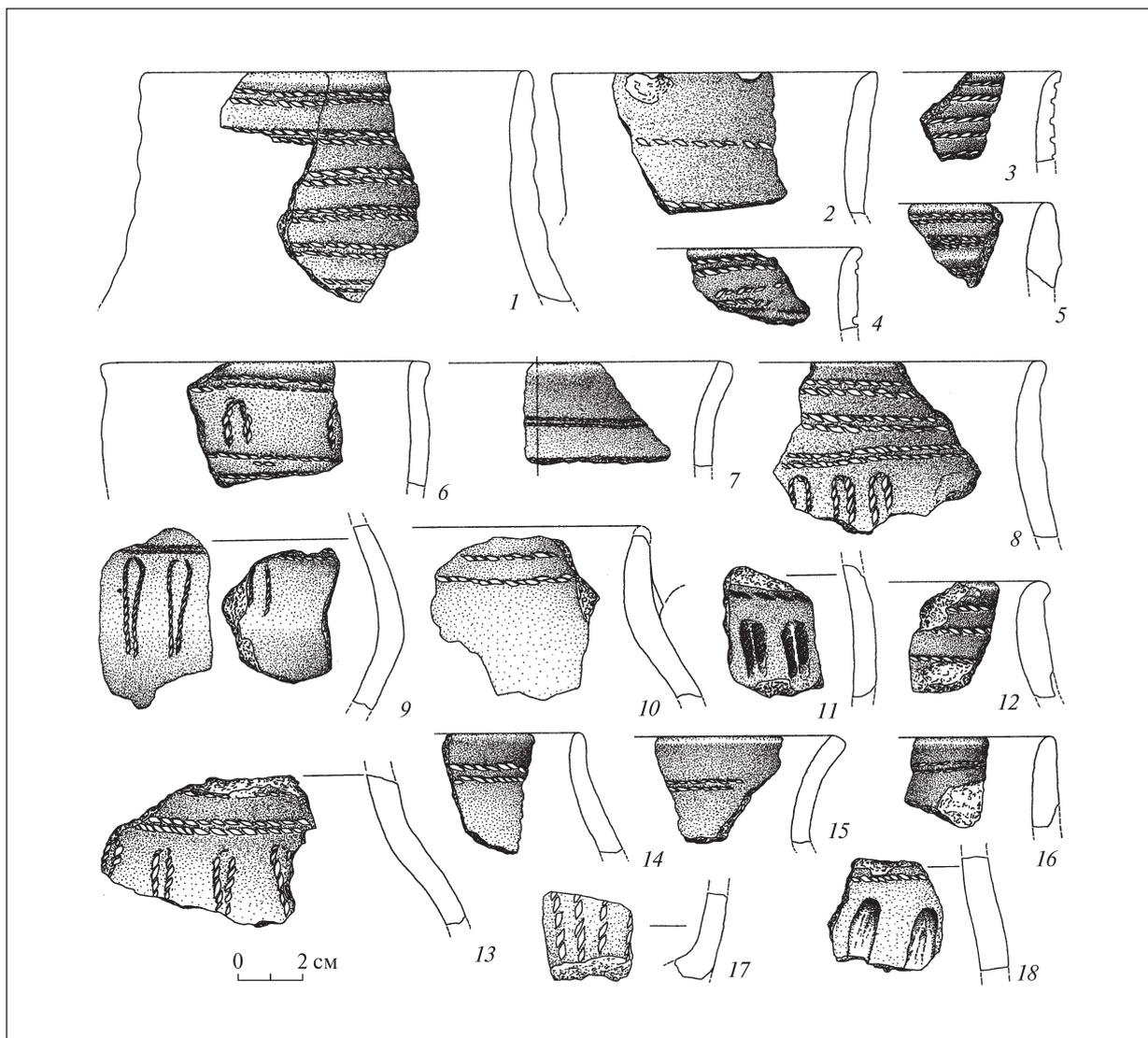

Рис. 12. Розваж-Кошара: знахідки з території поселення

бонного датування, дозволяє висловити лише деякі міркування стосовно хронологічної позиції поселення Розваж-Кошара. За стилістичними особливостями кераміки складається враження, що поселення існувало впродовж майже всього часу ГЗК або ж ця місцина неодноразово заселялась її носіями.

Найраніший горизонт репрезентує кераміка, оздоблена горизонтальними смугами потрійного шнура. Розваж-Кошара — перша пам'ятка, де такий посуд становить значну частку. Важливою є знахідка фрагментів так оздобленого черпака (рис. 8, 2). Оскільки такі вважають прикметною рисою протомежановицької фази, то їхня відсутність на Західній Волині стала підставою для омолодження початку ГЗК, а водночас і для визнання її східним відламом межановицької культури (Kadrow, Machnik 1997, s. 139—142).

Матеріали з Розваж-Кошари вказують, що такі знахідки — справа часу. 2009 р. великий фрагмент подібного черпака знайдений на багат шаровій пам'ятці біля с. Полонка неподалік Луцька, помилково віднесений до стижовської культури (Златогорський, Баюк 2010, с. 149, рис. 2). Оскільки ця знахідка була там єдина, можливо, вона походить зі зруйнованого поховання.

Однак справа, зрештою, не в черпаках. Якщо орієнтуватися на оздоблення як хроноіндикатор, то на Західній Волині вказаний стиль виражений цілком відчутно, але пов'язаний з іншими формами кераміки. Із розпізнаваних — це, головне, амфори й циліндричні кубки. Поселення Розваж-Кошара не тільки суттєво поповнило добірку такого посуду, а й дало певні варіації оздоблення. Приміром, смуги з потрійних шнурових ліній може знизу облямо-

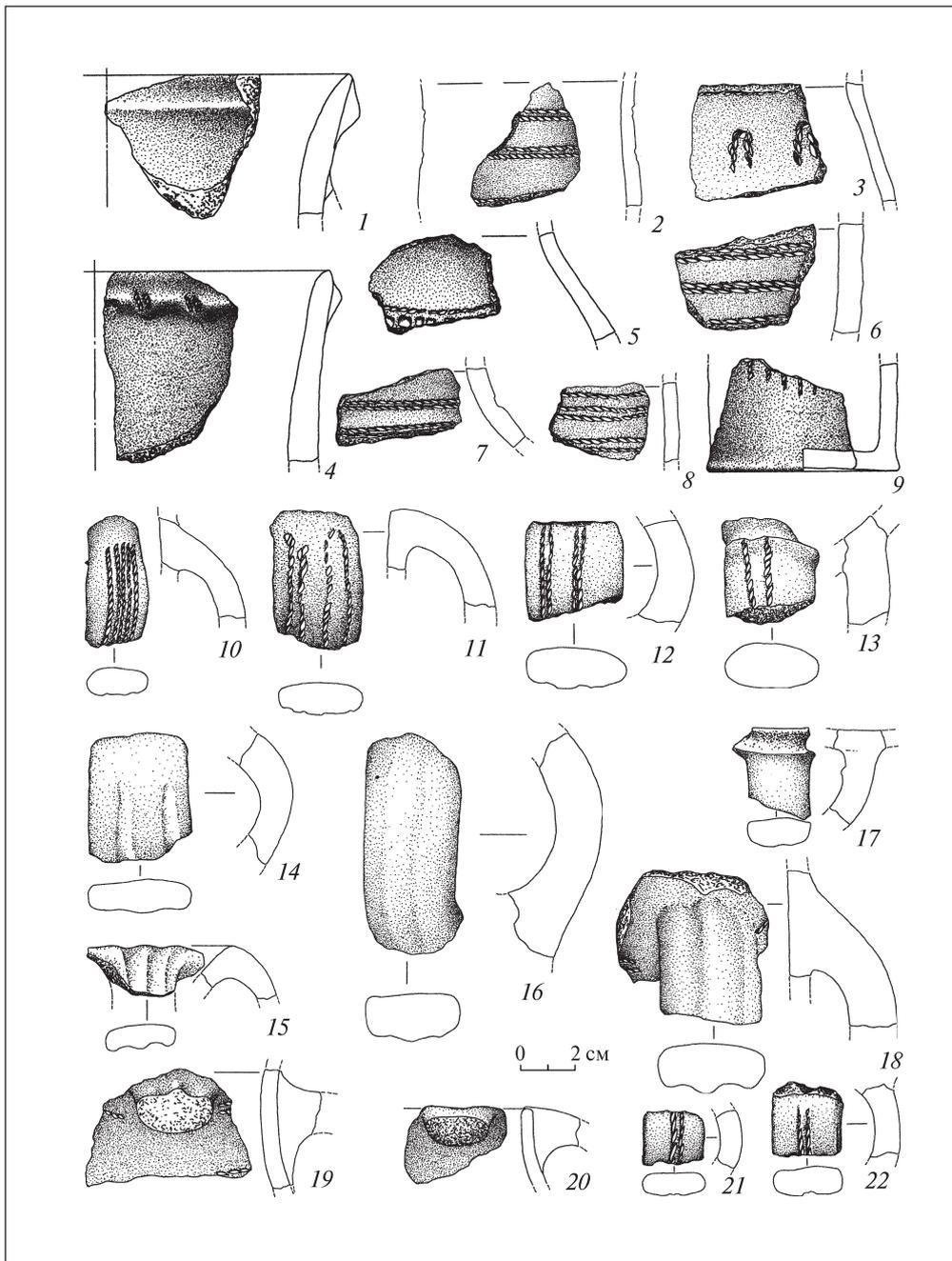

Рис. 13. Розваж-Кошара: знахідки з території поселення

вувати рядок вдавлень від пальця (рис. 10, 2) або вертикальних шнурових ліній (рис. 8, 5). На одному фрагменті амфори поміж смугами горизонтальних пасм на горловині нанесений рядок делікатних вдавлень пальцем, а на плічка спускаються групи з трьох пасм знову ж таки з потрійних шнурових ліній (рис. 14, 12). Такі само вертикальні пасма є й на інших уламках, що походять від амфор і циліндричних кубків (рис. 14, 3, 10, 11). Хоча деякі фрагменти надто дрібні, декотрі і за оздобленням, і за локалізацією ручок можуть походити від амфор горо-

доцького зразка (рис. 14, 13–15; пор.: Сवेशніков 1974, рис. 26, 14, 17).

Більшість уламків посуду, оздобленого пасмами потрійного шнура, знайдені поза об'єктами. Відтак, виникає запитання, чи не походять вони з найраніших знищених об'єктів ГЗК, скажімо наземних жител, відомих за поселенням Городок? Є спокуса з раннім етапом, синхронним протомежановицькій фазі, пов'язати об'єкт 25 — за розмірами то могли бути рештки трохи заглибленої оселі. В ньому знайдені уламки таким чином оздоблених

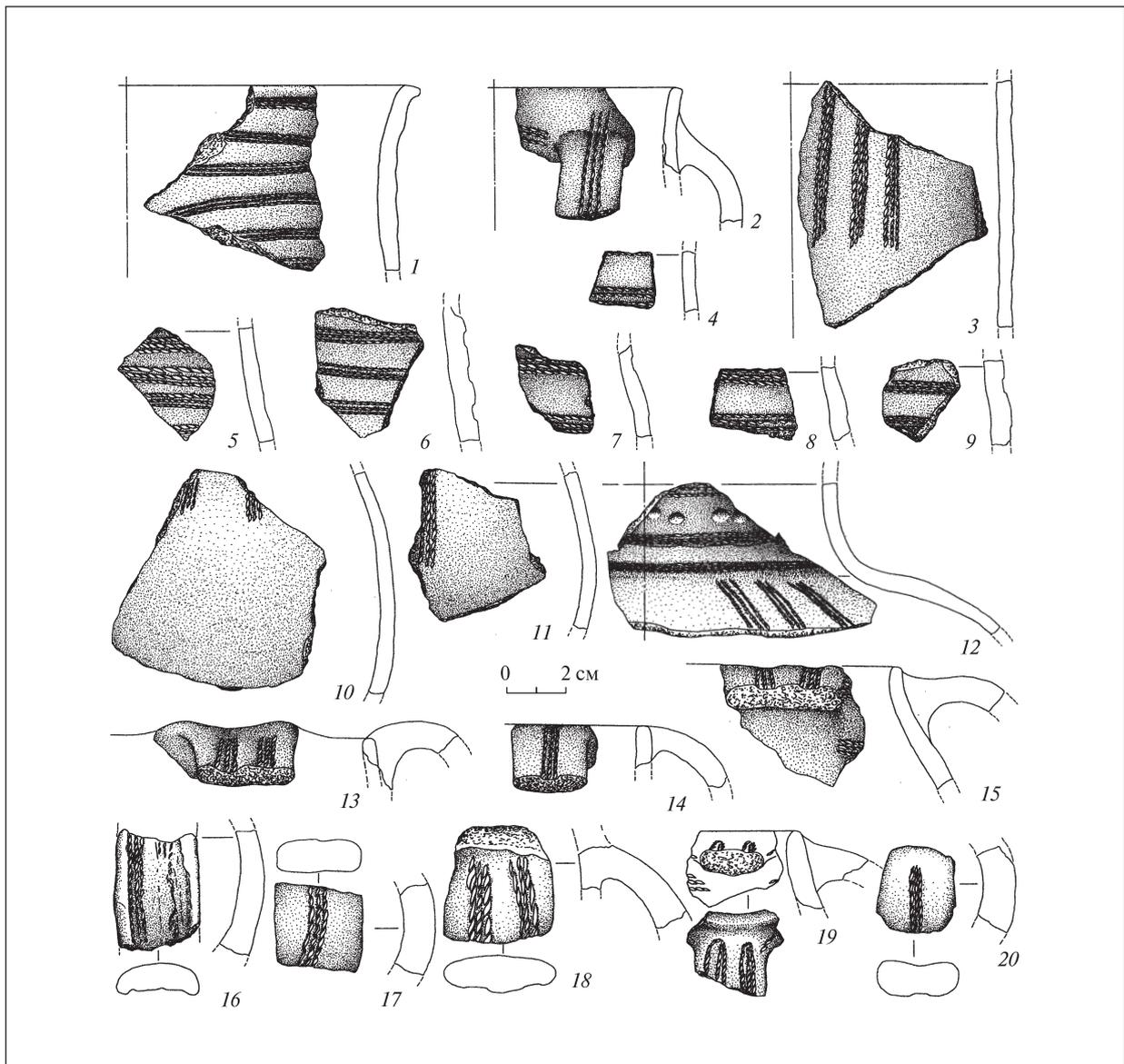

Рис. 14. Розваж-Кошара: знахідки з території поселення

двох посудин (черпака та, мабуть, циліндричного кубка), а також якоїсь дуже грубої амфори (товщина стінок 1,0–1,2 см) і фрагмент біфаса (рис. 8, 1–6).

Чільне місце в Розваж-Кошарі посідає кераміка, прикрашена горизонтальними смугами парного шнура. Нагадаємо, що такий стиль оздоблення, що може доповнюватися знизу (на тулубі) такими само вертикальними пасмами чи у вигляді довгих петель, розглядають як прикметну рису ранньої фази межановицької культури, хоча, затухаючи в класичній фазі, подібна орнаментация відроджується в деяких локальних групах її пізньої фази (Kadrow, Machnik 1997, s. 34–38; rys. 8; 10; 11–13; 41; 42). У нашому випадку для визначення відносної позиції таким чином орнаментованого посуду не виста-

ча, окрім стратиграфічних даних, форми. Якщо орієнтуватися на таку деталь як розміщення ручок, прикметну ранній фазі межановицької культури, — єдине, що зрідка вціліло в Розваж-Кошарі, а саме прикріплення верхнього кінця до краю вінець чи дещо нижче (Kadrow, Machnik 1997, s. 38–39), то такі походять з об'єктів 12, 13, 32 і культурного шару з не завжди чітко визначеною орнаментацией (рис. 6, 3, 9; 11, 4; 13, 20). Водночас є й зразки амфор з нижче розміщеними ручками — верхній край приблизно на середині горловини, нижній на плічках. Майже ціла така амфора приземкуватої форми з широким дном походить з об'єкта 32 (рис. 11, 9), а уламок — з об'єкта 31 (рис. 9, 8). На обох парні шнурові лінії облямовані знизу рядком коротких петельок.

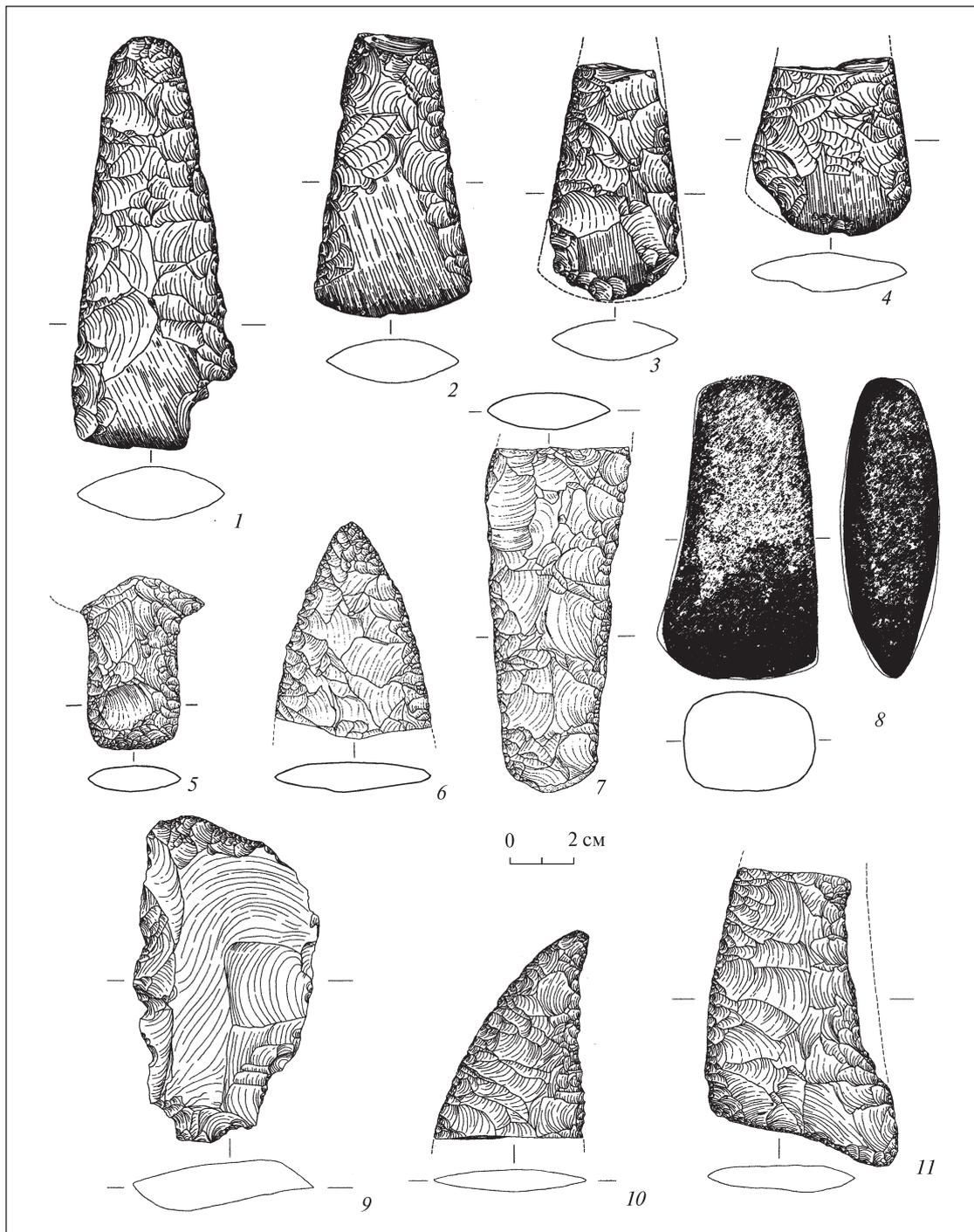

Рис. 15. Розваж-Кошара: знахідки з території поселення

Зважаючи на інші пам'ятки ГЗК, зазначимо, що посуд, зокрема амфори й циліндричні кубки з дугастими ручками, оздоблені пасмами парних шнурових ліній, на відміну від межановицької культури, в ГЗК був популярний упродовж усього її розвитку. Амфори з такою орнаментациєю виявлені на стжижовському поселенні Дубно-Волиця 2 на Ікві з ручками з зазначеною позицією чи навіть нижче — на плічках (Самолук 2007, рис. 2, 3; 5, 5; 9; 7, 4; 8,

3, 4), а одна — на поселенні Здовбиця в землянці 1 разом зі стжижовською амфорою (Свешніков 1961, рис. 20, 20). Так само оздоблений і циліндричний кубок із поховання Ясне, в якому простежуються й стжижовські елементи (Самолук 2009, рис. 13).

Сказане не лише підтверджує думку І.К. Свешнікова про синхронність пізнього етапу ГЗК стжижовській культурі (Свешніков 1974, с. 165), а й показує, що керамічний комплекс ГЗК, бу-

дучи подібним до межановицької культури, розвивався за власними правилами, а амфори й циліндричні кубки з дугастими ручками, зокрема й орнаментовані пасмами парного шнура, лишалися популярними впродовж усього її часу. Відтак, хронологічна диференціація кераміки, оздобленої пасмами парного шнура, як і визначення позиції посуду, прикрашеного одинарними шнуровими лініями й іншим чином, — справа майбутнього. У Розваж-Кошарі така кераміка дожила до часу, який можна синхронізувати щонайменше з початком стжижовської культури. Риси останньої помітні за уламками вінець зі скошеними зовні краями, так зв. манжетоподібні (рис. 9, 7; 12, 5), і уламками високогорлих посудин з валиками (рис. 10, 3; 11, 2; 13, 1), а в стилістиці оздоблення — за кубком з горизонтальним пасмом парних шнурових ліній, облямованим знизу рядком зовсім коротких вертикальних шнурових ліній, знайденим в об'єкті 42 разом з амфорою з «вусами» (рис. 2, 2—4). Таку само орнаментацию з рядка коротеньких вертикальних ліній бачимо на уламку тулуба якоїсь невеличкої посудинки з ребристим перегином (рис. 4, 11), а з парних таких само скісних ліній — на валику під вінцем (рис. 13, 4).

Важко визначити хронологічне місце посуду, репрезентованого уламками прямих (непрофільованих) стінок чи вінців (рис. 4, 9; 7, 4; 12, 3, 12), щільно оздоблених горизонтальними лініями одинарного шнура. Вони трапляються й на інших пам'ятках Західної Волині (Bunyatyayn, Samolyuk 2009, fig. 6; 7). Частина їх, мабуть, походить від традиційного посуду, але вони можуть репрезентувати і якісь досі невідомі зразки. В межановицькій культурі таке оздоблення побутувало, окрім класичної фази, паралельно з іншою орнаментациєю. Принагідно зауважимо, що хоча на Західній Волині, зокрема і в околицях Острога, відома кераміка з так зв. гудзами, характерна для класичної фази межановицької культури (Свешніков 1974, рис. 47, 6, 10, 14; Ткач 2007, рис. 40, 6; 58, 6, 7; 78, 7 та ін.), в Розваж-Кошарі така не трапилася.

Інші пізні матеріали представлені уламками асиметричних біфасів, які умовно називають серпами (рис. 6, 6; 15, 10, 11). Подібні Є. Лібера вважає прикметними класичній фазі межановицької культури, синхронній стжижовській культурі (Libera 2001, гус. 39). Не виключено, що таку само позицію займає і фрагмент витонченої сокири-тесла (рис. 11, 8). Ясна річ, що наявність таких серпів на Західній Воли-

ні, відзначених Є. Ліберою і трохи доповнених виробами з Розваж-Кошари, подовжує вік ГЗК на тлі відведеного їй Я. Махніком і підтверджує тезу І.К. Свешнікова про певну її синхронність зі стжижовською культурою. Але індикатором того є поки що крем'яні вироби. Який керамічний комплекс ГЗК має корелювати з ними і як довго співіснували обидві культури, ще доведеться з'ясувати. Дещо прояснити цю проблему дозволяють радіокарбонні дати, отримані для поселення Дубно-Волиця 2.

Абсолютна хронологія. Як вказувалося, за певних особливостей посуду з Розваж-Кошари його оздоблення дозволяє синхронізувати початок поселення, а водночас і ГЗК, з протомежановицькою фазою, яку датовано 2400/2300—2200 BC (Kadrow, Machnik 1997, s. 13). Не порушили цю думку й пізніше отримані дати. Курганне поховання 1/1 в Łubcze (stan. 1), що супроводжувалося черпаком протомежановицької фази, за вірогідної можливої ранішої позиції (Ki-6299 3920±45 BP, 2560—2540, 2500—2350 BC), у підсумку визначене, як здійснене приблизно 2350 BC (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 103, гус. 75; s. 221, tab. 20; s. 229). За відсутності радіокарбонних дат для ГЗК нині лише можна відзначити, що така синхронізація не перечить датуванню волинської групи культури кулястих амфор, яка, за М. Шмит, побутувала до 2400/2350 BC (Szmyt 1999, p. 68—69).

Наявність у Розваж-Кошарі речей, зокрема крем'яних, які, виходячи зі спостережень Є. Лібери, зіставні з класичною фазою межановицької культури, є орієнтиром для визначення кінцевої дати цього поселення — приблизно 2050—1950/1900 BC чи навіть 2050—1850/1800 (див.: Kadrow, Machnik 1997, s. 54). Заодно воно постає, знову ж таки зважаючи на розробки Є. Лібери, синхронним стжижовській культурі, що підтверджують і вказані зразки кераміки. Однак, тут має йтися, ймовірно, не про абсолютну синхронність поселення Розваж-Кошара зі стжижовською культурою, а лише часткову — мабуть, з початковою її фазою. До такого висновку схиляють дати, отримані для поселення Дубно-Волиця 2 після його публікації (Самолук 2007).

За кістками тварин маємо дати для двох об'єктів: об'єкт XIII — Ki-13882 3380 ± 80 BP, об'єкт XVI — Ki-13881 3290 ± 70 BP³. Відтак, об'єкти функціонували близько 1600 BC (з пев-

³ Даткування виконане за спільним українсько-російським проектом з вивчення доби бронзи, керівник з українського боку Ю.Я. Рассмакін.

ними відхиленнями) Нагадаємо, що них, як і в інших, трапилася кераміка стжижовської культури та ГЗК, що, мабуть, відображає завершення епішнурового горизонту пам'яток на Західній Волині. Попри винятковість цих дат є підстави сприймати їх як більш-менш достовірні. Зокрема, дата об'єктів співпадає з кінцевими датами локальних груп пізньої фази межановицької культури, яку доводять до 1600 ВС (Kadrow, Machnik 1997, s. 100, 110, 118). Десь від 1700 ВС схильні датувати початок тшинецької культури на Волині, хоча твердих підстав для того немає (Лысенко 2005, с. 46).

Відтак, нині ГЗК можна орієнтовно датувати 2400/2350—1600 ВС, іншими словами повністю синхронізувати з межановицькою культурою. Десь приблизно від рубежу III—II тис. ВС паралельно з ГЗК розвивалася стжижовська культура, і вони завершилися приблизно одночасно. Тож навряд чи правомірно обмежувати вік стжижовської культури, хронологічно

зіставляючи її лише з класичною фазою межановицької культури на теренах Малополюшші (зокр.: Bargiel, Libera 2005, с. 201). Хоча, здавалося б, двох дат для таких висновків замало, зрештою на таку синхронність двох волинських культур натякають матеріали поселень і особливо поховань. Останні за відсутності виразного супроводу (посудини чи біфаса) буває важко розрізнити культурно, зокрема й через несталу позу небіжчиків. Хоча ГЗК прикметна скорчена поза, вона трапляється і в достеменно стжижовських похованнях (приміром, курган Жорнів, поховання 2). Водночас деякі точно ГЗК поховання за слабко скорченою позою нагадують стжижовські (Самолук 2009, рис. 4; 13). Але то вже інша тема.

Вертаючись, у підсумку, до поселення Розваж-Кошара, зауважимо: попри цінність його матеріалів для осмислення ГЗК до появи нових якісніших джерел поступ у її вивченні неможливий. Те саме стосується й стжижовської культури.

- Бунятян К.П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 10—20.
- Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Дослідження багатощарової пам'ятки в с. Полонка Луцького р-ну Волинської обл. // АДУ 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 149—150.
- Лысенко С.Д. Абсолютная хронология восточного массива тшинецкого культурного круга // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. — Луганськ, 2005. — С. 37—60.
- Позіховський О.Л. Голишів і проблема періодизації енеоліту Західної Волині // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 4—18.
- Позіховський О.Л., Бардецький А.І. Охоронні дослідження багатощарового поселення у с. Розваж на Рівненщині // АДУ 2008. — К., 2009. — С. 236—239.
- Позіховський О.Л., Бондарчук О.А., Вертелецький Д.Ю. Дослідження багатощарових пам'яток на Острожчині // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 268—269.
- Позіховський О., Охріменко Г., Охріменко В. Керамічні матеріали з пам'ятки Розваж-Кошара на Острожчині // Охріменко Г., Склярєнко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 710—726.
- Позіховський О.Л., Самолук В.О. Розкопки багатощарового поселення в с. Розваж на Рівненщині // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 273—275.
- Самолук В.О. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 58—72.
- Самолук В.О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури // Археологія. — 2009. — № 4. — С. 26—37.
- Свешников И.К. Памятники культуры шнуровой керамики у села Здолбица (УССР) // КСИА. — 1961. — 85. — С. 55—65.
- Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. — К., 1974.
- Свешников И.К. Новые погребения начала бронзового века на Западной Волины // РА. — 1993. — № 3. — С. 165—176.
- Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) // Охріменко Г., Склярєнко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 571—709.
- Bargiel B., Libera J. Kultura strzizowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych // Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 197—211.
- Bunyatyan K., Samolyuk V. Manifestations of Middle Dniepr Culture in the Volyn territory and the issue of ancient Routes // BPS. — 2009. — 14. — P. 251—267.
- Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace komisji archeologicznej. — 29).

Libera J. Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). — Lublin, 2001.

Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988—2006. — Kraków, 2009.

Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań, 1999. — (BPS. — 8).

Надійшла 15.02.2011

К.П. Бунятян, А.Л. Позиховский

ПОСЕЛЕНИЕ ГОРОДОЦКО-ЗДОЛБИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАЙОНЕ ОСТРОГА

Поданы материалы городоцко-здолбицкой культуры из многослойного поселения у с. Розваж, уроч. Кошара, в районе Острога. Ее объекты концентрировались на площади $13,0 \times 12,0$ м и представлены овальными или круглыми в плане ямами разных размеров. Возможно, большие из них (9, 25, 31, 40—42 и 47) были остатками жилищ.

Хотя верхний слой на месте памятника был снят к моменту раскопок в процессе хозяйственных работ приблизительно до глубины 0,4 м, получен яркий и многочисленный материал. Он не только существенно дополняет представления о керамическом комплексе городоцко-здолбицкой культуры, но имеет принципиальное значение для уточнения таксономической и хронологической позиции этой культуры, которую польские исследователи, в первую очередь Я. Махник, рассматривают как кратковременное восточное локальное явление межяновицкой культуры, синхронное ее ранней фазе и началу классической.

Насыщенность поселения Розваж-Кошара объектами и особенно формальные и стилистические особенности керамики позволяют предполагать его длительное существование или, второй вариант, многократное посещение этого места носителями городоцко-здолбицкой культуры. Начальный этап памятника определяется керамикой (амфоры, цилиндрические кубки и более редкие черпаки), украшенной полосами с тройных линий шнура, которую можно синхронизировать с протомежяновицкой фазой. Наиболее поздние материалы ощутимо представлены образцами керамики, которые имеют аналогии в стжижовской культуре (в частности, сосуды с так наз. манжетовидным краем венчика, с валиками на горловине), а также бифасами (так наз. серпами), которые польский исследователь Е. Либера соотносит с классической фазой межяновицкой культуры, синхронизированной со стжижовской на Западной Волыни.

Не исключено, что в Розваж-Кошаре имеется и керамика, отражающая заключительное время развития городоцко-здолбицкой культуры, однако распознать ее сложно, поскольку ее эволюция едва намечена. Как показывают материалы поселения Дубно-Волиця 2, где выявлены объекты с материалами стжижовской и городоцко-здолбицкой культур, обе культуры с какого-то времени были не только синхронны, но и, похоже, закончились одновременно.

В целом, исходя из аналогий, а также радиоуглеродных дат для межяновицкой культуры, конечной даты предшествующей волынской группы культуры шаровидных амфор и двух объектов в Дубно-Волиця 2, городоцко-здолбицкую культуру можно датировать в пределах 2400/2300—1600 BC.

К.Р. Bunyatyan, O.L. Pozikhovskiy

HORODOTSKO-ZDOVBYTSKA CULTURE SETTLEMENT IN THE SUBURBS OF OSTROH

Materials of Horodotsko-Zdovbytska culture from the multi-layer settlement near Rozvazh village and Koshara tract in suburbs of Ostroh are presented. That objects concentrated within the area of $13,0 \times 12,0$ m and were represented by oval or round in shape pits of various size. Perhaps, the larger of them (9, 25, 31, 40—42, and 47) were the remains of dwellings.

Although the upper layer at the site was taken away during the husbandry works before the excavations down by approximately 0,4 m in depth, rich and numerous materials were obtained. They not only significantly complement the conception of ceramic complex of Horodotsko-Zdovbytska culture, but also are of a fundamental importance for the specification of taxonomic and chronological position of this culture which is considered by Polish researchers, and first of all by J. Machnik, as a short-term eastern local phenomena of Mezhanovytska culture, synchronous to its Early and the beginning of its Classical phases.

Richness of Rozvazh-Koshara settlements in finds and especially formal and stylistic peculiarities of ceramics allow the authors to suggest that this settlement had a lengthy continuous life or, otherwise, that this place was many times revisited by Horodotsko-Zdovbytska culture bearers. The initial stage of the site is determined by ceramics (amphorae, cylindrical bowls, and more rear dippers) decorated with stripes of threefold cord lines, which can be synchronized with the proto-Mezhanovytska phase. The latest materials are significantly represented by the examples of ceramics having analogies in Stzhzhovska culture (in particular, vessels with so-called cuff-like rim border and with juts on the neck); they are also

represented by bifaces (sa-called sickles) which are referred by the Polish researcher E. Libera to the Classical phase of Mezhanovytska culture which is synchronized with Stzhyzhovska culture in Western Volyn region.

It is not excluded that there are ceramics in Rozvazh-Koshara reflecting the final period of Horodotsko-Zdovbytska culture development, though it is difficult to identify it because its evolution is hardly outlined. As materials from Dubno-Volytsya 2 settlement where objects with finds of Stzhyzhovska and Horodotsko-Zdovbytska cultures were discovered show, both these cultures not only were synchronous from a certain period of time, but also apparently seized at the same time.

As a whole, considering analogies, as well as radiocarbon dates for Mezhanovytska culture, from the final date of the preceding Volyn group of Globular Amphorae culture, and from two objects in Dubno-Volytsya 2, Horodotsko-Zdovbytska culture can be dated within the period from 2400/2300 to 1600 BC.

С.А. Задніков, П.Я. Гавриш

АНТИЧНА КЕРАМІКА В МАТЕРІАЛАХ ЗОЛЬНИКА 7 ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Серед значної кількості античної кераміки трапилися зразки різних центрів, які датуються початком VI — першою чвертю V ст. до н. е.

Ключові слова: Східна Європа, Більське городище, зольник, антична кераміка, VI—V ст. до н. е.

Важливою складовою серед матеріалів досліджень Більського городища, яке розкинулося на межі Полтавської та Сумської областей, є предмети імпорту з античних центрів Середземномор'я. Провідне місце серед них посідає амфорна тара, а також столовий та інший посуд. Значну кількість таких артефактів виявлено в останні роки при розкопках зольника 7, розташованого у північно-східному секторі Західного укріплення. На початок розкопок він являв собою пагорб заввишки 0,55 м і діаметром 30,0—35,0 м. Протягом 1997—2003 рр. експедиція Полтавського державного педагогічного університету дослідила всю територію зольника розкопом 35,0 × 35,0 м (рис. 1). Серед виявлених матеріалів нараховується більше шести сотень знахідок імпортованої античної кераміки. Це 1,2 % від зразків місцевого ліпного посуду. До колекції взято близько 100 уламків. Нами оброблено 79, з-поміж яких 26 вінець, п'ять ніжок, 15 ручок і 22 стінки від амфор, а також 11 фрагментів столового кружального посуду.

Коротка інформація про античну кераміку з розкопок зольника 7 міститься в деяких публікаціях (Гавриш 2005, с. 92; 2006, с. 17, 19), але вона має характер попереднього повідомлення. Основна мета цієї статті — ввести до науко-

вого обігу максимально повні дані про ці знахідки та обставини їхнього виявлення.

Відразу відзначимо, що в межах розкопу антична кераміка була поширена нерівномірно з погляду як планіграфії, так і стратиграфії. Це ж стосується також об'єктів — ям. Лише в третині з них трапилися фрагменти античного походження.

Серед **об'єктів** привертає увагу яма 44, розташована за 10,0 м на південний схід від центру зольника (рис. 1). Її можна розглядати як залишки наземної житлової споруди зрубної конструкції, оскільки слідів від опорних вкопаних стовпів каркасу та значної кількості глиняної обмазки стін тут не виявлено. Яма 44 прямокутна в плані із заокругленими кутками, відстань між протилежними стінами становить 5,2 м та 4,2 м. Довгою віссю споруда була орієнтована за лінією схід—захід. Глибина ями від 0,4 м до 0,8 м від рівня материкового суглинку. Центральню-північну частину споруди займала яма — погрібок прямокутної в плані форми зі східцем. Розміри погрібка 2,6 × 1,5 м, глибина — 1,3 м. Заповнення ями було щільно насичене різноманітними артефактами та остеологічними рештками. Уламки античних амфор виявлені у верхній частині заповнення. Це — 12 фрагментів стінок, ручка, частина тулуба, фрагмент ніжки, а також уламок вінця хіось-

© С.А. ЗАДНІКОВ, П.Я. ГАВРИШ, 2011

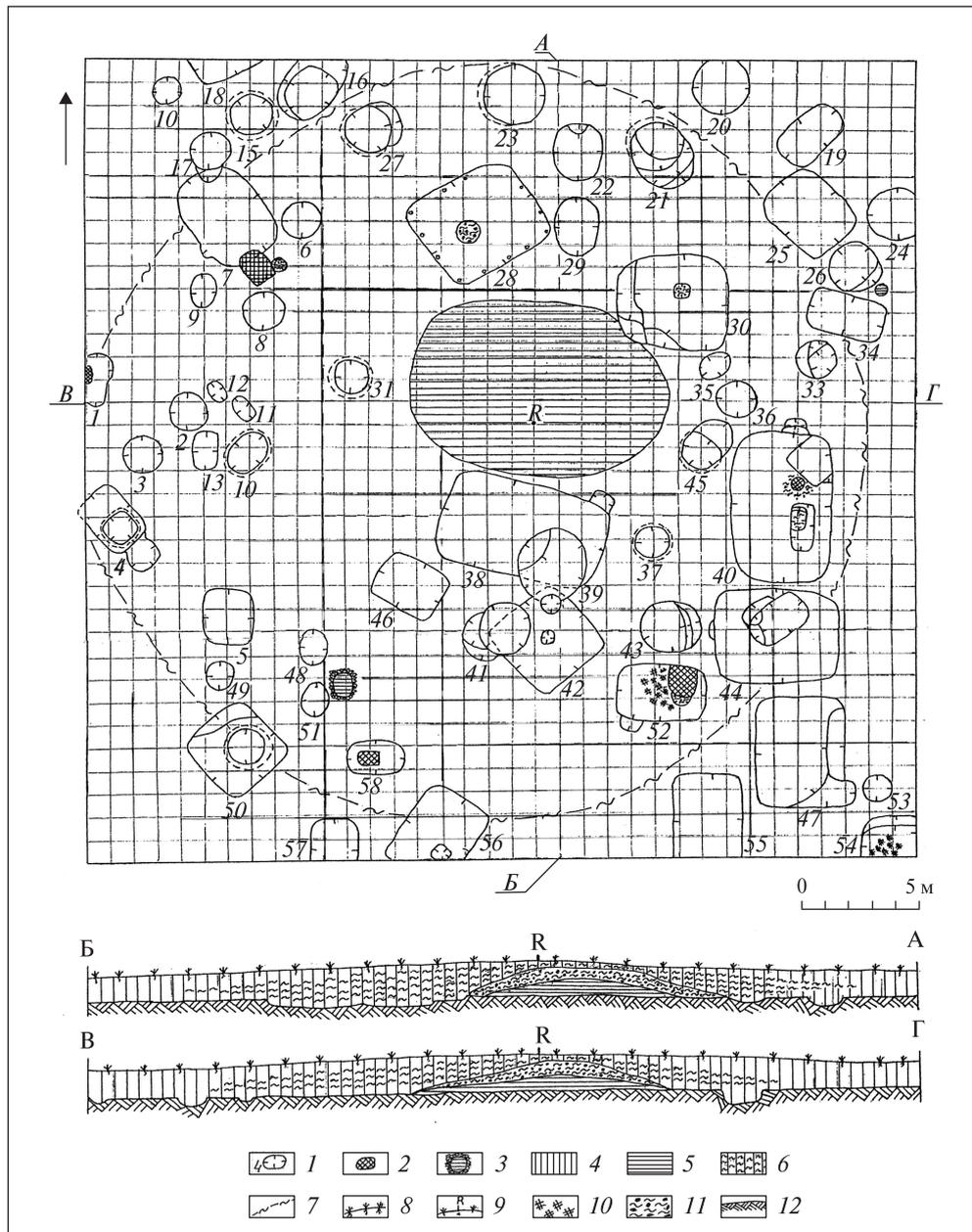

Рис. 1. Західні укріплення Більського городища. Зольник 7, план розкопу 1997–2003 рр. Умовні позначки: 1 — об'єкти (ями) з відповідним номером; 2 — рештки глинобитних печей; 3 — рештки глиняних жертвників з кам'яною обкладкою навколо; 4 — культурні нашарування; 5 — похований чорнозем; 6 — культурні нашарування з домішками попелу; 7 — межа зольної плями на зораній поверхні попелища; 8 — сучасна поверхня попелища, дерн; 9 — основний репер розкопу; 10 — скупчення шматків глиняної обмазки; 11 — зольні нашарування; 12 — материк

кої пухлогорлої амфори, прикрашеної коричневою смугою під краєм (рис. 2, 2). Він відноситься до типу III-A, за В.В. Рубаном, який датував такі амфори від 510 до 480 рр. до н. е. (Рубан 1982, с. 103–104). С.Ю. Монахов подібний посуд відносить до типу III-B і датує першою половиною V ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 16–17). На наш погляд, комплекс археологічних знахідок у заповненні ями 44 можна датувати першою чвертю V ст. до н. е.

В ямі 42 прямокутної в плані форми знайдено фрагмент столової закритої посудини, вірогідно, північно-іонійського походження. Середня частина прикрашена горизонтальною смугою коричневого лаку, нижня — променями (рис. 3, 1), що дозволяє датувати її першою половиною VI ст. до н. е. (Cook, Dupont 1998, p. 55, fig. 8.20).

Поодинокі фрагменти стінок античних амфор, які важко ідентифікувати, також трапи-

лися в заповненні ще більше десятка ям (6, 15—17, 22—25, 34, 42, 43, 54—56). Найвірогідніше, вони відносяться до середини VI — першої половини V ст. до н. е.

Значна кількість предметів античного імпорту зафіксована в культурному шарі. Матеріал розділено, перш за все, за місцем знахідки: в зольнику та поза його межами. Крім того, розподіл грецького імпорту за глибинами показав, що його можна віднести до двох основних груп, зразки яких знайдені на глибині 0,25—0,75 м та 0,75—1,25 м.

У зольнику виявлено незначну кількість зразків античної кераміки. В основному це фрагменти столового посуду. Більшість походить з південно-східної частини зольника. На глибині 0,75—1,00 м зафіксовано три уламки столового посуду іонійського походження. З поміж них — фрагмент триствольної ручки північно-іонійської ойнохої першої половини VI ст. до н. е. Посудина виготовлена з глини світло-коричневого кольору, поверхня вкрита жовтим ангобом. Крайні стволи ручки покриті коричневим лаком (рис. 3, 2). В межах першої половини VI ст. до н. е. може бути датований уламок стінки іонійської закритої посудини із зображенням трикутника вершиною вниз (рис. 3, 3). Третій фрагмент відноситься до іонійського кіліка VI ст. до н. е., прикрашеного коричневими смугами (рис. 3, 7).

На глибині 0,75 м знайдено уламок стінки кільцеподібної закритої посудини — аска. Нижня частина його прикрашена широкою смугою коричневого лаку (рис. 3, 6). Такий посуд відомий для другої половини VI ст. до н. е. (див. приміром: Скуднава 1945; 1988, с. 13, 58, 77, 82, 95, 96, 99).

З верхньої частини шару зольника (глибина 0,5 м) походить фрагмент вінця античної амфори. На її горлі нанесений круглий знак — діпінто (рис. 4, 1). Посуд з подібним профілем зазвичай відносять до амфор зі складнопрофільованою ніжкою (протофасоська серія, за І.Б. Зеест; див.: Монахов 2003, с. 41). Цілий екземпляр кінця VI — початку V ст. до н. е. виявлено в ямі 6 на зольнику 5 Західного Більська (Задников 2005, с. 270, 274, рис. 2, 2). Традиційно їх відносять до виробництва невідомих центрів Північної Егеїди (Монахов 2003, с. 38). Нещодавно П. Дюпон на основі аналізів глини висловив припущення про ймовірне виробництво подібних амфор на Хіосі (Dupont 2006, с. 20—21). У верхній частині зафіксовано також уламок ніжки червоноглиняної лесбоської амфори (рис. 4, 2) другої половини VI ст.

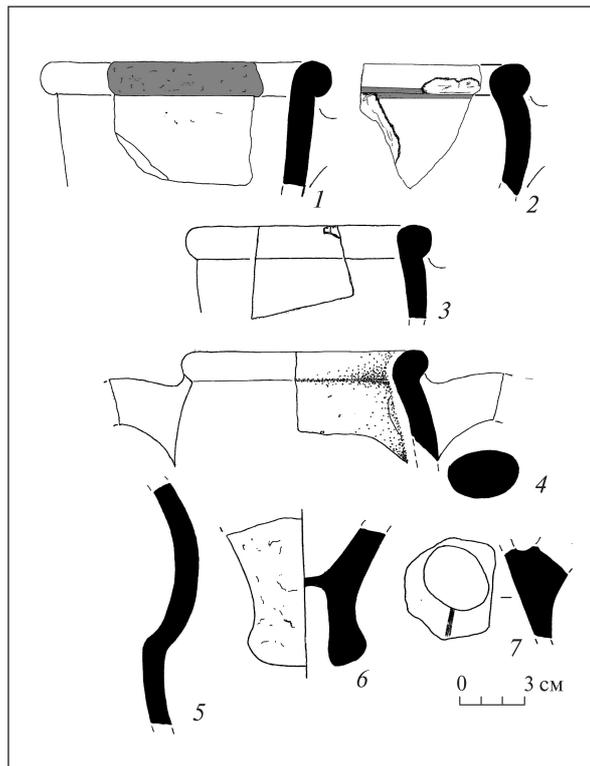

Рис. 2. Зольник 7. Фрагменти хіоських амфор: 1, 3—7 — культурний шар за межами зольника; 2 — яма 44

до н. е. (Рубан 1990, с. 17—18; Монахов 2003, с. 48). Можливо, ці фрагменти випадково потрапили в зольний насип, оскільки вони хронологічно відрізняються від знайденого тут столового посуду.

До столової кераміки відноситься уламок стінки закритої посудини. Зовнішня її поверхня прикрашена смугами коричневого лаку, між якими смуги пурпуру (рис. 3, 5). Посудина датується серединою VI ст. до н. е.

Рідкісною знахідкою є уламок вінця світлоглиняного лутерія (рис. 3, 8). Подібні були поширені в другій половині VI — на початку V ст. до н. е. (Зеест, Марченко 1962, с. 150—151; Лейпунська 1980, с. 33—36). Більський екземпляр відноситься до часу припинення функціонування зольника і датується другою половиною VI ст. до н. е.

У ріллі над зольником знайдено фрагмент аска — кільцеподібної посудини (рис. 3, 4), звичної для другої половини VI ст. до н. е. (Скуднава 1945; 1988, с. 13).

Основна частина античної кераміки виявлена в культурному шарі за межами зольника — на захід, північний захід і південний схід від центру зольника. Грецький імпорт тут траплявся від глибини 1,25 м від сучасної поверхні. На цій глибині знайдено незначну кількість

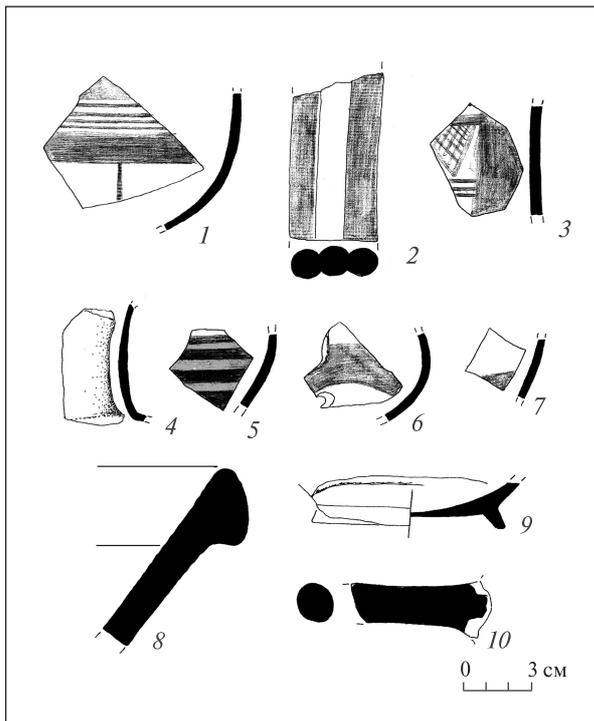

Рис. 3. Зольник 7. Античний столовий посуд: 1 — яма 42; 2–8 — шар зольника; 9 — шар поза межами зольника

стінок (33 фрагменти) та два уламки вінець античних амфор. Глина одного з них червоно-коричневого кольору, з включенням піску та вапняку, в місці з'єднання стінки з горлом — невеликий рельєфний валик (рис. 5, 4), наявність якого вказує на ймовірне самоське походження виробу. С.Ю. Монахов подібні амфори відносить до варіанту I самоського посуду та датує їх від кінця VII до третьої чверті VI ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 26–27). Більський екземпляр за даними стратиграфії може бути віднесений до першої половини VI ст. до н. е.

Інший уламок вінець належить сіроглиняній лєсбоській амфорі. Під її вінцем є невеликий уступ, відстань до нижнього краю вінець становить 2,0 мм (рис. 4, 8). Посуд з подібним уступом досить часто трапляється у Північному Причорномор'ї і типовий для другої половини VI — початку V ст. до н. е. (Рубан 1990; Монахов 2003, с. 45–47, рис. 28, 1). Проте, зважаючи на профілювання вінець, наш екземпляр відноситься до кінця VI — початку V ст. до н. е.

На глибині від 0,75 до 1,00 м від рівня сучасної поверхні знайдено майже сотню уламків грецького посуду, більшість з них — стінки амфор. Фрагменти вінець відносяться до клазоменської, хіоських і протофасоських амфор. Більшість знахідок концентрувалася в південно-східному секторі зольника, але вони

типові і для східних та північно-східних ділянок розкопу.

Відмітимо уламок вінець клазоменської амфори, по краю якої нанесена смуга коричневого лаку (рис. 4, 3). За профілем вінець вона близька до тих, що були поширені до початку V ст. до н. е. Хіоські амфори представлені невеличкою частиною вінець пухлогорлої посудини (рис. 2, 4), типової для початку V ст. до н. е. (Рубан 1982, с. 103–107).

Чотирма уламками вінець у вигляді валика, відігнутого назовні, репрезентовані амфори зі складнопрофільованою ніжкою або протофасоські (за І.Б. Зеест). Нижня частина вінець має рівний край, під яким знаходиться вузький жолобок (рис. 6, 1, 4–6). Амфори з таким профілем вінець типові для кінця VI — початку V ст. до н. е. (Зеест 1960, с. 79–80; Абрамов 1993, с. 30; Монахов 2003, с. 38–42). Більшість дослідників підтримує думку П. Дюпона про їхнє виробництво в Абдерах (Монахов 2003, с. 38).

Слід підкреслити, що в цьому шарі вперше з'явилися уламки хіоських пухлогорлих, кла-

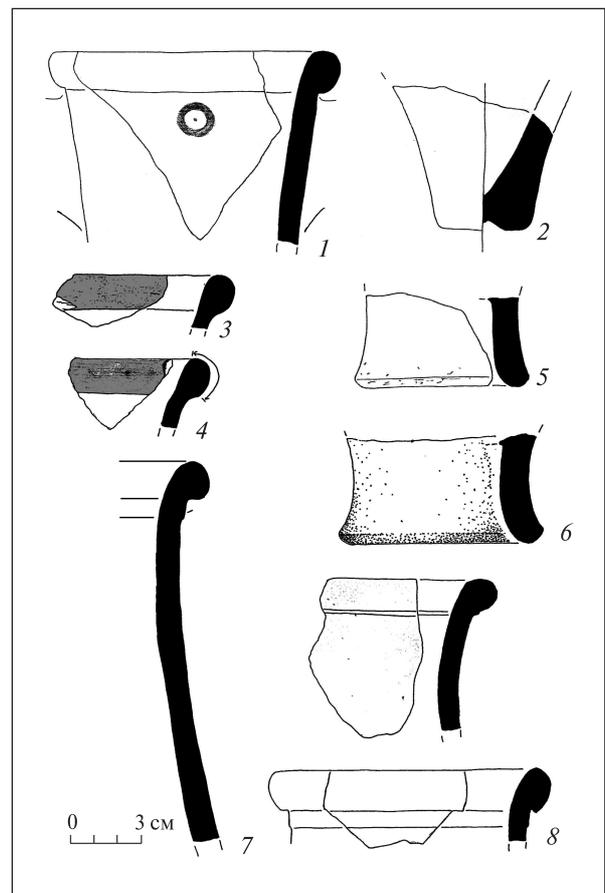

Рис. 4. Зольник 7. Антична кераміка: 1, 2 — фрагменти з шару зольника; 3–9 — фрагменти із позазольного насипу

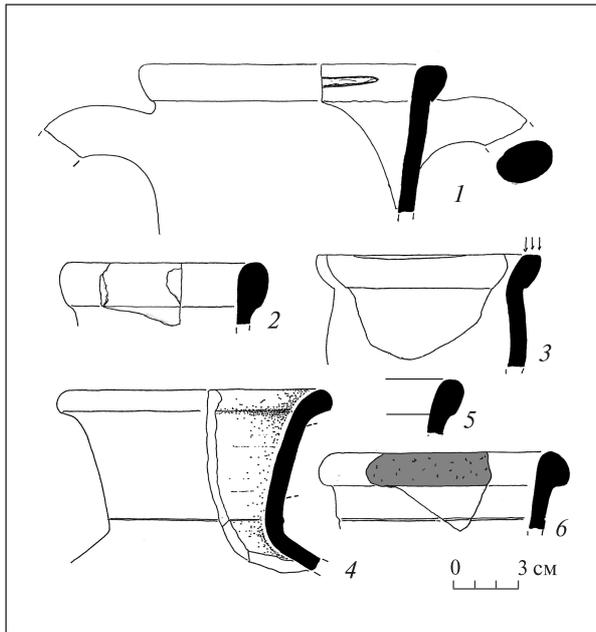

Рис. 5. Зольник 7. Уламки античних амфор із шару поза зольником

зоменських і протофасоських амфор, звичні для кінця VI — початку V ст. до н. е.

У культурному шарі на глибині від 0,25 до 0,75 м знайдено більшість античної кераміки, яка представлена уламками стінок амфор. Близько половини з них виявлено на глибині 0,5 м. Вони траплялися по всій площі розкопу, за винятком центру зольника. За найбільшою концентрацією знахідок, близько 50 %, виділяється південно-східний сектор розкопу, де розташовані ями та споруди 40, 44, 47 і 55. У самому кутку розкопу на глибині 0,75 м зафіксовано скупчення (21 фрагмент) уламків амфори з діаметром корпуса 35,0 см (Гавриш 2005, с. 92). Розвал неповний, збереглася тільки середня частина тулуба. Глина коричневого кольору, включає значну кількість слюди та вапняку, що характерно для так зв. протофасоських амфор кінця VI — початку V ст. до н. е. Мешканці Більського городища намагалися реставрувати цю тару, просвердливши дірочки для з'єднання розломів. Такий спосіб відновлення довізної амфорної, а також місцевої ліпної тари для сипких речовин зафіксований кілька разів при розкопках зольника 7. Загалом він був поширений на Більському городищі та інших пам'ятках лісостепу сучасної України.

Уламки клазоменських амфор, знайдені на цій глибині, представлені фрагментом вінця, прикрашеного коричневою фарбою та двома ніжками кінця VI — початку V ст. до н. е. (рис. 4, 4—6).

Амфори Хіоса репрезентовані вінцями, ручками та ніжкою. Один уламок вінця відноситься до типу амфор з прямим горлом. Край прикрашений червоною фарбою (рис. 2, 1). Ніжка має глибоку ямку (рис. 2, 6). За типологією В.В. Рубана, ніжки відносяться до I—II типів і датуються 550—510 рр. до н. е. (Рубан 1982, с. 99—103). До кінця VI — початку V ст. до н. е. належить вінце амфори (рис. 2, 3). Одним з найпізніших зразків, знайдених на зольнику, є уламок горла хіоської амфори з перехватом (рис. 2, 5) — елементом, який зазвичай характерний для другої чверті V ст. до н. е. (Монахов 2003, с. 17—18).

Окремо вкажемо декілька уламків хіоських амфор з тонкою смугою червоного лаку під ручкою та на ній (рис. 2, 7), що датуються кінцем VI — початком V ст. до н. е. (ранньопухлогорлий варіант, за: Монахов 2003, с. 16—18).

Значною кількістю в розкопі представлені амфори зі складнопрофільованою ніжкою або протофасоські, вінце яких має вигляд валика, під яким зроблено підрізку, або жолобок (рис. 5, 1; 6, 2, 3, 7, 8), що дозволяє віднести їх до кінця VI — початку V ст. до н. е. На розораній поверхні зольника трапився уламок ніжки протофасоської амфори (рис. 6, 9).

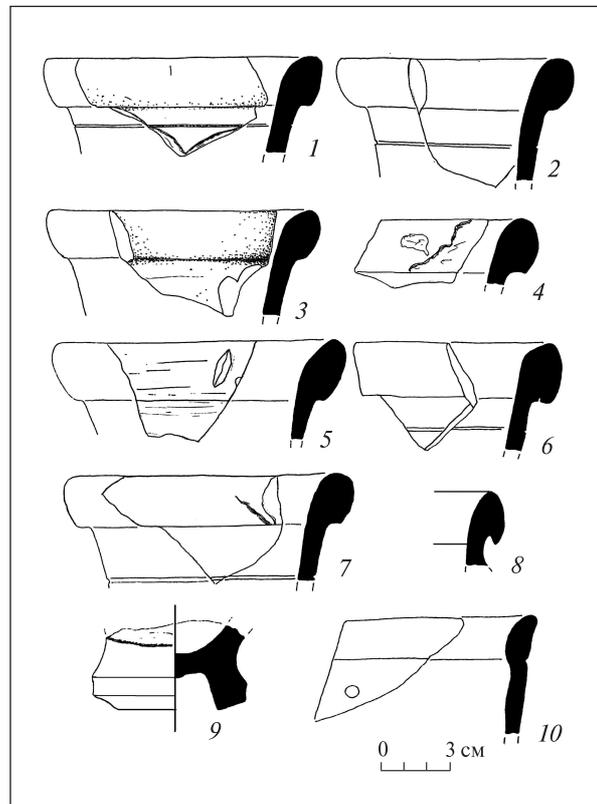

Рис. 6. Зольник 7. Уламки античних амфор із шару поза зольником

Кераміка Дата	Столовий посуд	Хіос	Лесбос	Клазо- мени	Протофасос	Фасос	Інші
475 р. до н.е.							 Менда
500 р. до н.е.							 Невідомий центр
550 рр. до н.е.							
600 р. до н.е.							 Самос 0 3cm

Рис. 7. Зольник 7. Хронологічна позиція зразків грецької кераміки

На цій глибині зафіксовано червоноглиняний посуд лесбоського або еолійського виробництва. Знайдено два уламки вінця з підрізкою під краєм (рис. 4, 7, 9), характерних для кінця VI — початку V ст. до н. е.

Доволі рідкісною є знахідка уламка вінця амфори виробництва Менди (рис. 6, 10; див.: Монахов 1999, с. 120, табл. 38, 2). Амфори з подібним вінцем зазвичай датують кінцем другої—третьої чверті V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 106, 128, табл. 42, 2; 2001, с. 58, рис. 1, 5), але, на наш погляд, все ж її слід датувати в межах другої чверті V ст. до н. е. На глибині 0,5 м знайдено три уламки амфор виробництва Фасос (рис. 5, 2, 3, 5) першої половини V ст. до н. е. Глина червоного кольору з включенням слюди. До невідомого центру належить фрагмент вінця амфори з підрізкою (рис. 5, 6). По краю збереглася червона фарба.

Столовий посуд представлено уламком денця сіроглиняного горщика або глека (рис. 3, 9) і ручкою чорнолакового кіліка виробництва Аттики, який можна датувати кінцем VI — початком V ст. до н. е. (рис. 3, 10). Подібний сіроглиняний посуд знайдено на Люботинському та Мотронинському городищах, де вони

відносяться до другої половини VI — початку V ст. до н. е. (Шрамко 1998, с. 125; Бессонова, Скорый 2000, с. 81—82). Сіроглиняний посуд відомий і на інших зольниках Західного укріплення Більського городища (Задников 2005, с. 274). Вірогідно, він надходив із Ольвії, де його виробляли вже у VI ст. до н. е. (Буйських 2006; Крапівіна 2007). На глибині 0,75 м знайдено невеликий уламок стінки закритої посудини іонійського виробництва, що датується другою половиною VI ст. до н. е.

Таким чином, античний керамічний імпорт з культурного шару зольника представлено столовим посудом північно-іонійського виробництва першої половини VI ст. до н. е. Значно ширше датується грецький посуд з культурного шару за межами зольника. Найбільший відсоток становлять протофасоські амфори, які виготовляли наприкінці VI — першій половині V ст. до н. е., — 22 % від загальної кількості обробленого античного матеріалу. Друге місце посідають хіоські пухлогорлі амфори кінця VI — першої чверті V ст. до н. е. (510—470 рр. до н. е.) — 13 %. Імпорт з Клазомен датується кінцем VI — початком V ст. до н. е. і становить 7,0 %. Амфори фасоського виробництва пер-

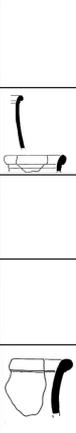
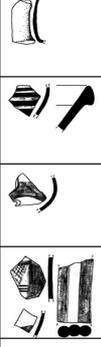
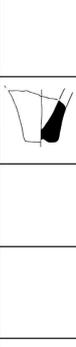
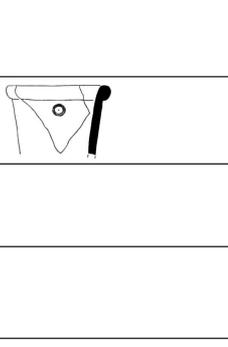
Шар (м)	Кераміка	Столовий посуд	Хіос	Лесбос	Клазо-мени	Протофасос	Фасос	Інші
		Культурний шар за зольником	-0,25 (П.М.) -0,50 -0,75 -1,0 -1,25					
Культурний шар зольника	-0,25 -0,50 -0,75 -1,0							

Рис. 8. Зольник 7. Розподіл античної кераміки за глибиною залягання

шої половини V ст. до н. е. також нараховують приблизно 7,0 %, червоноглиняні лесбоські — 5,0 %. Сіроглиняні амфори Лесбоса другої половини VI — початку V ст. до н. е., посуд виробництва Менди та Хіоса другої чверті V ст. до н. е. становлять близько 2,0 %. Столові зразки представлені імпортом із Аттики та Ольвії, звідки надходив сіроглиняний посуд.

Зауважимо, що подібні до розглянутих із зольника 7 амфори відомі з Більського городища та інших синхронних поселень і курганних могильників Лісостепу (див.: Онайко 1966; Шрамко 1987; Бессонова, Скорый 2000; Бандуровський 2001; Задников 2004 та ін.).

Виявлений у нижній частині шару зольника (глибина 0,75—1,00 м) античний імпорт відноситься до початку VI ст. до н. е. Це дозволяє стверджувати, що формування зольного насипу

розпочалося не раніше кінця VII ст. до н. е. і припинилося приблизно в середині VI ст. до н. е. Найбільша кількість античного посуду знайдена за межами зольника і свідчить про те, що культурні рештки тут накопичувалися в межах другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е., більш інтенсивно — від кінця VI — в першу чверть V ст. до н. е. (рис. 7; 8), що характерно і для цього городища, і для пам'яток усього лісостепу Подніпров'я (Онайко 1966; Задников 2004). Асортимент античних амфор представлений уламками клазоменських, хіоських, протофасоських, фасоських і лесбоських амфор. Столовий посуд цього часу надходив з Іонії та Аттики через міста Північного Причорномор'я. Найпізніші матеріали свідчать про те, що життя на цій ділянці затухло в другій чверті V ст. до н. е.

Абрамов А.П. Античные амфоры. Периодизация и хронология. — М., 1993 (Боспорский сборник. — 3).

Бандуровський О.В. Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної лісостепової України // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 68—79.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). — К.; Краков, 2000.

- Буйских С.Б.* Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI—V вв. до н. э. // Боспорские исследования. — 2006. — **11**. — С. 29—57.
- Гавриш П.Я.* Завершення досліджень на попелищі № 7 у Західній фортеці Більського городища // АДУ 2003—2004 рр. — К.; Запоріжжя, 2005. — С. 91—94.
- Гавриш П.Я.* Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі // АЛЛУ. — 2006. — **1** (19). — С. 11—20.
- Задников С.А.* К вопросу о развитии античного импорта в Лесостепи (по материалам новых исследований Бельского городища) // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2004. — С. 33—34.
- Задников С.А.* Комплекс античных амфор из раскопок Западного укрепления Бельского городища // Древности 2005. — Харьков, 2005. — С. 268—274.
- Зеест И.Б.* Керамическая тара Боспора. — М., 1960.
- Зеест И.Б., Марченко И.Д.* Некоторые типы толстостенной керамики из Пантикапея // Пантикапей. — М., 1962. — С. 149—165 (МИА. — **103**).
- Кранівіна В.В.* Сіроглиняна кераміка Ольвії VI—V ст. до н. е. // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 98—106.
- Лейпунська Н.О.* Лутерії з Ольвії // Археологія. — 1980. — **33**. — С. 32—46.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. — Саратов, 1999.
- Монахов С.Ю.* Мендейский импорт в Причерноморье в V—IV вв. до н. э. // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Мат-лы Междунар. науч. конф. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 57—65.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966 (САИ. — Вып. Д1-27).
- Рубан В.В.* О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 96—113.
- Рубан В.В.* О хронологии красноглиняных амфор с коническими ножками VII—V вв. до н. э. // КСИА. — 1990. — **197**. — С. 12—19.
- Скуднова В.М.* Кольцеобразные сосуды с перекидной ручкой из Ольвии // Труды отдела истории и культуры античного мира. — Л., 1945. — Т. I. — С. 131—140.
- Скуднова В.М.* Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Шрамко Б.А.* Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—131.
- Cook R.M., Dupont P.* East Greek Pottery. — L.; N.Y., 1998.
- Dupont P.* Archaic Greek Transport amphoras: some recent advances // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время. Сб. статей по мат-м XI Междунар. науч. конф. — Ростов-на-Дону, 2006. — С. 20—26.

Надійшла 30.11.2010

С.А. Задников, П.А. Гавриш

АНТИЧНА КЕРАМІКА В МАТЕРІАЛАХ ЗОЛЬНИКА 7 ЗАПАДНОГО УКРЕПЛЕННЯ БЕЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публикується антична кераміка із зольника 7 Західного укріплення Бельського городища (дослідження 1997—2003 гг.). На площі 1125 м² виявлено около шести сотень фрагментів грецької посуду, представленої в основному обломками амфор. Оброблено 79 образців, серед яких від амфор 26 обломків венчиків, 15 ручок, п'ять ножиць і 22 стінки, а також 11 фрагментів столових посудів.

Образці античної кераміки зустрічені як в об'єктах, так і в культурному шарі. Наприклад, в ямі 44 знайдено фрагмент венчика хиосської пухлогорлої амфори, датованої 510—480 гг. до н. е., а із ями 42 походить обломок столового закритого посуду, ймовірно, кувшина або ойнохосі північного походження першої половини VI в. до н. е. Єдиничні фрагменти амфорних стінок зустрічені і в інших ямах (6, 15—17, 22—25, 34, 42, 43, 54—56).

Основна частина кераміки знайдена в культурному шарі розкопу. Матеріал розділений за місцем виявлення: в зольній насыпці і за її межами — на міжзольничному просторі, а також за глибиною залягання (0,25—0,75 м і 0,75—1,25 м).

В шарі зольника зустрічено небагато античної кераміки. Знахідки амфор єдиничні, а серед небагатої столової посуду є фрагменти посудів північного виробництва першої половини VI в. до н. е.

В шарі за межами зольника картина інша. Ассортимент грецької кераміки тут більш різноманітний. Найбільший відсоток становлять протофасоскі амфори, датовані кінцем VI — першою половиною V в. до н. е., — 22 % від загальної кількості обробленого античного матеріалу. Решта зразків представлені: хиос-

ские пухлогорлые амфоры конца VI — первой четверти V в. до н. э. (510—470 гг. до н. э.) — 13 %, из Клазомен конца VI — начала V в. до н. э. — 7,0 %, амфоры фасосского производства первой половины V в. до н. э. — тоже около 7 %, красноглиняные лесбосские — 5,0 %. Сероглиняные амфоры Лесбоса второй половины VI — начала V в. до н. э., сосуды производства Менды и Хиоса второй четверти V в. до н. э. составляют около 2,0 %. Столовая посуда представлена импортом из Аттики и Ольвии. От ольвиополитов поступала и сероглиняная керамика.

Распределение античного импорта по глубинам показало, что фрагменты, найденные в зольнике на глубине 0,75—1,00 м, относятся к началу VI в. до н. э., что позволяет определить время формирования отложений под зольником в промежутке от конца VII — до середины VI в. до н. э.

Наибольшее количество античной посуды обнаружено за пределами зольной насыпи. Она свидетельствует о том, что культурные остатки здесь накапливались в пределах второй половины VI — первой четверти V вв. до н. э. Расцвет античного импорта приходится на конец VI — первую четверть V в. до н. э. Среди образцов греческой керамики выделяются клазоменские, хиосские, протофасосские, фасосские и лесбосские центры производства. Столовая посуда поступала из Ионии и Аттики через города Северного Причерноморья. Самые поздние материалы свидетельствуют от том, что жизнь на этом участке прекратилась во второй четверти V в. до н. э.

S.A. Zadnikov, P.Ya. Havrysh

ANCIENT GREEK CERAMICS FROM THE EXCAVATIONS OF BURNT MOUNT 7 AT THE WESTERN FORTIFICATION OF BILSK HILL-FORT

Published are Ancient Greek ceramics from Burnt Mount 7 at the Western fortification of Bilsk hill-fort (studies of 1997—2003). About six hundred of Greek wares fragments represented mainly by amphorae fragments were found on the area of 1125 m². 79 examples were processed among which there were amphorae fragments: 26 rims fragments, five stems, and 22 walls fragments, and also 11 fragments of tableware.

Ancient Greek ceramics specimens are found both in the objects, and in the cultural layer. For instance, in the pit 44 a rim fragment of a Chiot round-neck amphora dated by 510—480 BC was found, and a fragment of a closed-shape table vessel, perhaps of a pitcher or an oinochoe of the North Ionian origin of the first half of the 6th c. BC, comes from pit 42. Single fragments of amphorae walls are also found in other pits (6, 15—17, 22—25, 34, 42, 43, 54—56).

Bulk of ceramics was found in cultural layer of the excavation area. Material was divided by the place of find: from the burnt mound and from outside of it (in the area between burnt mounds and also within the deposition depth of 0,25—0,75 m and 0,75—1,25 m).

In the layer of the burnt mound some Ancient Greek ceramics were discovered. Amphorae finds are rare, and among a few tableware there are fragments of North Ionic production of the first half of the 6th c. BC.

Situation in the layer outside the burnt mound is some different. The range of Greek ceramics is more diverse here. The highest percentage is represented by the proto-Phasos amphorae dated from the end of the 6th c. to the first half of the 5th c. BC, which is 22 % of general amount of processed Ancient Greek material. The remaining specimens are as follows: 13 % are Chiot round-neck amphorae of the late 6th c. and the first quarter of the 5th c. BC (510—470 BC), 7 % are from Klazomenai of the late 6th c. BC and the early 5th c. BC, also 7 % are amphorae of the first half of the 5th c. produced in Phasos, and 5 % are red-clay Lesbosian amphorae. Grey-clay amphorae of Lesbos of the second half from the 6th c. to the early 5th c. BC and vessels produced in Menda and Chios of the second half of the 5th c. make about 2 %. Tableware is represented by imported vessels from Attike and Olbia. Grey-clay ceramics also came from Olbia.

Distribution of Ancient Greek import by depths showed that fragments found in the burnt mound in the 0,75—1,00 m depth belonged to the early 6th c. BC which allowed the authors to determine the period of formation of deposits under the burnt mound within the limits from the late 7th c. to the middle of the 6th c. BC.

The highest number of Ancient Greek wares was found outside the burnt mound. It evidences that the cultural remains were accumulating here within the period from the second half of the 6th c. to the first quarter of the 5th c. BC. The height of the Ancient Greek import occurred from the late 6th c. to the first quarter of the 5th c. BC. Among the Greek ceramics there are distinguished Klazomenaian, Chiot, proto-Phasos, Phasos and Lesbos manufacture centres. Tableware came from Ionia and Attike through the cities of the north coast of the Black Sea. The latest materials evidence that life at this area seized in the second quarter of the 5th c. BC.

ЧОРНОЛАКОВА КЕРАМІКА З ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ГОРОДИЩА БУЛГАНАК*

Представлено чорнолакову кераміку III—II ст. до н. е. з розкопок Булганакського городища і зроблено спробу її інтерпретації та датування.

К л ю ч о в і с л о в а: Крим, еллінізм, пізньоскіфське городище, чорнолакова кераміка.

Чорнолакова кераміка — досить рідкісна категорія знахідок на пізньоскіфських пам'ятках. Такий посуд виготовляли в гончарних майстернях Аттики та інших центрах керамічного виробництва, і поряд з іншими предметами торгівлі він потрапляв до скіфського населення Криму. Єдина стаття, де розглядається чорнолаковий посуд з пізньоскіфської пам'ятки (Неаполь Скіфський), присвячена окремому комплексу другої половини II ст. до н. е. (Зайцев 1998). Ця стаття має на меті заповнити лауну в проблемі нижньої хронологічної межі виникнення поселення біля р. Булганак і з'ясувати його зв'язки з Херсонеським полісом на ранньому етапі існування.

Пізньоскіфське городище Булганак розташоване за 15,0 км на захід від Сімферополя та за 2,0 км на південь від с. Пожарське. Це — одна з найбільших пізньоскіфських пам'яток. Поселення займало площу близько 6,0 га, потужність культурного шару в різних місцях коливається від 0,8 до 2,5 м. Розкопана площа становить понад 1,5 тис. м². Пам'ятка піддавалася плантажній оранці, через що культурний шар, окрім акрополя, був пошкоджений на глибину до 0,8 м. Виникнення городища автор розкопок І.М. Храпунов датує III ст. до н. е. Більшу частину укріплення мешканці покинули наприкінці I ст. н. е. На акрополі життя тривало до середини II ст. н. е. Культурний шар датується головним чином I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Храпунов 1991, с. 23, 25, 31).

Пам'ятка досліджувалася в 1981—1991 рр. (окрім 1986 р.) експедицією Сімферопольського державного університету, яку очолював І.М. Храпунов. Основні результати розкопок відображені в кількох роботах (Храпунов 1991; Храпунов, Мульд 1993). Окремо розглянуто червонолаковий і ліпний посуд, а також амфорні клейма та мегарські чаші (Шкроб 1991;

Храпунов, Федосеев 1996; Власов 1997; Шапцев 2008).

Наведемо каталог знахідок, що включає опис посуду, його атрибуцію та датування. Фрагменти позначені роком знахідки і через скісну риску — номером за колекційним описом. Розміри фрагментів подані в сантиметрах, D — діаметр вінця, d — діаметр дна.

1. Фрагмент ніжки та нижньої частини тулуба фіміатерія (81/30; рис. 1, 5). Лак перепалений, матовий. Глина щільна, також перепалена. Походить з шару, що залягав безпосередньо на материку, і датується II ст. до н. е. (Храпунов 1991, с. 8—9). Близький за формою фіміатерій відомий на городищі Чайка — відрізняється від нашого фрагмента двома петлеподібними ручками у верхній частині ніжки (Попова, Коваленко 2005, с. 20, рис. 40, 1). За формою наш фрагмент близький до червоноглиняних фіміатеріїв, що трапляються в елліністичних шарах (кінця IV—II ст. до н. е.) грецьких поселень Криму (Белов, Стржелецкий, Якобсон 1953, с. 168, рис. 2, а; Гайдукевич 1987, с. 77, рис. 91, 1; Зайцев 1990, с. 90, рис. 6, 5; Кутайсов, Уженцев 1994, с. 63—64, рис. 12, 2, 3). Найімовірніше, це ритуальний посуд, що використовувався для відправлення культів у домашніх умовах.

Є припущення, що декотрі з подібних посудин виробляли в Херсонесі (Попова, Коваленко 2005, с. 64).

На городищі Чайка аналогічні фіміатерії датуються кінцем першої — початком другої чверті III ст. до н. е.

2. Фрагмент стінки посудини, прикрашеної розписом у вигляді стилізованої хвилі (82/21; рис. 1, 7). Лак з металевим блиском, рідкий. Глина світло-коричнева, щільна, з домішкою піску. Походить з шару темного ґрунту, що залягав безпосередньо на материку та датується II ст. до н. е. (Храпунов 1991, с. 8).

Розпис у вигляді стилізованої хвилі за аналогією з матеріалами Ефеса датується сере-

диною III ст. до н. е. (Mitsopoulos-Leon 1991, p. 106, 51). Є й пізніша дата для посуду зі схожим орнаментом: кінець II — початок I ст. до н. е. (Lungu 2000—2001, p. 275, pl. IV, 8—11). Незначні розміри нашого фрагмента не дозволяють уточнити його датування.

3. Фрагмент вінця глибокої миски (83/47; D-16; рис. 1, 13). Лак глянцевий, щільний. Глина яскраво-коричневого кольору. Походить із заповнення рову, де знайдено різночасовий матеріал (Храпунов 1991, с. 5).

Подібні глибокі чорнолакові миски з майже вертикальними вінцями виготовляли в Аттіці в останній чверті IV — першій чверті III ст. до н. е. (Rotroff 1997, p. 341, pl. 63, № 993—1001). Так само, ймовірно, слід датувати і нашу посудину.

4. Фрагмент вінця неглибокої миски (83/43; D-20; рис. 1, 11). Лак глянцевий, рідкий, з металевим блиском. Глина світло-коричнева, з домішкою піску. Походить з нижньої частини зольника, який датується III—II ст. до н. е. (Храпунов 1991, с. 19).

Подібний посуд досить широко відомий (Парович-Пешикан 1974, с. 88; Алексеєва 1975, с. 35; Hayes 1991, f. XLI, 8; Зайцев 1998, с. 57, рис. 2, 20). Наш фрагмент можна датувати початком III ст. до н. е.

5. Фрагмент стінки канфара з нижнім приліпом ручки (83/59; рис. 1, 1). Лак щільний, матовий, перепалений. Глина щільна, також перепалена. Походить з насипу валу (Храпунов 1991, с. 6).

Подібні канфари трапляються практично на всіх пам'ятках доби еллінізму Північного Причорномор'я (див.: Капошина 1959, с. 128, 150, рис. 47; Парович-Пешикан 1974, с. 77, рис. 74, № 1—8; Леви 1975, с. 70, рис. 30; Мелюкова 1975, рис. 41—43; Брашинский 1980, табл. XXXVI; Кутайсов, Уженцев 1994, с. 63, рис. 12; Масленников 1995, с. 108, 120, рис. 32, 44; 1997, с. 114—115; Егорова 2007, рис. 1).

Наш фрагмент можна датувати за наведеними аналогіями другою половиною III ст. до н. е.

6. Фрагмент стінки посудини (канфар?) з розписом в стилі «Західний схил Афіньської агори» (84/48; рис. 1, 3). Лак матовий, щільний. Глина світло-коричнева, щільна. Походить з нижньої частини зольника, який датується III—II ст. до н. е. (Храпунов 1991, с. 19).

Найімовірніше, фрагмент належить до зазначених канфарів і може бути датований, як і фрагмент 83/59, другою половиною III ст. до н. е.

7. Фрагмент вінця тарілки (84/47; D-16; рис. 1, 14). Лак перепалений, доброї якості, глянцевий. Глина щільна, також перепалена. Походить з гос-

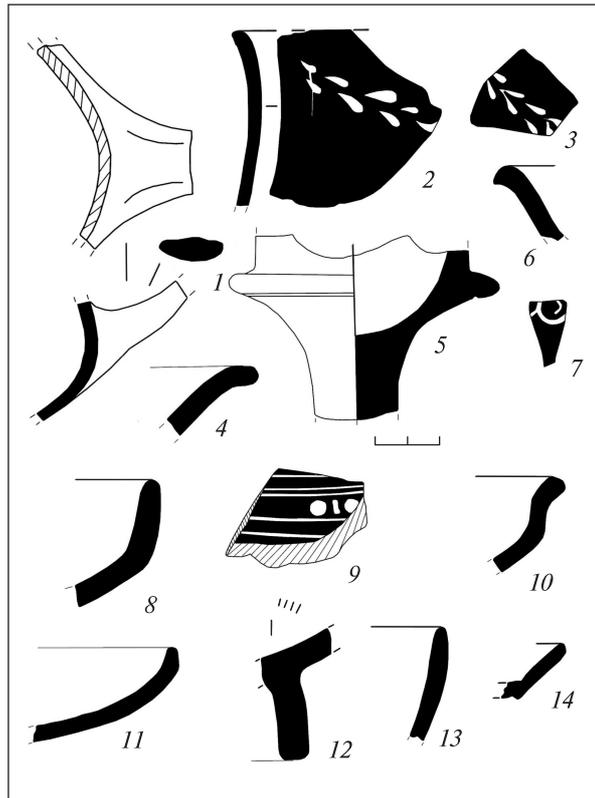

Рис. 1. Булганак. Чорнолакова кераміка

подарської ями 4, де є ранньою домішкою. Аналогій цьому фрагменту знайти не вдалося.

8. Фрагмент вінця чорнолакової миски з відігнутих краєм (85/32; D-18; рис. 1, 10). Лак матовий, щільний, перепалений, глина теж. Походить з розораного шару.

Судячи по вінцю, фрагмент можна віднести до варіанту мисок з відігнутих краєм, який Т.В. Єгорова датує третьою чвертю III ст. до н. е. (Егорова 2005, с. 219, рис. 1, 5, 6).

9. Фрагмент стінки посудини, прикрашеної розписом білою і світло-коричневою фарбами та врізними лініями (89/48; рис. 1, 9). Лак рідкий, глянцевий, з металевим блиском. Глина яскраво-коричневого кольору. Походить з шару розвалу захисних споруд, де є ранньою домішкою.

Близький орнамент (ряд крапок між двома горизонтальними лініями, що розташові у верхній частині тулуба) трапляється на посуді III—II ст. до н. е. (Alexandropoulou 2002, S. 210—211, Abb. 44, 46; Behr 1988).

10. Фрагмент високого кільцевого піддона, прикрашеного насічками (90/26; d-15; рис. 1, 12). Лак рідкий, глянцевий, з металевим блиском. Глина щільна, світло-коричневого кольору, з домішкою піску. Походить з шару суглинку, де є ранньою домішкою.

Незначні розміри фрагмента не дозволяють визначити тип посудини. Але, судячи з форми піддона, він походить від миски і може датуватися III ст. до н. е.

11. Фрагмент вінець миски з горизонтально відігнутим краєм (90/38; D-38; рис. 1, 4). Лак рідкий, глянцева, з металевим блиском. Глина червоно-коричнева, щільна, з незначною домішкою слюди. Як і попередній фрагмент, походить із шару суглинку, де є ранньою домішкою.

Прямої аналогії знайти не вдалося, але фрагмент близький до чорнолакових тарілок з Неаполя Скіфського, Ольвії та Кеп (Леви 1964, рис. 15; Усачева 1978, рис. 2, 6; Зайцев 1998, с. 57, № 22—23). Датуються подібні тарілки за аналогією зі знахідками на Афінійській агорі 150—110 рр. до н. е. (Rotroff 1997, fig. 49, № 690). Так само, ймовірно, слід датувати і наш фрагмент.

12. Фрагмент вертикального вінця миски (90/30; D-22; рис. 1, 8). Лак матовий, щільний, перепалений. Глина щільна, теж перепалена. Походить з розораного шару. Близькі за формою вінця посуду представлені в матеріалах Лемноса (Savona, Poggessi 2000, p. 149, fig. 86, № 1—3), датовані другою половиною III ст. до н. е. Так само слід, мабуть, датувати і наш фрагмент.

13. Фрагмент вінця канфара, орнаментованого в стилі «Західний схил Афінійської агори» (91/54; D-6; рис. 1, 2). Лак якісний, щільний, глянцева. Глина щільна, світло-коричневого кольору, без помітних домішок. Походить з шару, який залягав відразу під дерном, де фрагмент є ранньою домішкою.

Канфари з подібним вінцем датуються першою чвертю III ст. до н. е. (Rotroff 1997, p. 83).

14. Фрагмент вінця миски (91/53; D-9; рис. 1, б). Походить з розораного шару. Лак щільний,

матовий, перепалений. Глина щільна, без помітних включень, теж перепалена.

Фрагмент походить від миски такого само типу, що й фрагмент 85/32. Миски з подібним вінцем датуються другою чвертю III ст. до н. е. (Hayes 1991, fig. II, 11, 13; Mitsopoulos-Leon 1991, T. 6, A. 21, A. 22; Rotroff 1997, fig. 59, № 879, 881).

Особливість колекції чорнолакової кераміки полягає в тому, що практично всі фрагменти посуду знайдені в перевідкладеному стані, і через це їх можна датувати тільки за аналогіями. Слід зазначити, що така ситуація зі знахідками чорнолакової кераміки спостерігається і на всіх інших пізньоскіфських пам'ятках, де, як і на Булганакському городищі, шари IV—III ст. до н. е. відсутні (Храпунов 2004, с. 84).

Датування низки фрагментів чорнолакової посуду (81/30; 83/47; 83/43; 85/32 і 91/54) дозволяє віднести час виникнення поселення на р. Булганак до першої чверті III ст. до н. е. Це підтверджують і херсонеські клейма, знайдені на городищі (Храпунов, Федосеев 1996, с. 105, №№ 26—34).

Особливий інтерес викликає знахідка такої нехарактерної для скіфської культури посудини, як феміатерій. Дуже обережно можна припустити присутність еллінізованого або грецького етнічного елемента серед скіфського населення на ранньому етапі розвитку поселення Булганак. Можливо, наявність феміатерій та херсонеських клейм (останні найраніші на поселенні і не мають відповідників у Неаполі Скіфському: Храпунов, Федосеев 1996, с. 109) дозволяють припустити участь Херсонеської держави в житті раннього поселення біля р. Булганак.

Висловлюю вдячність І.М. Храпунову за можливість опублікувати знахідки.

Алексеева Е.М. Раскопки эллинистического дома в Горгиппии // КСИА. — 1975. — 143. — С. 31—37.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Яковсон А.Л. Квартал XVIII (раскопки 1941, 1947 и 1948 гг.) // МИА. — 1953. — 34. — С. 160—236.

Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. — Л., 1980.

Власов В.П. Лепная керамика позднескифского городища Булганак // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — I. — С. 204—303.

Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекий. — Л., 1987.

Егорова Т.В. Чернолаковая керамика середины III — третьей четверти II в. до н. э. из греческих слоев городища «Чайка» // Материалы исследований городища «Чайка» в Северо-Западном Крыму. — М., 2007. — С. 313—336.

Зайцев Ю.П. До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 83—94.

Зайцев Ю.П. Керамика слаковым покрытием из слоя пожара I Южного дворца Неаполя Скифского // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. — М., 1998. — С. 52—60 (Тр. ГИМ. — 102).

Капошина С.И. Некрополь в районе поселка им. Войкова близ Керчи // МИА. — 1959. — 69. — С. 108—153.

- Кутайсов В.А., Уженцев В.Б.* Восточные ворота Калос-Лимена // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 44—70.
- Левы Е.И.* Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок Ольвийской агоры // Ольвия: теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 228—271.
- Левы Е.И.* Ольвийская агора // Ольвия. — К., 1975. — С. 109—118.
- Масленников А.А.* Каменные ящики Восточного Крыма (К истории сельского населения Европейского Боспора в VI—I вв. до н. э.) // Боспорский сборник. — 1995. — 8.
- Масленников А.А.* Чернолаковая посуда с поселения Генеральское-западное // Проблемы истории, филологии, культуры. — М.; Магнитогорск, 1997. — Ч. I. — Вып. IV. — С. 112—130.
- Мелюкова А.И.* Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. — М., 1975.
- Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Попова Е.А., Коваленко С.А.* Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища). — М., 2005.
- Усачева О.Н.* Рельефная керамика из Кеп // КСИА. — 1978. — 156. — С. 100—107.
- Храпунов И.Н.* Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981—1989 гг.) // МАИЭТ. — Симферополь, 1991. — II. — С. 3—33.
- Храпунов И.Н.* Этническая история Крыма в раннем железном веке. — Симферополь; Керчь, 2004 (БИ. — VI).
- Храпунов И.Н., Мульд С.А.* Оборонительные сооружения акрополя Булганакского городища // МАИЭТ. — Симферополь, 1993. — III. — С. 8—13.
- Храпунов И.Н., Федосеев Н.Ф.* Керамические клейма Булганакского городища // Древности. — Харьков, 1996. — С. 102—110.
- Шапцев М.С.* Мегарские чаши позднескифского городища Булганак // Проблемы истории, филологии и культуры. — М.; Магнитогорск, 2008. — XXI. — С. 325—335.
- Шкроб О.Б.* Методика изучения и классификации краснолаковой керамики (из материалов раскопок Булганакского городища) // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 131—141.
- Alexandropoulou A.* Gnathia- und Westabhangkeramik: eine vergleichende Betrachtung. — Münster, 2002.
- Behr D.* Neue Ergebnisse zur pergamenischen Westabhangkeramik // Estantuler Mitteilungen. — 1988. — 38. — S. 97—178.
- Hayes J.W.* Paphos. The Hellenistic and Roman pottery. — Nicosia, 1991. — Vol. III.
- Lungu V.* Amphoras West-Slope sur le littoral pontique // PONTICA. — Constanta, 2000—2001. — XXXIII—XXXIV. — P. 253—281.
- Mitsopoulos-Leon V.* Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde, 1. Teil. Keramik hellenistischer und römischer Zeit. — Wien, 1991 (Forschungen in Ephesos. — IX. — 2/2).
- Rotroff S.I.* Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material // The Athenian Agora. — 1997. — Vol. XXIX.
- Savona S., Poggessi G.* Un deposito di ceramiche del cabirio Di Lemno // Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. — Αθήνα, 2000. — P. 145—152.

Надійшла 10.02.2011

М.С. Шапцев

ЧЕРНОЛАКОВАЯ КЕРАМИКА ИЗ ПОЗДНЕСКИФСКОГО ГОРОДИЩА БУЛГАНАК

Представлены фрагменты чернолаковой керамики III—II вв. до н. э. из раскопок Булганакского городища в Крыму. Через привлечение аналогий определено, что наиболее ранние фрагменты относятся к первой четверти III в. до н. э., что позволяет датировать этим временем возникновение поселения Булганак. Анализ материалов позволяет предполагать присутствие греческого этнического компонента среди позднескифского населения на раннем этапе развития Булганакского городища. Имеются также некоторые основания допускать участие Херсонеса Таврического в основании и жизни данного укрепления.

M.S. Shaptsev

BLACK GLOSS CERAMICS FROM BULHANAK, A LATE SCYTHIAN HILL-FORT

Fragments of black gloss ceramics of the 3rd and the 2nd centuries BC from the excavations of Bulhanak hill-fort in the Crimea are presented. By the usage of given analogies it was determined that the earliest fragments were dated by the first quarter of the 3rd c. BC, which allows the author to date the foundation of the hill-fort by this period. Analysis of the materials helps to presume the existence of Greek ethnic component among the Late Scythian population at the early stage of development of Bulhanak hill-fort. Also there are some grounds to assume that Tauric Chersonesos participated in the foundation and life of this fortification.

ЧЕРВОНОЛАКОВІ ПЕЛІКИ З САРМАТСЬКИХ ПОХОВАНЬ

Йдеться про один з типів елліністичної кераміки, а саме червонолакові пеліки, знайдені в сарматських похованнях сходу Європи. Аналізуються можливі вихідні форми та місце червонолакової кераміки в торговельних стосунках між номадами та їхніми осілими сусідами.

Ключові слова: Східна Європа, сармати, боспорська сігілата, пеліка.

Знахідки червонолакової кераміки в сарматських похованнях досить рідкісні. Проте її можливості як хронологічного індикатора і показника культурних та економічних зв'язків номадів роблять дослідження цього матеріалу актуальним. Тут ітиметься про червонолакові пеліки¹. Цей вид столового посуду вже привертав увагу дослідників (Мордвінцева 1993; Демиденко, Журавлев, Трејстер 1997; Žuravlev, Demidenko, Trejster 1997; Толстиків, Журавлев, Ломтадзе 2003; Журавлев 2005; 2007; Внуков, Штепа 2010).

Червонолакові пеліки знайдені в п'яти сарматських похованнях на теренах від Волги до Дніпра (рис. 1). У Поволжі посудину цього типу (рис. 2, б) виявлено в Іллівці (Мордвінцева 1993, с. 125, рис. 2, 1). Схожа пеліка (рис. 2, 5) походить із впускного сарматського поховання Круглого кургану поблизу Ростова-на-Дону (Демиденко, Журавлев, Трејстер 1997, с. 193—194, рис. 4, 1). Три пеліки знайдено в Херсонській обл.: біля с. Бургунка (рис. 2, 2) Бериславського р-ну (Симоненко 1993, с. 20, рис. 4, 3б; Simonenko 2008, S. 55, 78, Taf. 3, 2a), у тризні кургану 7 біля с. Шевченківка (рис. 2, 3, 4) Ново-Воронцовського р-ну (Зубарь, Кубышев 1987, с. 250, рис. 1, 2) і біля с. Лиманське (рис. 2, 1) Скадовського р-ну у впускному сарматському похованні (Карнаух, Данилко 2010, рис. 1, 2).

Усі пеліки об'єднує низка ознак: профільовані вінця, коротка шийка, корпус заокруглений (Лиманське, Іллівка) або з ребром на плічках (Шевченківка, Бургунка, Круглий курган), вкритий канелюрами, на кільцевому піддоні. Весь представлений тут посуд має ручки із защипом на згині. Ручки пеліки з Шевченківки не вціліли та реконструйовані як зігнуті під прямим кутом (рис. 2, 4), однак це не означає, що вони були такі. Форма корпусу та оздоблен-

ня його канелюрами вказують на належність пеліки з Шевченківки до розглядуваної серії.

Усі пеліки знайдені у вузьких прямокутних могилах впускних поховань. Майже всі скелети орієнтовані на північ, за винятком поховань з південною орієнтацією в Іллівці та східною в Бургунці. Пеліка з Лиманського стояла біля черепа, з Іллівки та Бургунки — біля ніг.

В.І. Мордвінцева датувала поховання біля Іллівки I ст. саме на підставі пеліки (Мордвінцева 1993, с. 131). Комплекс з Круглого кургану датується I ст. із застереженням, що пеліка є найранішою річчю в складі поховального начиння (Демиденко, Журавлев, Трејстер 1997, с. 193—194, рис. 4, 1). Поховання біля Бургунки, Шевченківки та Лиманського датовані I — другою половиною I ст. до н. е. (Зубарь, Кубышев 1987, с. 249; Симоненко 1993, с. 27; Карнаух, Данилко 2010, с. 68).

У сарматському похованні 2 кургану 13 II-го Бережновського могильника виявлена така сама пеліка, але чорнолакова (Синицын 1960, с. 20—22, рис. 5, 5). Супровідний матеріал (залізни черешкові вістря стріл, алебастрова посудинка) визначає дату поховання як I ст. (Скрипкин 1990, с. 160). Подібні бережновській чорнолисковані пеліки знайдені в похованні 1 кургану 3 біля с. Астаніне в Криму (рис. 3, 1, 2) разом із червонолаковим посудом, сіроглиняною чашею та намистинами. Комплекс датується I ст. до н. е. (матеріал готується до друку).

За морфологічними ознаками, серед яких особливо характерна форма ручки із защипом, такі пеліки відносяться до пізньоелліністичного (I ст. до н. е.) червонолакового посуду групи *Eastern Sigillata B*, за класифікацією Дж. Хейза². Російські колеги таку кераміку зазвичай називають

¹ Автор висловлює подяку А.В. Буйських і Н.О. Сон за допомогу та консультації.

² Так вважають Д.В. Журавльов, С.В. Демиденко та М.Ю. Трејстер (Žuravlev, Demidenko, Trejster 1997, S. 420). На таблицях форм *Eastern Sigillata B* у роботі Дж. Хейза такий посуд відсутній.

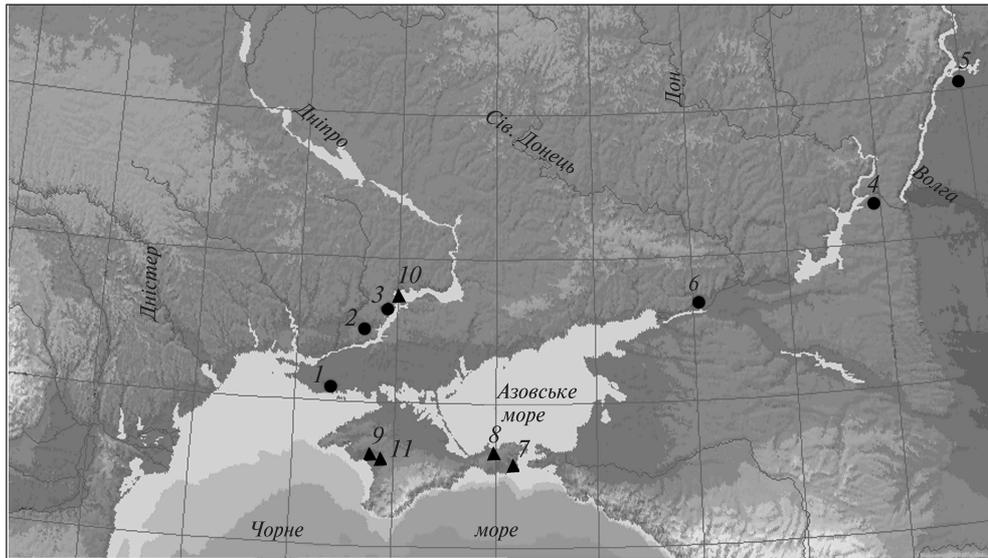

Рис. 1. Пеліки з сарматських поховань: 1 — Лиманське; 2 — Бургунка; 3 — Шевченківка; 4 — Іллівка; 5 — Бережнівка; 6 — Круглий курган; 7 — Пантікапей; 8 — Астаніне; 9 — Чайка; 10 — Золота Балка; 11 — Кара-Тобе

вають «малоазійською», хоча центри її виробництва досі не виявлені (Žuravlev, Demidenko, Trejster 1997, S. 420).

Більш-менш певну дату такого посуду дають знахідки з античних і пізньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я. Багато фрагментів подібних пелік походить із закритих комплексів пізньоскіфського городища Чайка (Попова, Коваленко 2005, с. 91). Детальніший аналіз червонолакової кераміки з цього городища нещодавно здійснив Д.В. Журавльов (Журавлев 2007, с. 281—284, рис. 3). Він пропонує вважати нижньою хронологічною межею появи таких пелік у Північному Причорномор'ї другу половину I ст. до н. е., не виключаючи їхнього використання також на початку I ст. н. е. (Журавлев 2007, с. 283). Аналогічну пеліку знайдено на акрополі Пантікапея у заповненні цистерни 245 (рис. 3, 3) разом з червонолаковою керамікою *Eastern Sigillata B* у комплексі другої половини I ст. до н. е. (Толстиков, Журавлев, Ломтадзе 2003, с. 291—292, 298).

Зважаючи на знахідки такого посуду на пізньоскіфських та античних поселеннях Північного Причорномор'я, а також на їхню відсутність у Греції та Малій Азії, можна припустити їхнє місцеве походження (боспорська сігілата, за Д.В. Журавльовим). Прототипами цих пелік дослідники пропонують вважати малоазійський посуд типу *Gnathia* (Демиденко, Журавлев, Трейстер 1997, с. 194). С.Ю. Внуков та О.В. Штепа наводять як вихідну форму кераміку школи *West Slope* в Атиці. Посуд, виготовлений у цьому стилі, також міг правити за

зразки для наслідування в боспорських керамічних майстернях. Такі пеліки, на думку дослідників, виготовляв «один з егейських малоазійських центрів» (курсив мій — *Є. К.*), звідки мода на цей посуд поширилася і до Північного Причорномор'я (Внуков, Штепа 2010, с. 350, 354—357). Ручки подібної форми трапляються на посуді елліністичного часу в Ефесі (Mitsopoulos-Leon 1991, Taf. 29, B 31).

Цікава знахідка пеліки дещо «гібридної» форми у похованні 43 пізньоскіфського могильника Золота Балка (Вязьмитина 1972, с. 40, рис. 16, 6). Це невелика сіроглиняна посудина із незначними слідами лискування. Морфологічно вона має ознаки і пеліки (канельований корпус, ручки на плічках), і канфара (широке горло) елліністичного часу (рис. 3, 4). М.І. Вязьмитіна датувала поховання I ст. до н. е. (Вязьмитина 1972, с. 40). Поза сумнівом, пізньоскіфський гончар бачив пеліку такого типу, і вона правила для нього за взірець.

Сарматські поховання з пеліками датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. Перша частина цього діапазону відповідає кінцю ранньосарматського періоду (II—I ст. до н. е.), друга — початку середньосарматського (I—II ст.). Географія знахідок таких пелік у сарматських похованнях досить широка, але знахідки концентруються у двох локальних групах: степи Таврії (територія сучасних Херсонської та Запорізької областей) та Волго-Донське межиріччя. У першому регіоні всі комплекси з пеліками датуються I ст. до н. е. та належать ранньосарматській культурі. На дум-

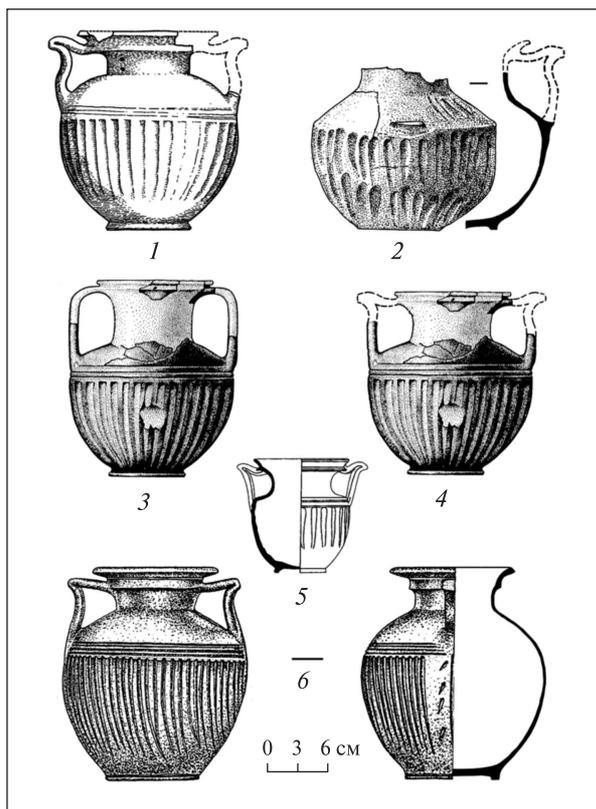

Рис. 2. Пеліки з сарматських поховань: 1 — Лиманське к. 4, п. 1; 2 — Бургунка к. 1, п. 1 (за: Симоненко 1993); 3, 4 — Шевченківка, к. 7 (3 — за: Зубарь, Кубышев 1987; 4 — варіант реконструкції); 5 — Круглий курган (за: Zhuravlev, Demidenko, Trejster 1997); 6 — Іллівка к. 21, п. 2 (за: Мордвинцева 1993)

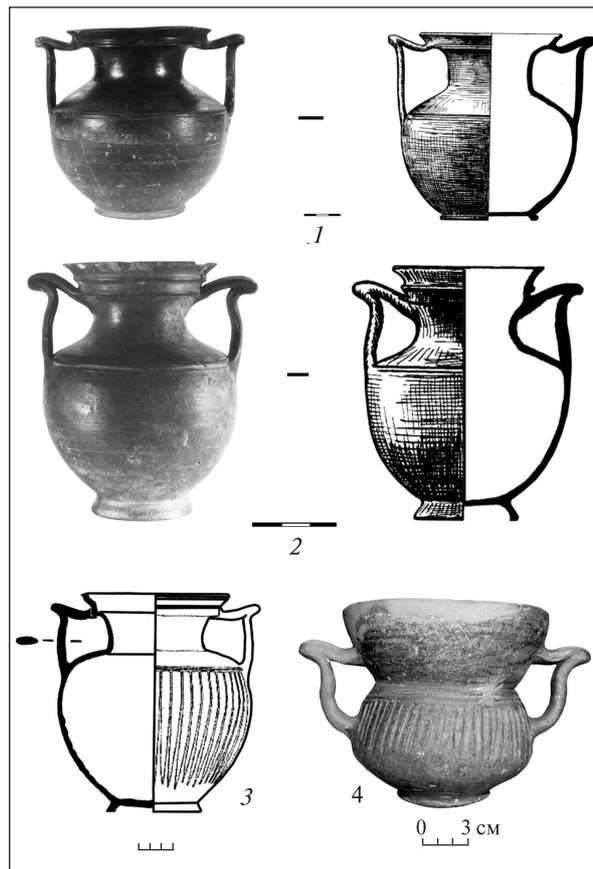

Рис. 3. Пеліки з античних та пізньоскіфських пам'яток: 1, 2 — Астаніне, к. 3, п. 1; 3 — Пантікапей, цистерна 245 (за: Толстиков, Журавлев, Ломтадзе 2003); 4 — Золота Балка, могила 43

ку О.В. Симоненка, ці пам'ятки можна пов'язувати з роксоланами (Симоненко 1993, с. 110). У другому регіоні комплекси із пеліками датуються досить значним проміжком від I ст. до н. е. до I ст. н. е. Така ситуація може бути зумовлена віддаленістю східних сарматських кочовищ від античних та пізньоскіф-

ських центрів. Широкий хронологічний діапазон побутування таких пелік на сході пояснюється цінністю червонолакового посуду для сарматів (часто на ньому видно сліди ремонту). Знахідки такої кераміки в сарматських похованнях I ст. до н. е. можуть свідчити про економічні зв'язки з Боспором.

Алексеева Е.М. Юго-восточная часть Горгиппии // Горгиппия (материалы Анапской археологической экспедиции). — Краснодар, 1982. — С. 168.

Внуков С.Ю., Штена О.В. Краснолаковая пелика с городища Кара-Тобе (опыт комплексного исследования) // Проблемы истории, филологии и культуры. — М.; Магнитогорск; Новосибирск, 2010. — С. 324—360.

Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — К., 1972.

Демиденко С.В., Журавлев Д.В., Трейстер М.Ю. «Круглый курган» из раскопок В.Г. Тизенгаузена // Древности Евразии. — М., 1997. — С. 186—215.

Журавлев Д.В. О керамическом производстве на Боспоре в позднеэллинистическое время // Эллинистический мир: единство многообразия. — Казань; Нижний Новгород; Саратов, 2005. — С. 235—254 (Antiquitas Aeterna. — 1).

Журавлев Д.В. О некоторых категориях позднеэллинистической краснолаковой керамики городища «Чайка» // Материалы исследований городища «Чайка» в северо-западном Крыму. — М., 2007. — С. 275—313.

Зубарь В.М., Кубышев А.И. Погребальные комплексы рубежа н. э. из Нижнего Поднепровья // СА. — 1987. — № 4. — С. 248—253.

Карнаух Е.Г., Данилко Н.М. Краснолаковая пелика из раннесарматского погребения у с. Лиманское // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України (матеріали та дослідження). — К., 2010. — 3. — С. 68—69 (Серія «Археологія і давня історія України»).

- Мордвинцева В.И.* Среднесарматские погребения с краснолаковой керамикой // Древности Волго-Донских степей. — Волгоград, 1993. — 3. — С. 123—132.
- Попова Е.А., Коваленко С.А.* Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в северо-западном Крыму (по материалам Чайкинского городища). — М., 2005.
- Сергацков И.В.* К хронологии среднесарматской культуры Нижнего Поволжья // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии (доклады к 5-й Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории»). — Краснодар, 2004. — С. 107—116.
- Симоненко А.В.* Сарматы Таврии. — К., 1993.
- Симоненко А.В.* Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии (доклады к 5-й Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории»). — Краснодар, 2004. — С. 134—173.
- Синицын И.В.* Древние памятники в Низовьях Ерусалана // МИА. — 1960. — 78. — С. 10—168.
- Скрипкин А.С.* Азиатская Сарматия. — Саратов, 1990.
- Толстикова В.П., Журавлев Д.В., Ломтадзе Г.А.* Керамический комплекс позднеэллинистического времени из Пантикапея // Боспорские исследования. — Симферополь, 2003. — III. — С. 289—314.
- Mitsopoulos-Leon V.* Die basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde. Teil I. Keramik hellenistischer und römischer Zeit. — Wien, 1991 (Forschungen in Ephesos. — Band IX. — 2/2).
- Simonenko A.V.* Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebiets — Mainz, 2008 (Archäologie in Eurasien. — 25).
- Žhuravlev D., Demidenko S., Trejster M.* «Kruglij Kurgan». Eine Gesamtvorlage des Materials aus den Grabungen des Barons V.G. von Tiesenhausen // Eurasia Antiqua. — 1997. — 3. — С. 422—423.

Надійшла 15.03.2011

Е.Г. Карнаух

КРАСНОЛАКОВЫЕ ПЕЛИКИ ИЗ САРМАТСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ

Находки краснолаковой керамики в сарматских погребениях довольно редки. Здесь речь идет о пеликах. Такие сосуды найдены в пяти сарматских впускных погребениях в узких прямоугольных могилах на территории от Волги до Днепра, и их объединяет ряд признаков: профилированный венчик, короткая шейка, округлый корпус или с ребром по плечу, покрытый каннелюрами, на кольцевом поддоне.

По морфологическим признакам, среди которых особенно характерна ручка с защипом, такие пелики относятся к позднеэллинистической (I в. до н. э.) краснолаковой посуде группы *Eastern Sigillata B*. Такую керамику обычно называют малоазийской, хотя центры ее производства не выделены.

Наиболее надежную дату для таких сосудов дают находки на античных и позднескифских памятниках Северного Причерноморья. Анализ краснолаковой керамики городища Чайка позволил Д.В. Журавлеву считать нижней хронологической границей появления таких пелик в Северном Причерноморье вторую половину I в. до н. э., не исключая использования их и в начале I в. н. э.

Опираясь на находки таких сосудов на позднескифских и античных поселениях Северного Причерноморья, а также на отсутствие их в Греции и Малой Азии, можно предположить их местное происхождение (боспорская сигиллата, по Д.В. Журавлеву). Прототипами Д.В. Журавлев, С.В. Демиденко и М.Ю. Трейстер предлагают считать малоазийские сосуды типа *Gnathia*. С.Ю. Внуков и О.В. Штепа приводят в качестве исходной формы керамику школы *West Slope* в Аттике. Сосуды этого стиля также могли послужить примером для подражания в боспорских керамических мастерских. Такие пелики, по мнению исследователей, изготавливал один из эгейских малоазийских центров, откуда впоследствии мода на эти сосуды распространилась и в Северное Причерноморье. Ручки подобной формы встречаются на сосудах эллинистического времени в Эфесе.

Отметим пелику несколько «гибридной» формы в погребении 43 позднескифского могильника Золотая Балка. Это небольшой сероглиняный сосуд со слабыми следами лощения. Морфологически он обладает признаками как пелик (каннелированный корпус, крепление ручек на плечике), так и канфаров (широкое горло) эллинистического времени. М.И. Вязьмитина датировала это погребение I в. до н. э. Несомненно, образцом для него послужила пелика рассматриваемого типа.

Сарматские погребения с пеликами датируются I в. до н. э. — I в. н. э. Находки таких пелик в сарматских погребениях концентрируются в двух регионах: степи Таврии и Волго-Донской регион. В первом комплексы с пеликами датируются I в. до н. э. и принадлежат раннесарматской культуре, во втором — широким промежутком с I в. до н. э. по I в. н. э. Такая ситуация может быть обусловлена отдаленностью восточных сарматских кочевий от античных и позднескифских центров. Широкий хронологический диапазон использования пелик объясняется ценностью краснолаковой посуды у сарматов. Находки такой керамики в сарматских погребениях I в. до н. э. могут свидетельствовать об экономических связях с Боспором.

THE RED-GLOSS PELIKAI FROM THE SARMATIAN GRAVES

The finds of terra sigillata (red-gloss wares) in the Sarmatian graves are rather rare. Such vessels were discovered in five Sarmatian secondary burials in narrow rectangular graves on the territory from the Volga to the Dnipro Rivers; they are united by certain common features: profiled rim, short neck, rounded body or with an edge on a shoulder, they are decorated by flutes and have round foot.

By morphological features, among which the handle with figured bend is especially characteristic, such pelikai belong to Eastern sigillata b of the Late Hellenistic period (1st c. BC). Such pottery is usually called Asian Minor production, although the centers of its manufacture are not distinguished.

The most reliable date for such vessels is provided by the finds at the Greek and the Late Scythian sites of the north coast of the Black Sea. The analysis of the red-gloss wares from Chaika hill-fort allowed D.V. Zhuravlev to consider the second half of the 1st c. BC the terminus post quem for the appearance of such pelikai in the north coast of the Black Sea, not excluding the use of them also in the early 1st c. AD.

Based on the finds of such vessels at the Late Scythian and Ancient Greek sites of the north coast of the Black Sea and also based on their absence in Greece and Asia Minor it is possible to suppose their local origin (Bosporan sigillata according to D.V. Zhuravlev). D.V. Zhuravlev, S.V. Demydenko and M.Yu. Treister suggest considering the Asian Minor vessels of Gnathia type to be their prototypes. S.Yu. Vnukov and O.V. Shtepa consider the pottery of the West Slope style from Attike as the initial form. The vessels made in this style also could be the models for the imitation in the Bosporan potteries. Such pelikai, in the scholars' opinion, were made by one of the Aegean Anatolian centers from which the fashion on these vessels consequently spread into the north coast of the Black Sea. Handles of a similar form appear on vessels of Hellenistic period in Ephesus.

Pelike of rather «hybrid» form from the grave 43 in the Late Scythian Zolota Balka cemetery should be noted. It is a small grey-clay vessel with faint traces of polishing. It has morphological features both of pelikai (body with flutes and handles fastened to the shoulders), and of kantharoi (wide neck) of the Hellenistic period. M.I. Vyazmitina dated this grave by the 1st c. BC. Undoubtedly, pelike of the type discussed was the pattern for this vessel.

The Sarmatian burials with pelikae are dated to the period from the 1st c. BC to the 1st c. AD. Finds of such pelikai in the Sarmatian graves are concentrated in two areas: the steppes of Tauria and the Volga and the Don Rivers region. In the first area assemblages with pelikai are dated to the 1st c. BC and they belong to Early Sarmatian culture, while in the other area the assemblages with pelikai are dated to a rather broad period since the 1st c. BC till the 1st c. AD. Such situation could be caused by the remoteness of the eastern Sarmatian camps from Ancient Greek and Late Scythian sites. The broad chronological range of the use of such pelikai could be explained by the value of red-gloss wares in Sarmatian milieu. Finds of such pottery in the Sarmatian burials of the 1st c. BC could evidence the economic links with Bosphorus.

В.В. Романюк

НОЖІ З КЛЕЙМАМИ ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ З КИЇВЩИНИ

Публікуються кілька ножів Литовської доби, знайдені в Таращанському районі Київської області.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, Литовська доба, ніж з клеймом, торговельний шлях, зв'язки.

Восени 2009 року до фондів історично-природничого музею «Перлина Поросся» при Таращанському районному Центрі творчості дітей та юнацтва мешканець м. Тараща Халамейда Андрій Олександрович передав декілька залізних ножів, знайдених в уроч. Сушки, поряд із помешканням його батьків у с. Лук'янівка

Таращанського р-ну Київської обл. Після реставрації на лівій стороні леза двох ножів, ближче до руків'я, виявлені клейма, виконані вдавлюванням або вбиванням штампу. Руків'я ножів мали попервах кістяні накладки і латунні наверхі.

Один ніж зберігся краще. Він виготовлений з суцільної пластини, має пряму спинку та скошене лезо. Довжина 11,0 см (кінець руків'я

© В.В. РОМАНЮК, 2011

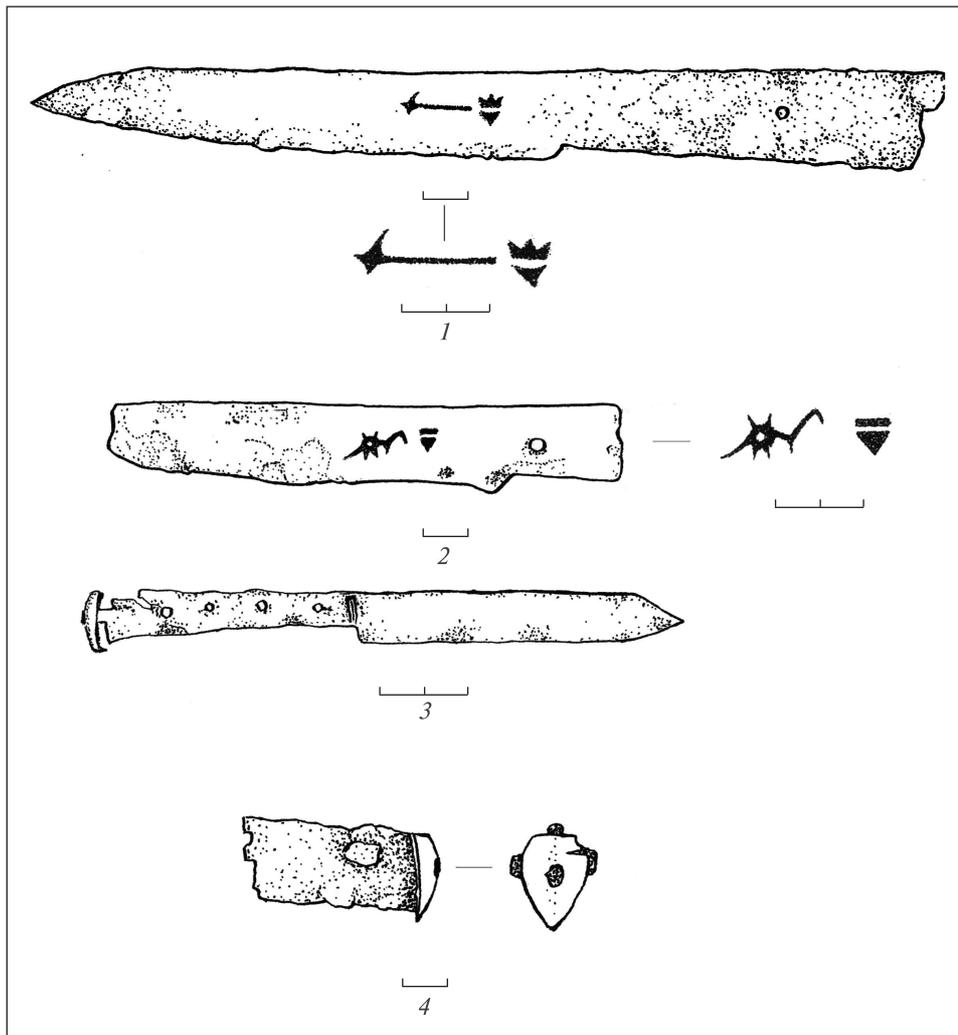

Рис. 1. Ножі з клеймами: 1, 2 — с. Лук'янівка, уроч. Сушки; 3 — с. Лук'янівка, уроч. Липняк; 4 — с. Червоні Яри, уроч. Гайдамацький Яр, деталь ножа з латунним навершям

відламаний), ширина леза біля руків'я 1,8 см. Клеймо у вигляді, найвірогідніше, алебарди розташоване в горизонтальній площині, праворуч від нього зображення корони та рівнобічного трикутника під нею (рис. 1, 1).

Другий ніж зберігся дещо гірше — відсутній кінець леза та значна частина руків'я. Лезо завширшки 1,6 см, з виступом біля руків'я. Клеймо має вигляд стилізованого дракона, на його тулубі шестикутна зірка з кругом у центрі. Справа від дракона — горизонтальна риска і трикутник вершиною вниз під нею (рис. 1, 2; 2).

Археологічне тло ножів з клеймами — старожитності ранньожаботинського часу, скіфської і римської доби, виявлені в урочищах Сушки та Перців Яр поблизу с. Лук'янівка (Романюк 1998). Але до них ці вироби не причетні, як і третій ніж, на який у 2009 р. натрапили під час розвідок члени археологічного клубу «Неврида» в уроч. Липняк, за 3,0 км на північний

схід від місця знахідки ножів з клеймами. Ніж схожий на два перші, але без клейма. Він виготовлений із суцільної залізної (сталеві) пластини, має прямі спинку та лезо, загострене на кінці. Довжина леза 12,5 см, ширина 1,8 см, руків'я завдовжки 11,0 см. На переході леза в руків'я ніж оздоблений латунними вставками та навершям (рис. 1, 3). Лезо дуже кородоване. Латунні деталі ножа (вставки, навершя та заклепки) вказують на його західноєвропейське походження. Подібні ножі трапляються серед англійських виробів першої половини XV ст., але, найвірогідніше, їх було виготовлено в Німеччині (Наувард 1956, р. 4).

Знахідки фрагментів подібних за формою і конструкцією ножів відомі також у інших пунктах Таращанського р-ну, зазвичай у нашаруваннях традиційних тут пам'яток трипільської культури, скіфського часу та черняхівської: с. Лук'янівка, уроч. Прогін, поблизу

Рис. 2. Уроч. Сушки. Клеймо на ножі з обрисами дракона

с. Червоні (Хрещаті) Яри, уроч. Гайдамацький Яр, та ін. (рис. 1, 4) (Романюк 2003). Ножі, знайдені в уроч. Сушки, та зразок, оздоблений латунними вставками, з уроч. Липняки можна, найвірогідніше, віднести до одного хронологічного періоду, а саме литовської доби, — недостатньо вивченого, «темного» для півдня Київщини часу.

У пошуках аналогій ми звернулися до типологічно близьких ножів з клеймами. Вони знайдені у Москві на території західної частини Заряддя в шарах XIV—XVII ст., у Новгороді в шарах XIV—XV ст., в Старому Орхеї, де зібрана колекція з 36 різновидами клейм (Беленькая, Розанова 1988, с. 20—21). Зокрема, тут знайдені ножі з кістяними обкладками руків'я з «ялинковим» візерунком. Фрагмент такої з аналогічним орнаментом зберігся на одному з ножів з уроч. Сушки. Серед значної кількості різноманітних клейм відшукати повну аналогію нашим не вдалося. Але подібне зображення дракона виявлено на покришці від невеликої коробочки з білона, знайденій у шарі кінця XV ст. на садибі московського купця Тараканова. Аналогічні знахідки, датовані XIV—XV ст., відомі в Новгороді (6 екз.) і Пскові (9 екз.) (Беленькая, Розанова 1988, с. 24). Дослідники впевнено пов'язують подібні вироби із західноєвропейським імпортом (Костомаров 1853; Бережков 1878). Таким чином, стилізовані зображення дракона на покришках скриньок для зберігання воскових печаток можна вважати хронологічною ознакою для датування клейм з уроч. Сушки.

На західноєвропейських ринках XIV—XVI ст. відбувалася боротьба за монополію на ремісничі товари, що призводило до необхідності контролю за їхньою якістю і, як наслідок, — клеймування виробів. Серед ввезених до Московської держави ножів фігурують стирські (найвірогідніше, зі Штірії — Австрії), чацькі

(данські), свіцькі (шведські), угорські, чеські та сілезькі (Костомаров 1853, с. 337; Бережков 1878, с. 166). До 1475 р. важливим напрямком русько-європейської торгівлі був південний — через Кафу (Феодосію), а серед західних вирізнявся чеський, який наприкінці XV ст. змінився на польський. Опорним пунктом у взаєминах із Польщею та Німеччиною став Вільнюс, і цей напрямок торгівлі охоплював Польщу, південь Литви, Молдову та Угорщину.

Щоб уявити масштаби торгівлі ножами, звернемося до записів таможні трансильванського м. Брашів. У 1503 р. молдавськими купцями було придбано 25232 ножі зі Штірії (Австрії). Купець Хануш із Бані (Молдова) вивіз із Брашова тисячу ножів штірійського виробництва, купець Нікула з Сучави (теж Молдова) — 3 тис. (Pascu 1995, р. 206, 211—212).

Постає запитання, яким чином ножі з клеймами західноєвропейського походження потрапили на терени Тарашанщини. Не виключено, що вони могли бути принесені разом з майном переселенців з білоруських чи литовських волостей Великого князівства Литовського, які інтенсивно заселяли південну Київщину в післямонгольський період. Так, землями м. Тетіїв володіли, принаймні в 1514 р., литовські вельможі; населення згаданого с. Червоні Яри складалося майже повністю з литовських переселенців (Лашенко 2009, с. 20—21); с. Кердани (Морулін) у першій половині XV ст. було передане литовським князем Свидригайлом в управління шляхтичу Богунчу Кердановському. Від 1552 р. розпочинається історія шляхти Білоцерківського староства, яка теж мала литовське коріння (Чернецький 2006, с. 9).

Про економічне поживлення на теренах Тарашанщини від кінця XIV ст., себто в литовсько-польський період, свідчать знахідки монет Володимира Ольгердовича (остання чверть XIV ст.) і празьких грошей Вацлава IV (1378—1491) у Тараші, а також значна кількість монетних та речових скарбів. Два з них походять з городища XIV—XVI ст. в с. Кердани (визначення Н.М. Кравченко). Один скарб золотоординської доби складався з джучідських монет та срібних прикрас, інший — із празьких грошей. Біля с. Лука в 1854 р. знайдено скарб із 235 срібних монет, з них чотири празькі гроші Вацлава IV (Лашенко 2009, с. 20—21). З Тараші походить рідкісна знахідка — західноєвропейська, мабуть швейцарська, зброя — гізарма, за визначенням Є.В. Черненка, XV ст., тобто синхронна культурним шарам городища в с. Кердани.

Як вважають дослідники, скарби, а також випадкові знахідки зброї можна вважати індикатором давніх торговельно-військових шляхів (Болтрик 2009, с. 382). Можна припустити, що концентрація монетних знахідок в ареалі Тараща—Кирдани—Лука—Лук'янівка свідчить на користь наявності тут одного з відгалужень торговельних шляхів середньовіччя. Вододілом Дніпра та Південного Бугу вів на захід Чорний, або Польський (він же Шпаків), шлях (Яворницький 1990, с. 67). Саме через

Таращанщину, на вододілі Росі та Гнилого Тікича (басейн Південного Бугу), окреслюють цей шлях, точніше напрямок цього шляху, в скіфські часи (Šramko 1992, Abb. 1) або його північне відгалуження (Болтрик 2009, рис. 2). У скіфські часи цей шлях маркований такими пам'ятками як великі городища в Таращі та біля с. Журжинці, дружинний курганний могильник біля с. Неморож, які тяжіють до сучасного шляху від Білої Церкви на Звенигородку—Умань і далі.

- Беленькая Д.А., Розанова Л.С.* Ножи с клеймами из Зарядья // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 20—24.
- Бережков М.* О торговле Руси з Ганзой до конца XV в. // Записки историко-филологического факультета Петербургского университета. — 1878. — Ч. III.
- Болтрик Ю.В.* Древние пути сообщения Правобережной Украины // С.Н. Бибиков и первобытная археология. — СПб., 2009. — С. 381—389.
- Костомаров Н.И.* Очерки торговли Московского государства в XVI—XVII веках. — СПб., 1853.
- Лаценко Л.І.* Коли Тараща була молодою. — Біла Церква, 2009.
- Романюк В.В.* Дослідження на півдні Київщини // АДУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 142.
- Романюк В.В.* Комплекс знахідок черняхівської культури з поселення с. Лук'янівка // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 110—112.
- Чернецький Е.А.* Правобережний гербівник. — Біла Церква, 2006. — Т. 1.
- Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. — К., 1990. — Т. 1.
- Hayward J.F.* English culture, sixteenth to eighteenth. — London, 1956.
- Pascu S.* Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania in timpul lui Stefan cel Mare // Studii cuprivire la Stefan cel Mare. — 1956.
- Šramko B.A.* Die Osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren Wechselbeziehungen während der frühen Eisenzeit // Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Herausgegeben vom Deutschen Archäologischen Institut Abteilung Teheran. — 1992. — 25. — S. 47—63.

Надійшла 23.12.2010

В.В. Романюк

НОЖИ С КЛЕЙМАМИ ЛИТОВСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ КИЕВЩИНЫ

В 2009 г. в Таращанском р-не Киевской обл. были случайно найдены несколько образцов ножей с клеймами западноевропейского производства. Типологическое их сравнение с клеймами, найденными в русских городах, позволило установить их принадлежность к одному из интересных и мало изученных на юге Киевщины периодов Великого княжества Литовского.

V.V. Romaniuk

KNIVES WITH STAMPS OF LITHUANIAN PERIOD FROM KYIV REGION

Several samples of knives with stamps of Lithuanian period of Western European production were accidentally discovered in Tarascha district in Kyiv region in 2009. They were compared typologically with a collection of stamps, discovered in excavations of Rus Cities and identified by their chronological affiliation to one of the interesting and little-studied periods of Grand Duchy of Lithuania in the south of Kyiv region.

До історії стародавнього виробництва

В.І. Квітковський,
Г.О. Пашкевич, С.А. Горбаненко

МАТЕРІАЛИ З РІЛЬНИЦТВА ЖИТЕЛІВ ПОСЕЛЕННЯ П'ЯТНИЦЬКЕ I

До наукового обігу вводиться новий матеріал з рільництва середньовічного салтівського населення. Подано аналіз усіх його складових із поселення П'ятницьке I на Харківщині.

Ключові слова: Східна Україна, салтівська культура, поселення, рільництво.

Поселення П'ятницьке I розташоване в Печенізькому р-ні Харківської обл. Воно займає широку заплаву та піщані дюни лівого берега р. Велика Бабка, правої притоки Сіверського Дінця, і простягається вздовж річки широкою (близько 1,0 км) смугою протягом 2,0 км (рис. 1).

Селище відкрила С.О. Плетньова під час розвідок у 1957 р. (Плетнева 1957), однак археологічні дослідження тут розпочав Б.А. Шрамко лише в 1977 р. після випадкової знахідки речей із кремаційного багатого поховання воїна (Шрамко 1977, с. 19—20; 1983). У 1978 р. невеликий розкоп 1 і декілька шурфів заклав В.К. Міхеєв (Міхеєв 1978), а в 1988 та 1990 рр. роботи тут продовжив А.В. Криганов, який заклав розкоп 2 неподалік знахідки кремаційного поховання (Криганов 1988) і розкоп 3 у північній частині поселення (Криганов 1990). У 2005 р. трохи північніше від розкопу 3 В.К. Міхеєв заклав ще п'ять (4—8) розкопів (Міхеєв 2006).

У 2008 р. дослідження пам'ятки продовжила Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету (ХНПУ) ім. Г. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди (Колода, Квітковський 2008; 2008а, с. 147—148), а в 2009 р. — Слобожанська ранньосередньовічна експедиція під керівництвом В.І. Квітковського (Квітковський, Колода 2009). Був розширений розкоп 3 і закладено новий (9) у південній частині поселення. Також було проведено картографування пам'ятки з нанесенням усіх розкопів і надання їм єдиної нумерації (детальнішу історію дослідження поселення див.: Квітковський 2009).

За всі роки дослідження в різних частинах поселення було закладено дев'ять розкопів (рис. 1) загальною площею близько 1100 м² (570 м² на розкопі 3), що становить лише невелику частину території пам'ятки. Загалом досліджено 64 ранньосередньовічні комплекси, серед яких п'ять жител, три господарські будівлі та 56 ям.

Слід зазначити, що матеріал у межах поселення дещо різниться. Керамічний матеріал з розкопу 3 представлений приблизно рівною кількістю амфорної та кухонної кераміки (40—45 %), а значна частина кухонного посуду ліпна (20 %). Середньовічна кераміка з розкопу 9¹ переважно гончарна кухонна (75 %), а ліпної майже немає. Кількість амфор тут значно менша ніж на розкопі 3 і становить приблизно 15 %. Співвідношення столової кераміки на обох розкопах майже однакове (12—15 %). Зазначимо, що кількість тарних піфосів незначна на всій дослідженій площі. Вироби з інших матеріалів (кістки, заліза та бронзи) також дуже подібні (побутові речі, знаряддя праці, предмети озброєння), однак, якщо на розкопі 9 були знайдені предмети, пов'язані з рільництвом, то в розкопі 3 — жодного. Привертає увагу й те, що кількість кісток тварин на розкопі 3 майже вдвічі більша ніж на розкопі 9. Говорити про розбіжності між господарськими комплексами на розкопах ще рано через незначну їхню кількість на розкопі 9, але вкажемо на різницю в опалювальних пристроях у досліджених житлах. Якщо на розкопі 9 це було вогнище, то в обох житлових будівлях розкопу 3 — печі-кам'янки.

© В.І. КВІТКОВСЬКИЙ,
Г.О. ПАШКЕВИЧ, С.А. ГОРБАНЕНКО, 2011

¹ У розкопі 9, окрім середньовічного, зафіксовано культурний шар бронзового віку (зрубна культура).

Артефактів, пов'язаних з рільництвом, знайдено небагато і, в основному, в південній частині селища. Так, під час рятівних робіт 1977 р. на поселенні виявлені жорна, в похованні воїна — складний серп і типову салтівську мотичку (Шрамко 1983, с. 49, рис. 11, 5, 6); 2008 р. — ручну зернотерку і фрагменти кварцитового жорна (Колода, Квитковський 2008, с. 147; 2008а), а 2009 р. у заповненні комплексу 28 — ще одне тесло-мотику (Квитковський, Колода 2009). Окрім того, із селища походять залізні чересло та наральник, що зберігаються в приватних колекціонерів, які дозволили з ними ознайомитися та замалювати. Така незначна кількість землеробських знарядь наштовхує на думку про другорядне значення рільництва в господарстві мешканців поселення П'ятницьке I.

Додамо, що на поселенні, порівняно з іншими пам'ятками салтівської культури, зафіксовано дуже незначний відсоток залишків тарних піфосів для зберігання зерна (2—3 % від усього керамічного матеріалу).

Природні умови для заняття сільським господарством слід визнати цілком сприятливими. Поселення розкинулося в заплаві на лівому пологістому березі річки, і за рельєфом прилеглі ділянки придатні для рільництва. Крім того, землі прилеглої території переважно мали підтоплюватися під час весняних паводків, відновлюючи таким чином родючість ґрунту.

Про високий рівень техніки землеробства свідчать знахідки знарядь для первинного обробітку ґрунту — наральник (рис. 2, 1) і чересло (рис. 2, 2). Вони представлені типовими для кінця I тис. формами, що часто трапляються і серед матеріалів власне салтівської культури (Михеев 1985, с. 33—37), і сусідніх слов'ян (Горбаненко 2007, табл. 6, рис. 10; там і посилання).

Наральник має розміри: загальна довжина 14,0 см, втулки — 5,0 см, леза — 9,0 см, ширина втулки 6,0 см, леза — 9,0 см. За класифікацією Ю.О. Краснова, він належить до типу I B 2 і датується другою половиною I — початком II тис. (Краснов 1987, с. 41—42) та має незначну асиметрію плечиків. Чересло має черешкове кріплення та розміри (загальна довжина 43,0 см, леза — 15,5 см, черешка — 27,5 см), цілком характерні для салтівської культури (Михеев 1985, рис. 23, 4—7). Обидві деталі можна було використовувати на знарядді плужного типу — кривоградильному ралі з ральником, посиленним залізним широколопатеvim наконечником, встановленим горизонтально, череслом і відвальною дошкою.

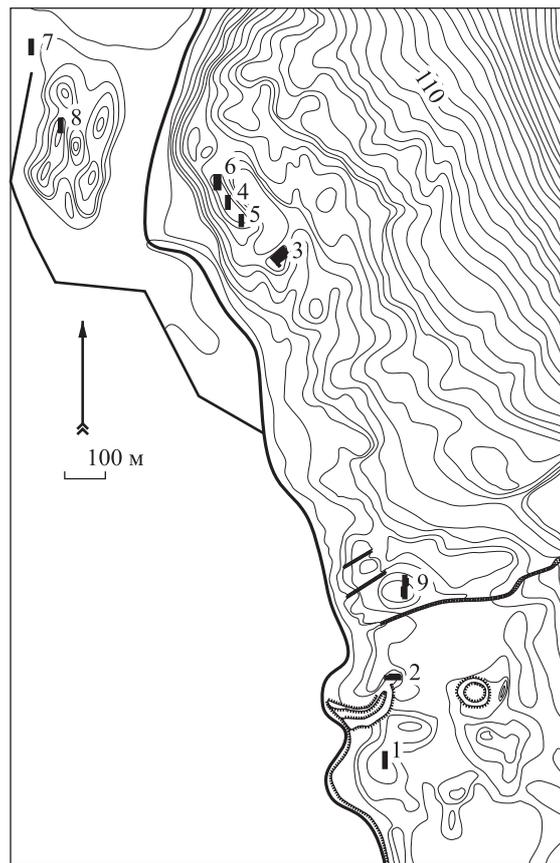

Рис. 1. Селище П'ятницьке I. Топографічний план з локалізацією розкопів

Крім деталей знарядь для первинного обробітку ґрунту, на пам'ятці також виявлені мотички. Одна походить із поховання воїна (рис. 2, 3), інша знайдена безпосередньо на поселенні (рис. 2, 4). Вони виготовлені з суцільного прямокутного шматка заліза і були широко розповсюджені на території салтівської культури на поселеннях і в катакомбних могильниках від Північного Кавказу до лісостепового Подоння (Михеев 1985, с. 70, рис. 32, 5—9; Плетнева 1989, с. 91—93, рис. 36). Варіантів застосування таких мотик кілька: 1) для викопування ям (Плетнева 1989, с. 91—93), 2) обробітку невеликих ділянок під городи (Магомедов 1987, с. 63), 3) очищення знарядь для первинного обробітку ґрунту від налиплої землі (Михеев 1985, с. 38—39).

У 2009 р. здійснено визначення палеоетноботанічного матеріалу. З цієї метою було переглянуто весь керамічний матеріал з розкопів 3 та 9 (2008 і 2009 рр.) безпосередньо на пам'ятці, а також той, що зберігається у фондах археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г. Сковороди. Палеоетноботанічний спектр (ПБС) пам'ятки отримано завдяки зняттю відбитків зернівок культурних рослин на кераміці. Воно провадилося за відомою

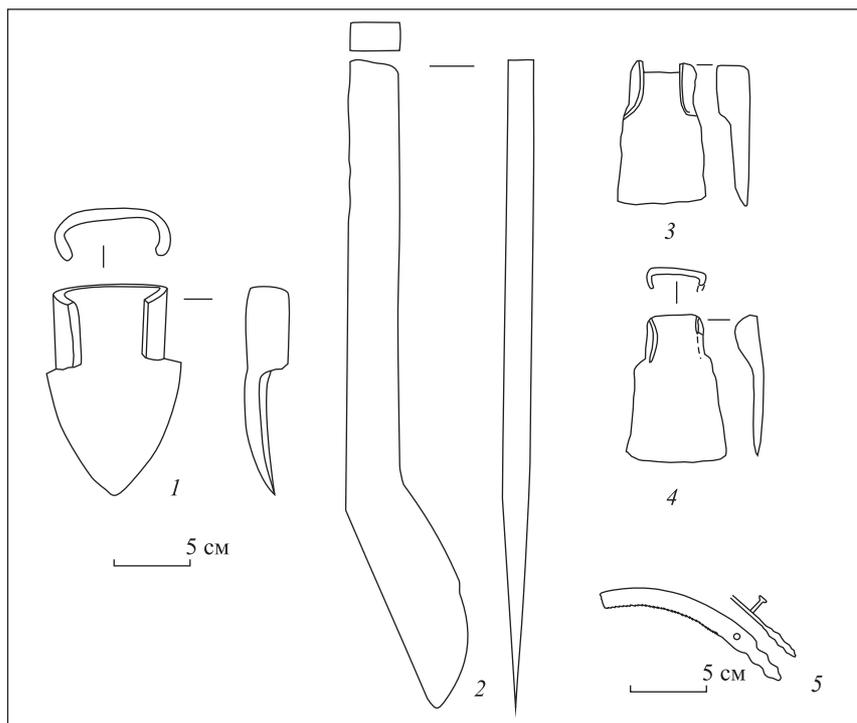

Рис. 2. П'ятницьке I. Знаряддя для обробітку ґрунту й збирання врожаю: 1 — наральник; 2 — чересло; 3, 4 — мотички; 5 — складний серп

методикою, яку в колишньому Радянському Союзі вперше застосувала З.В. Янушевич (Янушевич, Маркевич 1970). Надалі матеріал проаналізувала Г.О. Пашкевич у відділі біоархеології Інституту археології НАН України.

Аналіз відбитків дав такі результати. Загальна кількість ідентифікованих відбитків становить 33 од., всі вони належать зернівкам і насінинам культурних рослин. Максимальна кількість (14) відбитків належить зернівкам ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*), друге місце посідає просо (*Panicum miliaceum*) — 8 од., далі пшениця голозерна (*Triticum aestivum* s. l.) — 7 од. Виявлено також відбиток пшениці двозернянки (*Triticum dicocum*), жита (*Secale cereale*), вівса, невизначеного до виду (*Avena* sp.), та гороху (*Pisum sativum*) (рис. 3).

Між розкопами відбитки розподілилися таким чином: на кераміці з розкопу 3 зафіксовано 27 відбитків, з розкопу 9 — сім (табл. 1).

Ячмінь плівчастий. Відбитки його зернівок мають розміри: ширина (В) 3,10—3,91 мм, довжина (L) 7,25—9,06 мм. Індекс L/В становить 2,34 (табл. 2; рис. 3, 1—3). Кількість ячменю плівчастого з матеріалів пам'яток, де були зняті відбитки з кераміки (городище Мохнач, Верхньосалтівський археологічний комплекс і поселення Коробові Хутори) з доволі великим ступенем імовірності вказує на його провідну роль у зерновому господарстві носіїв салтівської культури

(Пашкевич, Колода, Горбаненко 2004; Горбаненко, Колода, Пашкевич 2009; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009). У матеріалах поселення Рогалик обуглені зернівки ячменю плівчастого пляшкоподібного (*Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme*) разом з вівсом посівним (*Avena sativa*) мали переважне значення (Пашкевич, Горбаненко 2004). Оскільки досліджений матеріал відрізняється за характером (відбитки і обуглені зернівки), то він не може повною мірою відображати точне співвідношення в спектрі вирощуваних рослин (див., напр.: Behre 1986, S. 102; Лебедева 2007, с. 290—292).

Ячмінь — не лише зернова культура, а й фуражна та йде на корм коням і для відгодівлі сви-

Таблиця 1. П'ятницьке I. Розподіл відбитків зернівок культурних рослин за розкопами

Назва рослини	Номер розкопу		Всього
	3	9	
<i>Panicum miliaceum</i>	8	—	8
<i>Hordeum vulgare</i>	10	4	14
<i>Triticum aestivum</i> s. l.	5	2	7
<i>Triticum dicocum</i>	1	—	1
<i>Secale cereale</i>	1	—	1
<i>Avena</i> sp.	—	1	1
<i>Pisum sativum</i>	1	—	1
Всього	26	7	33

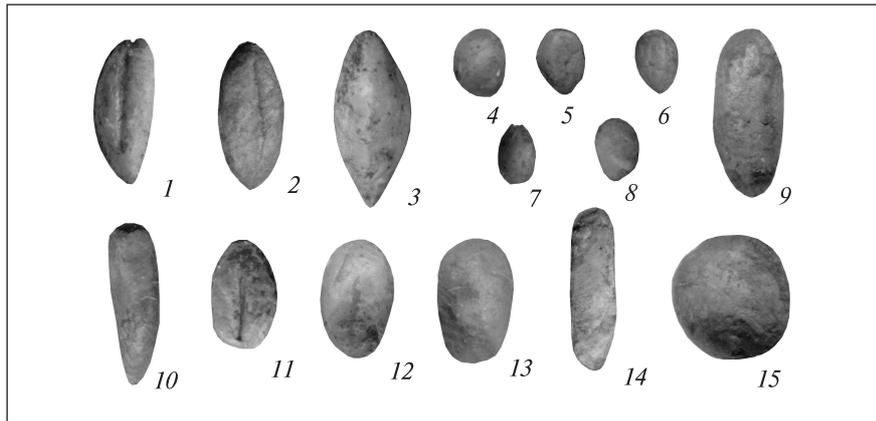

Рис. 3. П'ятницьке I. Відбитки зернівок культурних рослин, пластилінові моделі: 1–3 — *Hordeum vulgare*; 4–8 — *Panicum miliaceum*; 9 — *Triticum dicocum*; 10 — *Secale cereale*; 11–13 — *Triticum aestivum s. l.*; 14 — *Avena sp.*; 15 — *Pisum sativum*

ней на бекон. Використовуються також його солома й полова, які мають якості, що наближають їх до сіна (Растениеводство 1986, с. 124).

Просо (*Panicum miliaceum*). Серед відбитків злаків на кераміці друге місце посідають зернівки проса, точніше пшона (зернівки, звільнені від плівок). Вони мають розміри: ширина 1,95–2,64 мм, довжина 3,12–3,49 мм (табл. 2; рис. 3, 4–8). Жодного відбитка не виявлено на денцях горщиків, що нетипово.

Пшениця голозерна (*Triticum aestivum s. l.*). Характерні розміри її зернівок: В 2,84–3,83, L 5,16–6,37 мм, L/V 1,62–1,82 (табл. 2; рис. 3, 11–13).

Також виявлено відбиток зернівки **пшениці двозернянки** (*Triticum dicocum*): В — 3,67, L — 8,67 мм; L/V — 2,36 (табл. 2; рис. 3, 9).

По одному відбитку зернівок представлені **жито** (*Secale cereale*) (табл. 2; рис. 3, 10), **овес** (*Avena sp.*) (табл. 2; рис. 3, 14) і **горох** (*Pisum sativum*) (табл. 2; рис. 3, 15).

Усі відбитки зернових культур і гороху посівного в цілому подібні до раніше досліджених матеріалів салтівської культури (Пашкевич, Коло-

да, Горбаненко 2004; Горбаненко, Колода, Пашкевич 2009; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009) та інших пам'яток I тис. (Янушевич 1986). Оскільки з розкопу 9 походить незначна кількість відбитків зернівок, а аналіз вказує на різницю між матеріалами об'єктів розкопів 3 і 9, статистично можна проаналізувати лише ПБС, виявлений у розкопі 3. Отже, ячмінь плівчастий представлений 10 відбитками, що становить більшість. Далі йде просо, за ним — пшениця голозерна. Доповнюють ПБС поодинокі відбитки зернівок пшениці двозернянки і жита (рис. 4).

Загальний ПБС з поселення П'ятницьке видається доволі незвичним порівняно з результатами, отриманими для інших салтівських пам'яток (Колода, Горбаненко 2001–2002; Горбаненко, Колода, Пашкевич 2009; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009). Тому слід розглянути окремо всі складові ПБС.

Нетиповою є незначна кількість відбитків зернівок проса чи пшона. Це пов'язано з відсутністю його відбитків на денцях горщиків — зазвичай їхня кількість на цих частинах кераміки доволі значна і становить близько поло-

Таблиця 2. П'ятницьке I. Розміри відбитків зернівок культурних рослин

Назва	Розміри, мм		Індекс L/V
	ширина (В)	довжина (L)	
<i>Hordeum vulgare</i>	3,37 (3,1–3,91)	7,9 (7,25–9,06)	2,34 (2,23–2,49)
<i>Panicum miliaceum</i> *	2,3 (1,95–2,64) × 3,3 (3,12–3,49)		—
<i>Triticum aestivum s. l.</i>	3,44 (2,84–3,83)	5,78 (5,16–6,37)	1,69 (1,62–1,82)
<i>Triticum dicocum</i>	3,67	8,67	2,36
<i>Secale cereale</i>	2,59	8,25	3,19
<i>Avena sp.</i>	2,57	8,33	3,24
<i>Pisum sativum</i> *	5,98 × 6,37		—

* Подано середні розміри зернівок; в дужках — їхня варіабельність. Для проса та гороху вказано діаметр.

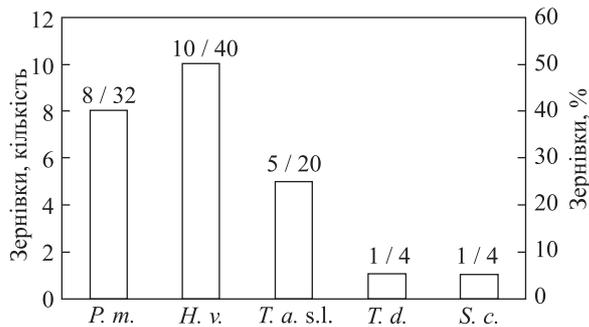

Рис. 4. П'ятницьке I. Палеоетноботанічний спектр зернових рослин з розкопу 3 (кількість зернівок / %): *P. m.* — *Panicum miliaceum*, *H. v.* — *Hordeum vulgare*, *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum s. l.*, *T. d.* — *Triticum dicocum*, *S. c.* — *Secale cereale*

землеробства салтівської культури, що неодноразово зазначалося (Михеев 1985; Колода, Горбаненко 2001—2002 та ін.). Жито ж, можливо, не вирощували або мало культивували. Натомість маємо збільшені частки ячменю півчастого, пшениці та проса.

Традиційно незначною часткою представлений овес. Досі складно говорити про його місце в господарстві — лише з Роголика, що знаходиться в степовій смузі (р. Євсуг, Луганська обл.), походить значна кількість вівса разом з ячменем півчастим пляшкоподібним (Пашкевич, Горбаненко 2004). Дані для пам'яток Сіверського Дінця не засвідчують суттєвої частки вівса (Коло-

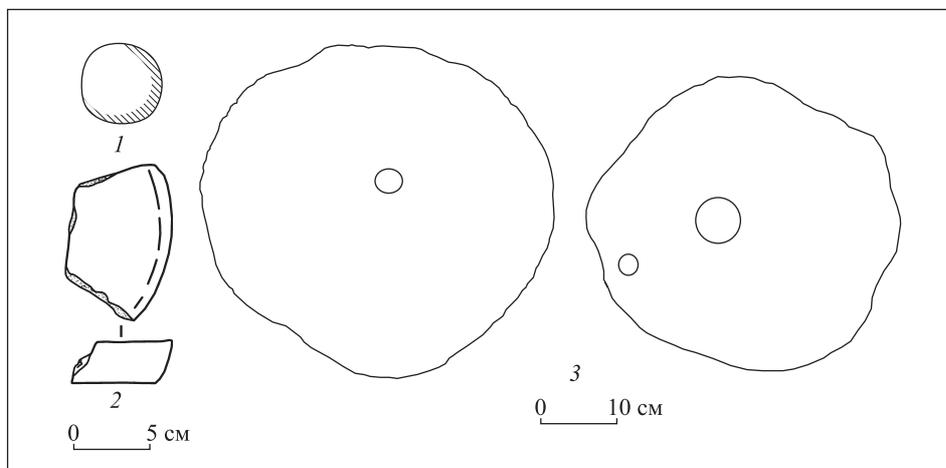

Рис. 5. П'ятницьке I. Знаряддя для переробки врожаю: 1 — зернотерка; 2, 3 — жорна

вини (і більше) зафіксованих відбитків цієї рослини. Тож часто сумарно цей показник становить найбільше відносне значення в ПБС, як, приміром, на Верхньосалтівському археологічному комплексі (Пашкевич, Горбаненко 2001—2002). Отже, відносно незначний відсоток кількості відбитків зернівок проса в цьому разі пояснюється тим, що їх немає на денцях.

У такому вигляді співвідношення між кількістю проса та ячменю півчастого близьке до показників, отриманих без врахування відбитків зернівок проса на денцях. Власне ячмінь півчастий представлений значним відсотком, що типово для салтівських ПБС.

Привертає увагу також надзвичайно мала кількість пшениці двозернянки і жита, і на тлі цього — значний відсоток пшениці голозерної. Якщо ж розглянути значення обох пшениць сукупно, матимемо відсоток, подібний до показників з інших салтівських пам'яток Сіверсько-Донецького регіону. Ймовірно, мешканці П'ятницького із пшениць вирощували переважно голозерну, що загалом відповідає високому рівню

да, Горбаненко 2001—2002; Горбаненко, Колода, Пашкевич 2009; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009). Незначна кількість вівса зафіксована й у синхронних слов'янських пам'ятках Лівобережжя Дніпра (Горбаненко 2007), а також у всіх відомих матеріалах I тис. (Пашкевич 1988; 1991; 1991a; Пашкевич, Горбаненко 2010).

З матеріалів поховання воїна походить також складний серп (рис. 2, 5). За класифікацією В.К. Міхеєва, серпи такого зразка відносяться до групи I, підгрупи А. Плaska п'ята є продовженням клинка. На її кінці є шип (стовпчик), що розміщувався перпендикулярно до леза і слугував для з'єднання серпа з дерев'яним руків'ям. Руків'я мало додатково прикріплюватися до п'яти за допомогою м'якої обмотки чи залізного кільця (Михеев 1985, с. 45).

Знаряддя для переробки врожаю репрезентовані зернотеркою (рис. 5, 1) і жорнами (рис. 5, 2, 3). Ймовірно, зернотерки використовували для переробки зерна на крупу, оскільки отримання борошна досить трудомістке, тож доцільніше було використовувати для того досконаліші ро-

таційні жорна. Знайдені на поселенні знаряддя належать, за класифікацією Р.С. Мінасяна, до групи III. У таких пристроїв руків'я вставляли в заглиблення на периферії верхнього жорнового каменю — це могло бути звичайне коротке руків'я (варіант Б) або маховий шток (варіант А), що верхнім кінцем закріплювався в стелі чи балці над конструкцією (Минасян 1978).

Отже, матеріал із землеробства представлений повним набором даних. Під рільництво жителі П'ятницького I мали використовувати приселищні ділянки, цілком придатні за рельєфом для цього. Крім того, перевага цих ділянок полягала у відсутності необхідності вносити добрива, оскільки вони мали відновлюватися за рахунок розливу річки. Для обробітку

грунту могли використовувати потужне знаряддя плужного типу, яким можна було підняти цілину.

Цікавим виявився ПБС. Порівняно з раніше проаналізованими ПБС салтівських пам'яток лісостепової зони Сіверськодоницького регіону він відрізняється значнішою часткою ячменю півчастого, а також меншими показниками пшениці двозернянки і жита, компенсованими пшеницею голозерною. Нині, за незначної кількості встановлених для пам'яток салтівської культури ПБС, складно стверджувати щось напевне, однак більша частка ячменю півчастого може вказувати на підпорядкованість рільництва потребам тваринництва, як це було запропоновано для матеріалів з поселення Роголик.

- Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.
- Горбаненко С.А., Колода В.В., Пашкевич Г.О. Землеробство жителів салтівського селища Коробіві Хутори // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 82—92.
- Квитковський В.И. История археологических исследований многослойного селища Пятницкое-I Печенежского района Харьковской области // Слобожанське культурне надбання. — Харків, 2009. — 2. — С. 85—91.
- Квитковський В.И. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Слобожанской средневековой экспедиции на селище Пятницкое-I Печенежского района Харьковской области // Архів науково-дослідницької археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г. Сковороди. — 2009.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // Stratum plus. — 2001—2002. — 5. — С. 448—465.
- Колода В.В., Квитковський В.И. Археологические исследования ХНПУ на территории Харьковской обл. в 2008 г. // АДУ. — 2008. — С. 146—149.
- Колода В.В., Квитковський В.И. Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 году (селище Пятницкое-I и городище Мохнач в Харьковской области) // Архів науково-дослідницької археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г. Сковороди. — 2008а.
- Колода В.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство жителів городища Мохнач (часів салтівської культури) // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 84—93.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Крыганов А.В. Отчет о полевых исследованиях Разведочного отряда Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/162.
- Крыганов А.В. Отчет об археологических раскопках поселений и городища в Волчанском и Чугуевском районах Харьковской области в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/190.
- Лебедева Е.Ю. Методические аспекты археоботанических исследований // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — 7. — С. 289—296.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.
- Михеев В.К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1978 году // НА ІА НАНУ. — 1978/72.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Михеев В.К. Отчет о научно-исследовательской работе Международного Центра хазароведения за 2005 г. // Архів Міжнародного Соломонового університету (м. Харків). — 2006.
- Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования в области славянской археологии // Труды V Межд. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — 4. — С. 169—174.
- Пашкевич Г.А. Палеозтнботанические находки на территории Украины: Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э. Каталог I. — К., 1991 (препринт).
- Пашкевич Г.А. Палеозтнботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э. Каталог II. — К., 1991а (препринт).

- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.* Приложение. Результат палеоэтноботанических исследований материалов из Верхнесалтовского археологического комплекса / *Колода В.В., Горбаненко С.А.* К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // *Stratum plus*. — 2001—2002. — 5. — С. 460—463.
- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.* К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Роголик) // *Древности*. — Харьков, 2004. — С. 225—236.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Каталог палеоботанических материалов пам'яток слов'янських культур // Колекції наукових фондів Інституту археології. — К., 2010. — 3. — С. 105—123 (Серія «Археологія і давня історія України»).
- Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А.* Палеоэтноботанические данные за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996—1998 рр.) // *Древности*. — Харьков, 2004. — С. 65—69.
- Плетнева С.А.* Отчет к открытому листу № 8 Сев.-Донецкого отряда Южно-Русской экспедиции за 1957 г. // *НА ІА НАНУ*. — 1957/17.
- Плетнева С.А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Растениеводство*. — М., 1986.
- Шрамко Б.А.* Отчет о разведках и раскопках 1977 года // *НА ІА НАНУ*. — 1977/95.
- Шрамко Б.А.* Погребение VIII—X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области // *Древнерусское государство и славяне*. — Минск, 1983. — С. 48—50.
- Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И.* Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // *Интродукция культурных растений*. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.
- Behre K.-E.* Ackerbau, Vegetation und Umwelt im Bereich früh- und hochmittelalterlicher Siedlungen im Flussmarschgebiet der unteren Ems // *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*. — 1986. — 16. — S. 99—126.

Надійшла 30.03.2010

В.И. Квитковский, Г.А. Пашкевич, С.А. Горбаненко

МАТЕРИАЛЫ ПО ЗЕМЛЕДЕЛИЮ ЖИТЕЛЕЙ ПОСЕЛЕНИЯ ПЯТНИЦКОЕ I

В научный оборот вводится новый материал по земледелию салтовского населения. Проведен анализ всех компонентов, свидетельствующих о земледелии из поселения Пятницкое I в Харьковской обл. Рассмотрены природные условия существования поселения, орудия земледельческого труда и палеоэтноботанический спектр.

Поселение расположено в широкой пойме и на песчаных дюнах левого берега р. Большая Бабка, правого притока Северского Донца. Площадь поймы не имеет резких перепадов высот и полого спускается к речке. Такие площади универсальны для использования в сельскохозяйственных нуждах. Здесь находятся легкие для обработки грунты.

Орудия для обработки почвы, представленные наральником типа I B 2 и типичным для салтовской культуры черешковым череслом, можно было использовать на орудии, максимально приближенном к плугу.

Палеоэтноботанический спектр (ПБС) памятника представлен 33 отпечатками зерновок и семян культурных растений. Максимальное количество (14) отпечатков принадлежит зерновкам ячменя пленчатого, далее просо — 8 ед. и пшеница голозерная — 7 ед. Выявлены также (по отпечатку) пшеница двузернянка, рожь, овес и горох. Нетипичным является незначительное количество пшеницы двузернянки и ржи, а также довольно большой показатель пшеницы голозерной.

Остальные сведения по земледелию являются характерными для носителей салтовской культуры.

V.I. Kvitkovskiy, H.O. Pashkevych, S.A. Horbanenko

MATERIALS ON AGRICULTURE OF THE HABITANTS OF PYATNYTSKE I SETTLEMENT

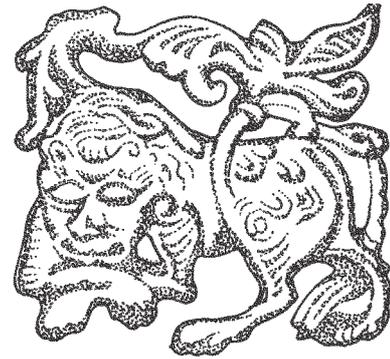
New material on agriculture of the Saltivska culture population is presented to scientific circles. Analysis of all components evidencing agriculture from Pyatnytske I settlement in Kharkiv Oblast is made. Natural conditions of the settlement functioning, agricultural labour tools and palaeobotanic spectrum are considered.

The settlement is situated in a wide valley and on sand-dunes of the left bank of the Velyka Babka River, the right tributary of the Siverskyi Donets River. There are no sharp height swings on the valley area, and it gently sinks toward the river. Such areas are universal for usage in agricultural needs. There are soils easy for tillage here.

Tools for tillage, presented by tips of I B 2 type and by typical for Saltivska culture haft coulter, could be used on the instrument the most close to the plough.

Palaeobotanic spectrum of the monument is presented by 33 imprints of corn seeds and cultivated plants seeds. Maximum (14) of imprints belongs to corn seeds of hulled barley, then go millet (8) and bread wheat (7). Also discovered (by the imprints) were emmer wheat, rye, oats, and pea. Insignificant amount of emmer wheat and rye is not typical, as well as quite high quantity of bread wheat.

Other evidences on agriculture are typical for the Saltivska culture bearers.

О.П. Моця

«УКРАЇНСЬКА ТЕМА» В ПРАЦЯХ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Розглянуті українофільські погляди відомого археолога та історика В.Б. Антоновича, а також використану ним термінологію.

Ключові слова: історіографія, персоналія, В.Б. Антонович, термінологія.

Ім'я Володимира Боніфатійовича Антоновича — засновника київської школи істориків і одного із фундаторів української археології — добре відоме вітчизняним науковцям і їхнім колегам за межами України. Серед його праць, котрі не втратили наукової ваги і нині, можна назвати хоча б такі, як «Раскопки в стране древлян» (1893), «Археологическая карта Киевской губернии» (1895), «Археологическая карта Волынской губернии» (1901). Більшість сучасників та наступників ученого категорично стверджують, що до В. Антоновича української археології як науки взагалі не існувало, хоча інші віддають таку «пальму першості» В.В. Хвойці (Ульяновський 1995, с. 65; Брайчевський 1997, с. 147 та ін.).

Але тут мова піде про інше — про його роль у становленні української ідеї протягом ХІХ ст. Відомо, що тоді саме інтелігенція очолила рух за національне відродження народу, а початок цьому процесу поклав М. Максимович (Толочко 1997, с. 31). А «закривала» перелік визначних особистостей-науковців згаданого століття якраз постать Володимира Боніфатійовича, якого називали першим українським істориком без національного роздвоєння, що створив єдину концепцію історії українського народу. Його будинок на розі двох київських вулиць, де відбувалися нескінченні диспути на цю тему, став своєрідною «лабораторією української політичної думки», про котрий генерал-губернатор М. Чертков висловився так: «Украинский вопрос окончится только тогда, когда я с корнем уничтожу эту хибарку на углу Кузнечной и Жылянской улиц» (Ульяновський 1995, с. 48).

Відомо, що в згаданий час «українська» термінологія лише поступово набувала першова-

тісного значення в працях вітчизняних науковців і громадських діячів. Поряд з нею використовувалися й інші назви під час характеристики автохтонного населення сучасних українських теренів, що прослідковується і в багатьох роботах В. Антоновича.

У першу чергу, слід зупинитися на його історичному доробку, зокрема на таких працях як «Останні часи козацтва на правому боці Дніпра (1679—1716)» і «Дослідження про гайдамацтво» (Антонович 1995, с. 252—456).

Перша з них розпочинається словами: «В 1667 году был заключен Андрусовский договор, по которому Россия отказывалась в пользу Польши от западной половины Украины. Панический страх объял жителей Малороссии, когда дошли к ним первые, неясные и преувеличенные слухи об Андрусовских статьях, «о таком всем козакам неполезном Андрусовском торге»; распространилась молва, что Россия порешила уничтожить козачество и возвратит целиком Украину Польше «и встали шатости на Украине»; «вся старейшина и посполитый народ zelo страхом смущенни разумели, же нужно было возстати внутреним и явственным в народе возмущениям». Но вскоре истина выяснилась, — пожертвована была только правая сторона Днепра... Народ южнорусский знал по долготному опыту поляков, он чувствовал, что те статьи договора, которые обеспечивали свободу личную и свободу вероисповедания, не будут ими сохранены на деле и что, кроме гнета, испытанного прежде, придется вынести все бремя мести за продолжительные восстания и войны».

Своєю чергою, це призвело до досить значних демографічних змін на Дніпровському Правобережжі: «фактическое запустение края было признано дипломатическим путем, и западной Украине следовало оставаться навсегда страной пустынной,

незаселенной и никому не принадлежащей за неимением ни достаточного основания, ни сил для ее захвата у борющихся за нее соперников. Но могла ли надолго оставаться в том искусственном запустении богатая и плодородная страна? Могли изгнанный из нее народ забыть свои прежние жилища и расстаться с мыслью о возможности возврата, перестать считать свое изгнание временным бедствием? События ответили на эти вопросы отрицательно. Желание же народонаселения возвратиться в западную Украину было тем настойчивее, что, переселившись на левый берег Днепра, оно находилось далеко не в благоденствующем состоянии» (Антонович 1995, с. 252, 265).

Навіть із наведених двох цитат видно, що, в першу чергу, використовується «українська» назва. А взагалі в цій праці термін «Україна» використаний більше як 50 разів, у той час як «Малоросія» — більше 10 разів, а «Південна Русь» — лише в одному випадку. Під час цитування інших авторів згадуються і «Малоросійська Україна», «Україно-Малоросійські поля», «Задніпровська Україна».

А в цілому «український» термін, коли виклад подій вимагає більшої конкретизації, використовується стосовно правобережних районів Дніпра: «Західна Україна» згадується більше як 30 разів, а «Східна Україна» — менше 10 (це й зрозуміло у зв'язку з темою цього дослідження). «Правобережна Україна», «Україна до річки Случ», «Україна до Дніпра і Случі», «Україна між Дніпром, Случчю та Дністром» зафіксовані в тексті по одному разу, як і «Вільна, козацька Україна». «Південна Україна» (до Росії) означена двічі. Але сам «південноруський» термін також використовується: «народ південноруський» (тричі), «південноруські літописи» (двічі), «південноруське посольство» (один раз), як і «руські воєводства Речі Посполитої» і «русини з Червоної Русі» (тобто, Галичини). Слід також вказати на поодинокі використання термінів «малоросійські літописці», «українські пани», «гетьман малоросійський», «козаки Низові та Українські», «малоросійські й запорозькі відважні юнаки».

Взагалі районування окремих сучасних українських теренів відзначається ще досить чітко: «Между тем как в Полесьи наемные козацкие полки производили все эти беспорядки, в самой Украине, среди степи, происходила деятельная колонизация, имевшая в виду восстановить население опустевшей страны, дать этому населению козацкое устройство и потом, усилившись, отказаться от зависимости от Польши, прикнудив к восточной половине Малороссии и став

вместе с нею под покровительство русского правительства» (Антонович 1995, с. 287). Поліська зона відділяється від власне української ще раз; на думку дослідника, південна межа останньої проходила в Пороссі.

Дещо відрізняється варіант використання різних термінів у другій із названих праць — «Дослідження про гайдамацтво»: «Україна» та «Малоросія» згадуються в однаковій кількості разів, а на перше місце виходить термін «Південно-Західний край» (а також «Південно-Західна Русь» та ще «Південна Русь»). Наводяться також похідні від них — «українка», «Правобережна Україна», «Польська Україна», «руська і польська Україна». Присутні також «Малоросія і Запорозжя», «Руська Україна та Запорозжя», «Малоросія і Київщина». А межа між запорозькими степами й польською Україною проводиться по мережі фортець від Дніпра до Бугу (звичайно, Південного). Така географічна лінія підтверджується і згадкою про «воєводства українні та прикордонні з ними Волинське й Подільське».

Певною мірою аналогічна картина, але з деякими «модифікаціями», прослідковується і в працях на релігійну тематику — «Нарис відносин Польської держави до православ'я і православної церкви» та «Нарис стану православної церкви в Південно-Західній Росії з половини XVII до кінця XVIII століття» (Антонович 1995, с. 458—532). В обох щодо Галичини XIV ст. цілком справедливо використовується термін «Русь». А, окрім нього, трапляються й назви «Руські області», «руські священники», «Західна Русь», «західна половина південноруського краю», «південноруський народ», «південноруський край». Це стосується першої з названих статей. У другій зафіксовані назви «Південноруський край», «південноруські дворяни», «Південна Русь», «руські області Речі Посполитої», «Біла і Південно-Західна Русь», «Південна і Західна Росія».

Але не лише на розгляді суто наукових питань зупинявся вчений. Реагував він і на деякі художні твори на історичну тематику, зокрема на повість відомого польського письменника Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». У критичному відгуку «Польсько-руські співвідносини XVII ст. в сучасній польській призмі» (Антонович 1995, с. 106—135), полемізуючи з суб'єктивним підходом до висвітлення теми польським «ура-патріотом», В. Антонович використав такі назви як «Україна», «Південна Русь» (або ж «Південноруський край»), «Слобідська Україна» й «Польська Україна», як і «українець» та «південноруські» артілі, се-

ляни, суспільство, народ. Останнє поняття могло бути і «малоросійським», як і тотожні поняття «руські» — плем'я, народонаселення або ж населення, культура, народ.

Переходячи до розуміння В. Антоновичем проблеми народотворення, слід звернутися до його праці «Три національні типи народні», де він порівнює україно-руську, польську і великоруську національності:

«З'ясуємо спершу: що таке національність. За національність треба вважати суму таких прикмет, якими одна група людности відрізняється від цілого ряду інших груп.

Прикмети бувають двох родів: одні природжені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії.

Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність. Слугує, що в усіх сучасних розправах про національність, як на найголовніші прикмети окремоти, що можуть дати право на самостійний розвиток, указують на мову, на побут, на характер національний та інші. Немає що й казати, що, наприклад, мова є вельми значною прикметою національності; а проте не можна її вважати за найголовнішу: не вона перша річ, щоб розпізнати національність».

Теоретизуючи далі, зроблено перехід до розгляду проблеми формування націй: *«Нація — це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднині треба спостерігати дві речі: — одну — ті особності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з природженим, з своїм власним; другу — се ті особності, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням. Вони більші чи менші бувають оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації».*

І ще одне важливе питання було піднято в розглянутій праці з метою екстраполяції отриманих результатів теоретичних роздумів на конкретну людську спільність: *«Коли в звичайній розмові вживаємо ми слово нарід, так розуміємо зовнішні прикмети його: мову, віру, звичай і т. ін. Отже ці прикмети завжди залежать від прикмет, чи причин глибших, внутрішніх.*

Перед нами три споріднені нації, що історія поселила їх одну попличі одної, а інде і одну між одною: вони одна на одну мали вплив, що відбився на

кожній з них більше чи менше: ведемо річ про русинів, великоросів, або москалів і поляків. Всі вони слов'яни; але ж від впливу і примусу всяких обставин — географічних, історичних і інших, вони так порізнились між собою, що тепер мають більше різного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного. Запевнимось в цьому, рівняючи їх.

Русини опинилися в обставинах доволі оригінальних: з двох сусідів ні один, а найпаче той, що на півночі, не хоче признати їх за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що русини ніщо більші, як різновидність поляків; в Росії москалі правлять, що русини тільки вітка великоросів. Тим-то нам зручніше буде збирати прикмети нашої українсько-руської або просто руської національності, рівняючи їх до прикмет наших сусід — братів» (Антонович 1995, с. 90—92).

Це далі і робить автор на сторінках згаданого наукового дослідження, виокремлюючи характерні риси українців серед сусідніх етнічних утворень, про які йдеться в цьому випадку, використовуючи для того всю інформацію з різних джерел.

Переходячи до розгляду проблеми українства в межах Російської імперії у праці «Про українофілів та українофільство» у відповідь на закиди з боку редакції «Вісника Південної та Південно-Західної Росії», Володимир Боніфатійович продовжує використовувати вже знайомі терміни — «Малоросія», «руське суспільство», «українське питання», «українські видання», а також «південноруські» край, суспільство, молодь, народність. З приводу використання останнього з названих термінів відзначається, що дивним є те, *«почему волнуются люди, если проявления местной жизни обнаруживаются в Южнорусском крае. Говорят, что волнение происходит оттого, что русская народность одна, а южнорусская только провинциальный ее оттенок... Горячиться ради каких-нибудь увлечений нечего, но из-за опасения увлечений гнать явления местной жизни и любовь к ним тоже нечего. Ведь за то, что местные явления существуют, придется пенять на климат, почву, естественные произведения, ход всей истории, за любовь или пристрастие к ним на человеческую природу, но во всяком случае не на современное поколение, выработавшееся под влиянием всех этих условий, но не создавшее их и не находившее человеческой возможности избегнуть их влияния».*

І далі: *«Остается ответить по этому поводу еще на одно возражение — почему в Южнорусском крае любовь к своеобразности, к местному оттенку жизни проявилась в последнее время,*

не проявлявшись в образованной среде общества весьма долго.

В этом, кажется, нет ничего удивительно-го, ведь время более или менее позднее проявления какой-нибудь мысли не доказывает ее неосновательности; проявляется же каждая мысль тогда именно, когда есть причины ее вызывающие» (Антонович 1995, с. 140—142).

На нашу думку, в цьому твердженні якраз і зафіксовано важливий момент формування української національної ідеї в ХІХ ст.

Роздуми в цьому напрямі розвиваються ще в одній статті — «Погляди українофілів». У ній відзначається, що в офіційній російській науці, починаючи від 60-х рр. ХІХ ст., якраз і з'явилися терміни «українофільство» та «українофіли», котрими офіційні публіцисти охрестили частину інтелігенції Південноруського краю. Погляди таких людей ними в цілому й поверхово осуджуються, тож в цьому питанні слід розібратися ґрунтовніше:

«Под словом украинофилы мы понимаем тех уроженцев Южнорусского края, которые настолько знакомы со своей родиной, что успели констатировать отличительные черты ее народонаселения; настолько развиты, что изложит могут и литературно свои убеждения; настолько любят свою родину и желают ее развития и преуспевания, что считали бы делом греховным умалчивать о ее особенностях и вытекающих из этих особенностей нуждах и потребностях; настолько не исключительно поглощены заботой о личной карьере и благосостоянии, что, по мере возможности в законных рамках, готовы отстаивать свои убеждения, несмотря на предубеждения, которые обыкновенно встречают их мнения, и на последствия этих предубеждений» (Антонович 1995, с. 144).

Основним українофільським положенням для нього є те, що народонаселення Південноруського краю являє собою виділену етнографічну одиницю, котра сформувалася під впливом кількох важливих факторів — географічного розміщення регіону, антропологічних і психологічних особливостей населення, історичних подій протягом тривалого часу. Аргументуючи власну позицію з цього питання, вчений робить висновок: «Українофільство истекает не из моды, не из каприза, не из подражания кому бы то ни было, а из сознания факта действительно существующего; от факта тем более наглядного, чем более он освещается светом знания. Приятен ли или неприятен факт; желателен ли он носителю той или другой искусственной теории или комбинации, или нежелателен, он тем не менее существует и может быть всесторонне доказан» (там само, с. 150).

Нагадаємо ще раз, що на початку вже відзначалася виняткова роль патріотично налаштованої інтелігенції ХІХ ст. у справі українського національного відродження. На нашу думку, наведена цитата повною мірою підтверджує це.

Продовження піднятої теми знаходимо в статті «Записка в справі обмежень української мови», де розвінчуються звинувачення про те, що малоросійської мови не існує, малоросійська література не має майбутнього і вона, взагалі, не потрібна, а саме існування її веде до політичного сепаратизму. Стосовно останнього звинувачення вчений наводить досить незвичне з погляду сьогодення твердження: «Применяя все сказанное к малорусской народности, мы должны признать, что народность эта совершенно лишена государственного инстинкта; она не только не составляла отдельного государства, но добровольно отклонила образование такового, даже в тот момент, когда исторические обстоятельства давали на то возможность (в половине ХVІІ ст.). Малороссия вошла в состав Российского государства добровольно, без завоевания и борьбы, и, вследствие этого, принесла в новое государство лишь чувство любви и единения без тени всякого раздражения или озлобления» (Антонович 1995, с. 158).

Такий непатріотичний погляд, з позиції сьогодення, можна пояснити, мабуть, тим, що В. Антонович був у публічних виступах досить обережний — адже впродовж багатьох років він перебував під постійним наглядом поліції та цензури за свої проукраїнські переконання. А якими вони були насправді, бачимо з його заяви в праці «Моя сповідь», коли його звинуватили у переході від «польського» на «український» бік: «Я действительно «перевертень», — но вы не взяли во внимание одного обстоятельства, именно того, что слово «отступник» не имеет само по себе смысла; что для составления себе понятия о лице, к которому приложен этот эпитет, нужно знать, от какого именно дела человек отступил и к какому именно пристал; иначе слово это лишено смысла — это пустой звук. Действительно, вы правы. По воле судьбы, я родился на Украине шляхтичем; в детстве имел все привычки паничей, и долго разделял все сословные и национальные предубеждения людей, в кругу которых воспитывался; но когда пришло для меня время самосознания, я хладнокровно оценил свое положение в крае, я взвесил его недостатки, все стремления общества, среди которого судьба меня поставила, и увидел, что его положение нравственно безвыходно, если оно не откажется от своего исключительного взгляда, от своих заносчивых посягательств на край и его народность; я увидел, что поляки-шляхтичи,

живущие в Южнорусском крае, имеют перед судом собственной совести только две исходные точки: или полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности, когда-то покинутой их предками, и неусыпным трудом и любовью по мере сил вознаграждать все зло, причиненное ими народу, вскормившему многие поколения вельможных колонистов, которому эти последние за пот и кровь платили презрением, ругательствами, неуважением его религии, обычаев, нравственности, личности, — или же, если для этого не хватит нравственной силы, переселиться в землю польскую, заселенную польским народом, для того чтобы не прибавлять собою еще одной тунядной личности, для того чтобы наконец избавиться самому перед собою от грустного упрека в том, что и я тоже колонист, тоже плантатор, что я посредственно или непосредственно (что впрочем все равно) питаюсь чужжими трудами, заслоняю дорогу к развитию народа, в хату которого я залез непрошенный, с чуждыми ему стремлениями, что и я принадлежу к лагерю, стремящемуся подавить народное развитие туземцев и что невинно разделяю ответственность за их действия. Конечно, я решился на первое, потому что сколько ни был испорчен шляхетским воспитанием, привычками и мечтами, мне легче было с ними расстаться, чем с народом, среди которого я вырос, который я знал... надеюсь, что трудом и любовью заслужу когда-

нибудь, что украинцы признают меня сыном своего народа, так как я все готов разделить с ними» (Антонович 1995, с. 88—89).

Та попри цілком український пафос «Сповіді», в ній теж використовуються різні терміни для означення автохтонів — «Україна», «українські» народ і мова, як і «південноруські» край, народність, історія, бояри, шляхта, а також «Південна Русь», «Русь» і «руські» ті ж шляхта і народність. Зафіксовані й терміни «русин» і «русинська мова». Але, як би там було, «національна ідея, що була провідною ниткою його діяльності, була й зосталася не впливом національного егоїзму, а впливом його гуманних, демократичних поступових переконань і як носій згоди й гармонії з ними зосталася до кінця» (Грушевський 1997, с. 79).

Наведені тут різноманітні терміни для означення автохтонного населення півдня Східної Європи вказують на один важливий історіографічний факт: ще в другій половині XIX ст. єдиної «української» термінології не існувало, хоч тоді вона вже починала переважати в наукових дослідженнях і публіцистиці. Але вже в працях представників наступного покоління — М. Грушевського (достойного учня В. Антоновича), М. Міхновського, Д. Донцова, В. Липинського — термінологічна ситуація кардинально змінилася, а назва «Україна» стала головною в користуванні.

Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995.

Брайчевський М.Ю. Європеєць рідної історії // Син України. Володимир Боніфатієвич Антонович. — К., 1997. — С. 143—150.

Грушевський М.С. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Там само. — С. 75—79.

Толочко П.П. Від Русі до України. — К., 1997.

Ульяновський В.І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // В.Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 5—76.

Надійшла 12.01.2010

А.П. Моця

«УКРАИНСКАЯ ТЕМА» В РАБОТАХ ВЛАДИМИРА АНТОНОВИЧА

Имя основателя киевской школы историков и одного из зачинателей украинской научной археологии широко известно в исследовательских кругах, начиная со второй половины XIX в. Одним из направлений его деятельности являлась «украинская тема» — разработка основных доказательств самобытности автохтонного населения юга Восточной Европы на протяжении многих веков.

Свои аргументированные взгляды Владимир Бонифатиевич высказывал как в научных, так и публицистических статьях, используя при этом разнообразную терминологию: «Русь», «Малая Русь», «Южнорусский край», «Юго-Западная Русь», «Запорожье», «Украина». Последнее название постепенно начало превалировать в его трудах в процессе роста его местного патриотизма и сдвига от «польского» самосознания к «украинскому».

Все свои исследования ученый строил на разработке таких теоретических, прогрессивных для своего времени, положений как «нация», «народность», «народ». Но, учитывая постоянный контроль со стороны тогдашних властей, его высказывания были достаточно осторожны.

Значение работ В.Б. Антоновича, несомненно, последующие поколения историков, археологов и политиков в подавляющем большинстве использовали только в «украинском» контексте освещения многих наболевших вопросов. И так ведется «до сего дня».

«UKRAINIAN ISSUE» IN WORKS OF VOLODYMYR ANTONOVYCH

The Name of the founder of Kyiv School of the historians and one of the pioneers of Ukrainian science-based archaeology is well-known in academic circles since the second half of the 19th c. One of the directions of his activity was the «Ukrainian issue», a development of the main arguments for individuality of autochthonic population of the south of Eastern Europe during many ages and decades.

Volodymyr Bonifatiyevych pronounced his well-reasoned views in both scientific and journalistic articles, using various terms: «Rus», «Little Rus», «South Rus land», «South-Western Rus», «Zaporizzhya», and «Ukraine». The latter name progressively started prevailing in his works in the process of development of his local patriotism and shift from «Polish» to «Ukrainian» self-consciousness.

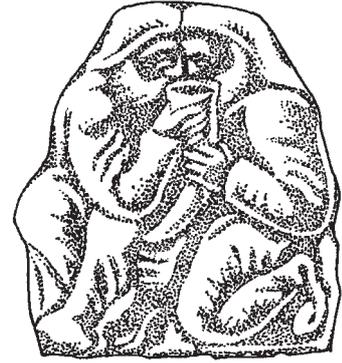
All his studies the scholar was building on the development of such theoretical statements, which were progressive for his time, as «nation», «nationality», and «people». However, considering continual control by the then authorities, his propositions were circumspective enough.

Undoubtedly, the next generations of historians, archaeologists, and politicians used the meaning of the works of V.B. Antonovych mostly only in the «Ukrainian» context of enlightening of sore subjects. It is ongoing «ad interim».

В.В. Колода, С.А. Горбаненко

Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. —

К.: ІА НАНУ — 2010. — 216 с.

Питання господарської діяльності населення салтово-маяцької культури (далі СМК), зокрема стан хліборобсько-тваринницької галузі, були намічені ще в 1930—40-і рр. і визначені в 1950—80-і рр. Однак господарський потенціал населення на просторі салтово-маяцької культурно-історичної спільноти (СМКІС) зазвичай порівнювали з аналогічними процесами в слов'янському світі та апіорі переносили на суспільства за його межами, лише частково беручи до уваги ситуації, пов'язані з хозарами. В останні десятиліття з'явилася можливість для власних оцінок потенціалу населення IX—X ст. одного з регіонів салтівської культури — лісостепу. У зв'язку з цим появу рецензованої монографії слід розглядати, як перший камінь у фундамент знань про господарський устрій СМК і як пошук власних його ознак. Джерелами слугували відомі пам'ятки — городища Верхній Салтів, Коробові Хутори, монофункціональні поселення та Мохнач, що включає городище та округу з невеликих селищ-супутників.

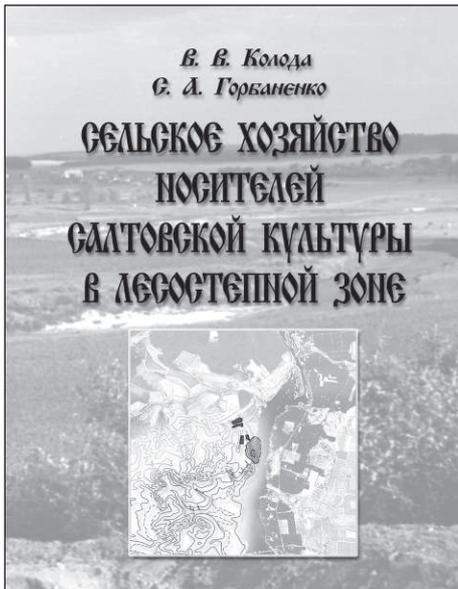
Переконливі культурні шари СМК згаданих пам'яток є очевидними, і багато поколінь археологів вклали в їхнє дослідження свій досвід, однак господарська діяльність їхніх мешканців не захоплювала вчених. Навіть нині, з появою спеціального дослідження, не виключаємо її продовження. Яка причина того?

Сумарна площа пам'яток (Верхній Салтів — 210 тис. м², Коробові Хутори — 315 тис. м², Мохнач — 125 тис. м²) становить 650 тис. м², розкопками ж охоплені ділянки відповідно: 3,0 тис. м² (1,4 % території), 2,5 тис. м² (близько 0,8 %) і 3,0 тис. м² (близько 2,4 %). Отже, джерельна база цієї великої теми обмежена даними 8,5 тис. м², що відповідає 1,3 % їхньої су-

марної площі. Природно, автори змушені користуватися матеріалами, отриманими лише на окремих ділянках пам'яток (рис. 6; 8). У зв'язку з цим зрозумілі проведені авторами порівняння, комплексні зіставлення й узагальнення матеріалів сусідніх етносів, за допомогою чого збільшувалося б коло джерел і аналогій до них (розділ 6).

Першорядними чинниками господарського потенціалу рубежу I і II тис. автори визначають природно-кліматичне та екологічне середовище, в якому функціонували рільництво й тваринництво. Автори акцентують увагу на взаємозв'язку природних ресурсів і соціуму стосовно господарювання кожного конкретного поселення. Сама по собі ідея так званих «приселищних зон» заслуговує на увагу. Думаю, що не тільки городища і їхні території, а переважно сільські поселення типу Мохнач у перспективі будуть визначати розвиток знань про сільське господарство населення СМКІС.

У характеристиці рільничої галузі помітне місце приділяється комплексам знарядь праці для обробітку ґрунту, збирання та переробки зерна. Однак очевидний дефіцит цих артефактів позначається на інформативності пам'яток, полишених населенням СМК, і, природно, для посилення ідеї масштабів землеробства, зокрема наборів інвентарю, автори неодноразово посилаються на знахідки із синхронних поселень східнослов'янського світу, що існували в близькому природно-господарському просторі. Водночас автори не захоплюються наявними в науці «еталонними ідеями» аналізу землеробства слов'янських племен; навпаки, в монографії позначені грані виробництва кожного із двох народів. Через це монографія спонукає до активізації досліджень сільського господарства СМК у степовому масиві, тим паче, що розкриті площі селищ в середній течії Сівер-

ського Дінця становлять більш ніж 40 тис. м². Через це цілком зрозумілі претензії, висловлені В.В. Колодою, стосовно відсутності публікацій побутових пам'яток зі степового регіону СМК. Це не тільки обмежує можливості розглянути господарство в цілому, але й вносить окремі суб'єктивні оцінки стану знахідок палеоботанічних даних і сфер застосування злакових культур (с. 135, 146, 147). Загалом, вникаючи в суть ідей авторів, не можна не відзначити творчий науковий тандем двох фахівців з різних сфер знань, польової й теоретичної археології, з однієї сторони, та природничих методів дослідження — з іншої, що забезпечили виклад теми слов'яно-салтівського відтворювального господарства. У тексті монографії грані переходу одного наукового напрямку в інший практично невловимі. Автори об'єднали зусилля для реалізації загальної ідеї, що й дало змогу розкрити заявлені ними проблеми, в чому по багатьох позиціях, безумовно, досягли успіхів.

Водночас не можна не звернути увагу на окремі положення монографії, що викликають запитання і до загальної господарсько-виробничої теми, і до окремих сюжетів по рільництву й тваринництву. По-перше, запропоновані природні ресурсні «приселищні зони», що охоплюють за визначеними в монографії контурами (рис. 25; 27; 30) площу в середньому 70—80 км², потребують обґрунтування можливостей їхнього освоєння реальним працездатним населенням. Йдеться про працезатрати на окультурення хоча б частини цих просторів, необхідних під сівозміну й створення резервних фондів староорних земель. По-друге, число знахідок знарядь для обробітку ґрунту, їхні

технічні параметри поки що не можуть свідчити про екстенсивні й інтенсивні напрями землеробства, як і про площі, що передбачалися під посіви. У зв'язку з цим неможливо визначитися із припустимими обсягами зерна, отриманими за сезон. У вигляді непрямой інформації з цього питання в монографії повідомляється про тарні ємкості (піфоси?), господарські ями, фуражний фонд тваринництва. Однак запитань по цій частині більше ніж відповідей. Приміром, щодо системи зберігання зерна:

1) за якими ознаками виділяються ями-зерносховища (рис. 46, 1; 47—49): специфіка облаштування, форма, обсяги, система гідроізоляції в умовах вологого середовища лісостепу (?);

2) льохи як господарські споруди однозначно не можуть відповідати умовам тривалого зберігання запасів зерна;

3) аналогічні запитання викликають так зв. «комори» (рис. 38; 49; 73, 1), а також ями в них завглибшки 0,2—0,4 м від рівня долівки (рис. 49);

4) зберігання зерна в тарних керамічних ємкостях — «піфосах», точніше було б їх назвати «корчагами» (рис. 50; 73, 3), — природно, обмежує обсяги запасів зерна, про що повідомляють й самі автори (с. 91—92). До того ж, навіть за умови «не основного продукту», запаси зерна в 60 кг на одну особу, а тим паче на «невелику родину» на рік мізерно малі. Щодо думок про обсяги зберігання зерна слід мати на увазі запропоноване авторами «фуражне зерно» (с. 157) і «товарне зерно» (с. 92). Останнє, щоправда, у формі можливого варіанту суперечить твердженням щодо поставок зерна «ззовні» (с. 157). До речі, в темі зберігання зерна не позначений посівний фонд.

З оцінкою значимості й масштабів рільництва (с. 156) явно дисонують реалії артефактів, що мають відношення до теми переробки зернопродуктів. Наприклад, у цьому процесі нераз згадана найпростіша прадавня зернотерочна технологія, що співіснує з помолом жорнами. Не прослідковується інформація про пристосування для просушки зерна, без чого не може бути здійснене його зберігання, немає відомостей про продукти харчування зі злаків, а також необхідних для їхнього приготування побутових пристроїв.

Аналіз тваринництва базується на археозоологічних матеріалах і почасти супровідних для цієї галузі артефактах. Археозоологія засвідчує до 10 % дикої фауни, дрібної рогатої худоби — до 20 %, великої рогатої худоби — до 42 %. Степи, до речі, дають трохи інші показники: дика

фауна 3,0 %, дрібна рогата худоба 60—65 %, велика рогата худоба 25—30 %. Статистика степу майже співпадає з даними по Правобережному Цимлянському городищу.

Конярство обґрунтовується остеологією, фуражем, але переконливіше — поховальними комплексами вершників, відомими на могильниках лісостепу. Тут була б дуже доречна реконструкція статусу населення, що забезпечувало військово-господарську присутність у системі ешелонованого захисту північно-західного прикордоння каганату.

Не можна не відзначити раціональні підходи авторів до аналізу структур організації ведення й складу стада на поселеннях, де перебувала худоба на стійловому й відгінному утриманні. Тут же, очевидно, здійснювалося регулювання поголів'я за віком і заготівля м'яса. Адже не випадковий той факт, що археозоологічні показники салтівських городищ порівняно з багатьма пам'ятками із суміжних територій СМК, що відображено в таблицях і графіках, істотно не відрізняються. І все ж, розглянуте в розділі 5 тваринництво породжує питання, як, наприклад, утримання худоби. По-перше, поняття «загороді» — це не більше ніж умоглядне судження, що спирається на етнографічні спостереження з недалекого минулого й сучасні методи утримання худоби. Що стосується двох розкритих спеціальних будівель, так зв. хлівів, то, враховуючи облаштованість, їх доречніше було б назвати «стійлами». Але й тоді стосовно верхньосалтівської будівлі виникають сумніви: чи можна в споруді, що нагадує напівземлянку завглибшки 1,5—1,6 м від сучасної поверхні та 1,2—1,3 м від рівня денної поверхні часів існування городища вбачати стійло (рис. 68). Уявляється, що з двох наведених будівель, що однаково віднесені до «приміщень для утримання худоби», тільки споруда в Мохначі, майже наземна, могла відповідати такому призначенню.

По-друге, говорячи про умови утримання худоби в замкненому просторі стійла, необхідно зважати на реальні можливості їхньої площі для припустимої кількості поголів'я з урахуванням видів тварин. У приміщенні площею

12,0—16,0 м², очевидно, утримували ягнят, козенят, телят, лоша́т, словом, молодняк, оберігаючи його від зимових холодів. Дорослій великій худобі (бикам, коровам чи коням) тут навряд чи вистачило б місця.

На наш погляд, не зовсім обґрунтовані ідеї «про конярство» в Роголику (с. 147). Реальна статистика остеологічного складу худоби Роголика така: велика рогата худоба — 66,7 %, дрібна рогата худоба — 25,4 %, коні — 7,9 %. У цілому питання про фуражне зерно навряд чи варто брати до уваги, тим паче як факт спеціального, розрахованого на задоволення потреб тваринництва вирощування злаків. Відзначимо, що зернопродукти, виходячи з аналізу зберігання зерна, були основним, стратегічно нормованим запасом харчування, розрахованим на весь рік однаково для населення, що мешкало і в селищах, і в городищах. Крім палеоекономічних показників корисно було б відзначити в тваринництві ситуації, пов'язані з утилізацією відходів, наприклад, кісткових решток. Обробка кістки й рогу — знані промисли в СМК.

Зрозуміло, багато питань сільського господарства будуть з'ясовані під час подальших розкопок цих само й суміжних поселень, оскільки досліджені площі обмежують інформацію й зобов'язують використовувати аналогії з суміжних територій і етносів.

Перспективний шлях пізнання сільського господарства СМК, і для окремого її варіанта, і для аналізу галузей у цілому, припускає включення в розглянуту проблему інших масивів. У цьому випадку характеристика господарської діяльності населення СМКІС визначиться на значній частині Дніпро-Донського простору, базою якому послужать матеріали поселень басейну Сіверського Дінця. У цьому контексті, природно, повинна пролунати тема господарських і військових інтересів Хозарського каганату.

Сказане не применшує загальне позитивне враження від монографії В.В. Колоди й С.А. Горбаненка. Вона є свого роду науково-методичним посібником з вивчення господарської діяльності населення рубежу раннього й розвиненого середньовіччя кінця I — початку II тис.

К.І. КРАСИЛЬНИКОВ

Історія середньовічного українського чернецтва ще й досі лишається маловідомою сторінкою історичного минулого нашого народу. Відомо, що львівський дослідник Роман Ярославович Берест присвятив вивченню окремих аспектів цієї проблеми багато років науково-дослідної праці. Як свідчить формулювання теми монографії, наукові інтереси його дослідження мають чітко окреслені проблематичні, територіальні та хронологічні межі.

Наукова новизна представленої тематики не викликає жодних сумнівів, адже робота автора охоплює низку важливих питань, які дають змогу відкрити історію появи перших ченців у Галичині, виділити різні шляхи формування найдавніших галицьких монастирських осель, встановити певні особливості виникнення чернечих поселень та висвітлити характерні риси їхніх житлових споруд, різних способів існування чернецтва, особливості існування та діяльності середньовічних монастирів, чернечий побут, функціонування при монастирях господарських занять, промислів, ремісничого виробництва тощо.

Для висвітлення окресленої проблематики автор намагався комплексно використати археологічні та писемні джерела, які часто доповнює відомостями спелеології, топоніміки, нумізматики та інших наукових дисциплін. Важливо, що автор використовує не лише значну групу писемних джерел, але й наукові звіти багатьох дослідників і результати власних археологічних досліджень, які йому вдалося виконати впродовж багатолітньої роботи над темою. Важливо, що переважна більшість матеріалів у науковий обіг вводиться вперше.

Застосовуючи різні методи та методологічні прийоми комплексного наукового дослідження, Роман Ярославович зумів встановити існування низки організаційних форм, які побутували у чернечому середньовічному житті (кіновія, келіотство, ідіоритмія, анахоретство, ісихазм і т. д.).

Загалом структура монографічного дослідження не викликає застережень. Проте, на

нашу думку, у вступній частині роботи варто було б чіткіше та аргументованіше обґрунтувати поняття «Галичина», яке є характерним для середніх віків.

Розділи роботи поступово висвітлюють матеріали в проблемно-хронологічному ракурсі. Варто відзначити, що монографічне дослідження виконано на основі комплексного використання вітчизняних і зарубіжних літописних повідомлень і хронік, архівних документів, археологічних джерел, топонімічних відомостей тощо.

У відповідному розділі роботи автор, на нашу думку, досить вдало подає характеристику та класифікацію джерельної бази, зазначає особливості її формування за доби середньовіччя. Видається, що також добре висвітлено історію досліджень монастирів Галичини, в якій Р. Берест раціонально окреслює чотири послідовні етапи на шляху формування історичних знань про середньовічне українське чернецтво.

Окремим аспектом наукового дослідження чернечого житла автор виділяє печерні монастирі. На основі застосування спеціальних методів досліджень показано шляхи та принципи створення печерних монастирів, подано їхню класифікацію, відзначено характерні ознаки, наведено багато нових цінних історичних відомостей тощо. Значної уваги в роботі заслуговують ті печерні монастирі, виникнення та існування яких одночасно відоме за писемними джерелами та археологічними пам'ятками і матеріалами. Одним із них є Крехівський печерний монастир. Застосовуючи порівняльний і типологічний методи історичного дослідження, на його прикладі виведено низку особливих типологічних рис та ознак середньовічних чернечих житлових споруд, які є характерними також для багатьох інших печерних монастирів Галичини.

Чільне місце в монографічному дослідженні відведено житловим спорудам монастирських осель, які будували на городищах і поблизу них, біля відкритих поселень і т. д. За результатами наукових досліджень встановлено певні закономірності та виділено низку чин-

ників, котрі мали вирішальний вплив на вибір місця для будівництва того чи іншого монастиря, на принципи забудови келійних приміщень, на поступову еволюцію житлових споруд тощо. Помітну увагу на сторінках праці відведено встановленню спільних і відмінних рис між чернечими та мирськими житлами, характеристиці предметів домашнього побуту, що часто підтверджено відповідним ілюстративним матеріалом.

Варто відзначити і оригінальність виконаної роботи. На нашу думку, вона полягає у багатьох моментах. Зокрема, зіставлення історичних відомостей та археологічних матеріалів із положеннями Статуту, який регламентував

повсякденне чернече життя, дало змогу досліднику не тільки виділити низку організаційних форм, у межах яких існували середньовічні монастирські оселі Галичини, але й чимало іншого із життя чернечих общин.

Загалом книжка справляє добре враження, хоча іноді трапляються незначні граматичні огріхи, котрі не применшують наукового значення роботи. На основі зазначеного — новизни та оригінальності виконаного дослідження, його самостійного характеру, цінності та важливості наукових висновків вважаю, що робота Романа Ярославовича Береста стане помітною віхою у справі вивчення середньовічної історії України.

Д.Н. КОЗАК

ДО 60-РІЧНОГО ЮБІЛЕЮ НАДІЇ ОКСЕНТІЇВНИ ГАВРИЛЮК

Цього року ми вітаємо з 60-річчям вченого-скіфолога, доктора історичних наук, широко-відомого за межами нашої країни дослідника, провідного наукового співробітника відділу античної археології Інституту археології НАН України Надію Оксентіївну Гаврилюк.

Надія Оксентіївна народилася в липні 1951 р. в м. Советська Гавань Хабаровського краю (Російська Федерація) в родині військових лікарів. По закінченню школи в м. Мінськ вона вступила на історичний факультет Білоруського державного університету та ще під час навчання почала активну наукову діяльність — брала участь у студентських наукових конференціях і археологічних експедиціях. Після закінчення університету в 1973 р. Надія Гаврилюк працювала науковим співробітником у Миколаївському краєзнавчому музеї, а в 1975 р. вступила до аспірантури Інституту археології НАН України, яку закінчила 1978 р. Відтоді дослідниця працює в інституті. Більше 10 років (1997—2009 рр.) Надія Оксентіївна очолювала Польовий комітет Інституту археології НАН України. Від 2009 р. є співробітником відділу античної археології.

1981 р. Н.О. Гаврилюк захистила дисертацію на здобуття звання кандидата історичних наук за темою «Ліпна кераміка степової Скіфії» (наук. кер. О.І. Тереножкін), а 2000 р. — докторську дисертацію в Інституті історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі та нострифікувала її в 2003 р. в Інституті археології НАН України за темою «Степова Скіфія IV—III ст. до н. е. (еколого-економічний аспект)».

Від 1987 р. Надія Оксентіївна очолювала Скіфську (Придніпровську) експедицію, об'єктом дослідження якої були пам'ятки скіфської степової осілости, зокрема унікальне Кам'янське городище (Запорізька обл.). Дослідниця ввела до наукового обігу матеріали близько 120

пам'яток осілости степової смуги та розробила основні принципи і механізм зміни культури кочового господарсько-культурного типу напівкочовим.

Надія Оксентіївна — фахівець в області палеоекології і палеоекономіки степової Скіфії, знавець ліпної кераміки кінця бронзової — початку залізної доби, автор понад 200 наукових праць, зокрема трьох монографій. Від 1998 до 2000 рр. — засновник і головний редактор щорічника «Археологічні дослідження в Україні», упорядник веб-сайту Польового комітету Інституту археології НАНУ «Археологічні новини України». Їй належить ідея та багато статей «Словника-довідника з археології» — єдиного наукового довідкового видання з археології Східної Європи.

Багато сил Надія Оксентіївна докладает для охорони пам'яток і археологічної спадщини України, бере активну участь у різних вітчизняних та міжнародних конференціях. Вона член

Вченої ради Інституту археології та Спеціальної наукової ради з пам'яткознавства і музеєзнавства, що діє при Центрі з цієї проблематики в Інституті історії НАН України.

Дослідниця неодноразово виступала на багатьох наукових конгресах, симпозиумах, нарадах і конференціях в Україні, країнах СНД і європейських з яскравими доповідями, де повному розглядалися проблеми скіфо-античної археології та палеоекономіки, матеріальної та духовної культури Степової Скіфії, вирішувалися

проблеми їхньої історії. Ці доповіді мали, зазвичай, широкий науковий резонанс. Разом із теоретичними дослідженнями Надія Оксентівна продовжує активну польову діяльність.

Свій ювілей Н.О. Гаврилюк зустрічає з творчими і науковими планами. Колектив відділу античної археології та колектив Інституту археології НАН України вітає ювілярку, бажає їй міцного здоров'я, щастя, творчого натхнення та довгих років життя.

Від відділу античної археології

С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ

ДО 60-РІЧЧЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЮРІЙОВИЧА МУРЗИНА

В'ячеслав Юрійович Мурзін, Лауреат Державної премії України, доктор історичних наук, професор, Почесний доктор Запорізького національного університету, член Національної спілки журналістів України народився 4 вересня 1951 р. в родині офіцера Радянської Армії.

Ще в 14-річному віці він потрапив до археологічної експедиції, що вивчала скіфські кургани поблизу с. Біленьке Запорізької обл. Очоловували експедицію визначні скіфознавці О.І. Тереножкін і В.А. Іллінська. Ця зустріч і визначила коло наукових інтересів В.Ю. Мурзіна — вивчення історії та культури скіфів.

Після закінчення з відзнакою історичного факультету Харківського університету В'ячеслав Юрійович вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР, де пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до завідувача відділу скіфо-сарматської археології.

Після захисту 1979 р. кандидатської дисертації вчений очолював низку археологічних експедицій, зокрема спільну українсько-німецьку, яка працювала понад 20 років і була однією з найбільших в Україні. Спочатку вона здійснила остаточне дослідження скіфського царського кургану Чортотлик, а потім провела розкопки величезного Більського городища і курганів скіфського часу в його околиці. За

матеріалами Чортотлика В.Ю. Мурзін разом з А.Ю. Алексеєвим і Р. Ролле підготували фундаментальну монографію «Чертотлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.», видану російською (К., 1991) і німецькою (Mainz, 1998) мовами. За період роботи експедиції Мурзін

Чортомлик. Є.В. Черненко (ліворуч), С.В. Махортих (за ним) і В.Ю. Мурзін (праворуч)

зарекордував себе як висококваліфікований фахівець і науковець, здібний організатор.

В.Ю. Мурзін опублікував близько 200 наукових праць, зокрема дев'ять монографій (індивідуальних і у співавторстві) та 10 навчально-методичних посібників. Його роботи видані не тільки в Україні, але й Росії, Болгарії, Румунії, Польщі, Австрії, Німеччині, Франції, Великій Британії та США.

У 2003 р. через сімейні обставини (смерть батька) В.Ю. Мурзін повертається до Запоріжжя і починає працювати в Запорізькому юридичному інституті МВС України. Через характер нової роботи вчений одержав другу вищу освіту і отримав кваліфікацію юриста за спеціальністю «Правознавство». Це дозволило йому впритул зайнятися правовими аспектами збереження культурно-історичної спадщини. На цю тему В.Ю. Мурзін видав серію робіт, зокрема навчально-методичний посібник для магістрів «Роль юристів та правохоронців у збереженні культурно-історичної спадщини» (у співавторстві з В.К. Антошкіною) та передав до друку монографію «Збереження культурно-історичної спадщини у світлі сучасного законодавства України».

В.Ю. Мурзін неодноразово виїжджав у наукові відрядження за кордон, організовував і очолював виставки археологічних матеріалів України в Австрії та ФРН, брав участь у Міжнародних наукових конференціях. Серед них слід назвати конференцію «Кочовики Східної Європи» (Шлезвіг, ФРН), доповіді на наукових сесіях українсько-румунської комісії з питань історії, археології, етнографії та фольклору,

на конференції, присвяченій скіфо-античній археології в університеті Бредфорда (Велика Британія). У рамках тижня української культури та науки у Франції він виступав з публічною лекцією в університеті Сорбонна (Париж).

Науково-педагогічну роботу В.Ю. Мурзін поєднує з популяризацією науки. Для державної ТРК «Запоріжжя» він підготував серію телевізійних передач, присвячених давній історії півдня України, що користується значною популярністю у мешканців Запоріжжя і Запорізької обл., регулярно публікується в обласній пресі.

В'ячеслав Юрійович Мурзін — член редколегій таких періодичних наукових видань як «Музейний вісник» (видання Запорізького краєзнавчого музею), «Культурологічний вісник» (видання Запорізької обласної адміністрації та Запорізького національного університету), «Історія зброї» (видання Музею історії зброї у Запоріжжі), «Світ без кордонів» (видання Класичного приватного університету), «Старожитності степового Причорномор'я і Криму» (видання Запорізького національного університету та Запорізького краєзнавчого музею), щорічника «Керамологія України» (видання Інституту керамології). Він систематично виступає як експерт і офіційний опонент на захисті кандидатських дисертацій зі спеціальності археологія, постійно залучається до рецензування наукової літератури, підготував трьох кандидатів та одного доктора історичних наук, які захистилися в Спеціалізованій вченій раді по захисту докторських дисертацій в Інституті археології НАН України. Результати їхніх дисертаційних дослід-

жень активно впроваджуються у науковій та науково-педагогічній сферах.

В'ячеслав Юрійович — член Спеціалізованої ради по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук при Запорізькому національному університеті та Голова

Запорізького відділення Спілки археологів України. Вчений користується авторитетом серед керівництва, колективу, курсантів і студентів.

У свої 60 років В.Ю. Мурзін сповнений творчих замислів і надій. Побажаємо ж йому успішно їх втілити.

С.І. АНДРУХ, Г.М. ТОЩЕВ

ДО 70-РІЧЧЯ КРАСИЛЬНІКОВА КОСТЯНТИНА ІВАНОВИЧА

Спекотне літо 1964 року. На річці Кальміус працює експедиція О.Г. Шапошникової. Серед студентів-практикантів Луганського педінституту своєю індивідуальністю виділяється стрункий спортивний першокурсник Костянтин Красильников. Відтоді його життя пов'язане з археологією.

Народився Красильников 3 січня 1941 р. в м. Луганськ. До вступу в педінститут (1963—1967 рр.) працював (1957—1960 рр.) на заводі ім. Леніна, в 1960—1963 рр. був на службі в армії.

Багато археологів вдячні Костянтину Івановичу та його учням за їхній внесок у археологічні дослідження. За першим покликом він завжди приходив на допомогу. Під його керівництвом більше ніж за 40 років було організовано й проведено близько 300 експедицій, у яких взяли участь понад 6 тис. студентів історичного й інших факультетів університету, слухачів МАН України. Науковий діапазон експедицій охоплює час від пам'яток палеоліту до середньовіччя. Слід згадати й допомогу К.І. Красильникова в дослідженні Трипілля. Починаючи з Шкарівки, потім Миропілля, Онопріївка, Веселий Кут, Березівка, Бодаки та ін. — завжди у розкопках цих поселень брав участь його загін. Без допомоги Костянтина Івановича та його команди неможливо було б дослідити цілий регіон трипільської спільноти — Буго-Дніпровське межиріччя. Він не тільки допомагав у дослідженні цих пам'яток, а й зносив труднощі експедиційних буднів. Учений брав участь у багатьох новобудовних експедиціях, зокрема Миколаївській при будівництві й реконструкції Південноукра-

їнської АЕС. А ще розкриття таємниць античних міст Північного Причорномор'я, старовини слов'ян і Русі.

Останні роки його праці пов'язані з археологією Києва. Численні сторінки в минуле стародавнього Києва вписані завдяки бригаді Краси́льни́кова. Це околиці Києва, Китаєво, город Володимира, Копирів кінець, Десятинна та Михайлівська церкви, Поділ та ін. За працю з дослідження садиби «Арсеналу» мерія міста нагородила Костянтина Івановича грамотою та іменним годинником. Де б працювали луганчани, вчений завжди попереду як взірець для молоді.

Луганськ. Парк-музей давніх скульптур

К.І. Красильніков зробив внесок у розвиток археологічної науки не тільки України, а й ближнього та далекого зарубіжжя, понад десятиліття він керує дослідницьким загonom студентів історичного факультету ЛНУ в складі міжнародних археологічних експедицій в Болгарії, Угорщині, пустелях Туркменії, горах дагестану та безкрайніх степах Росії.

35 років К.І. Красильніков присвятив справі виявлення, паспортизації та внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, особливо Луганської обл. Ним відкрито близько 3 тис. пам'яток старовини.

Поряд з археологічними дослідженнями основним місцем його праці є Луганський національний університет ім. Т. Шевченка. Там Костянтин Іванович від 1967 р. працює спочатку асистентом, потім викладачем, старшим викладачем на історичному факультеті. Кандидатську дисертацію захистив в Інституті археології АН СРСР у 1980 р. (тема: «Населення Середньодонеччя в VIII — на початку X століть»). Від 1985 р. він доцент, від 2002 р. — почесний професор. Основні наукові інтереси вченого пов'язані з археологічними дослідженнями стародавньої історії євразійських народів, зокрема південного сходу Східної Європи. Автор понад 170 наукових робіт, з яких шість монографій, посібники та підручники.

Під час роботи в університеті К.І. Красильніков створив на громадських засадах три шкільні музеї історії та краєзнавства, відділи археології у двох державних музеях, повністю оформив експозицію народного музею с. Смолянінове Новоайдарського р-ну, створив парк-музей давніх

скульптур і оформив археолого-етнографічний музейний комплекс ЛНУ ім. Т. Шевченка з експозиційним фондом 4,5 тис. експонатів. Ще близько 40 тис. одиниць зберігаються у сховищах музею. У 2004 р. Наказом Кабінету Міністрів музейний комплекс віднесений до наукових об'єктів, що становлять Національне надбання України.

З використанням матеріалів розвідок і розкопок К.І. Красильнікова захищено чотири дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Нині вчений розробляє проблему «Індоевропейське та тюркомовне населення у степовій зоні Південно-Східної України III тис. до н. е. — початку II тис. н. е. за археологічними та писемними джерелами».

На базі ЛНУ ім. Т. Шевченка від 2004 р. створена структура НАНУ — Луганське відділення Східноукраїнської філії Інституту археології, яке очолив К.І. Красильніков.

Костянтин Іванович нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради України «За особистий внесок у справу охорони, збереження і пропаганди пам'яток історії і культури України» (Наказ № 29329 від 4.12.1991 р.), знаком «Відмінник освіти України» (Наказ № 327 від 15.11.1993 р.), Почесною грамотою Міністерства освіти і науки «За багаторічну добросовісну працю» (Наказ № 117 від 19.02.2001 р.), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (Наказ № 2901 від 13.09.2001 р.), званням Почесний професор університету (Наказ № 7 від 22.02.2002 р.), знаком МОН України «За наукові досягнення» (Наказ № 162-К від 19.02.2007 р.).

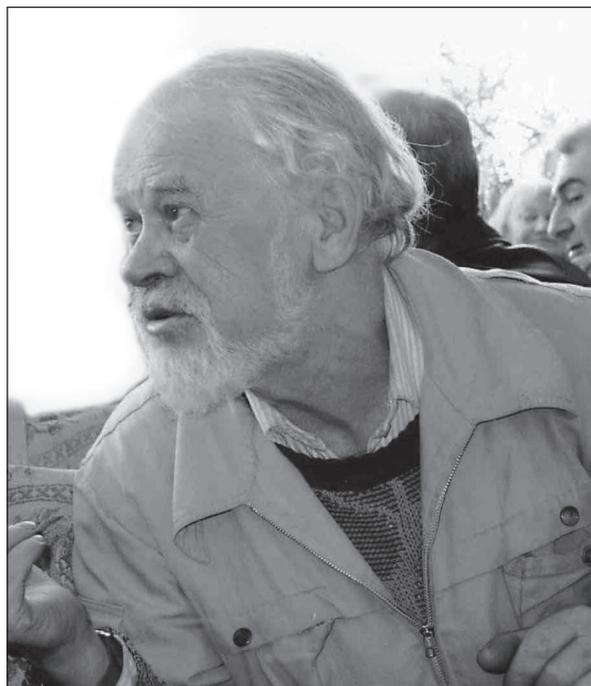
Зичимо ювілярові доброго здоров'я та нових звершень!

ПАМ'ЯТІ СТАНІСЛАВА НИКИФОРОВИЧА БРАТЧЕНКА

21 лютого 2011 р. пішов із життя Станіслав Никифорович Братченко. Перелік його звань та посад незначний — старший науковий співробітник відділу археології доби енеоліту—бронзи ІА НАНУ, кандидат історичних наук, та його внесок у науку значно більший за той, який подекуди приписують собі члени сучасних доморошених академій, невідомих широкому загалу міжнародних комісій та комітетів, фондів і громадських об'єднань з гучними назвами. Коли кілька років тому була завершена підготовка до видання «Левенцівської фортеці», з'ясувалося, що не вистачає якихось 50—70 сторінок, аби той рукопис подати для захисту докторської дисертації. С.Н. Братченко вирішив за краще підготувати до друку катакомбні матеріали з його розкопок на Донеччині.

Діяльність новобудовних експедицій в останню чверть ХХ ст. була яскравим етапом у розвитку української археології. Станіслав Никифорович, керуючи польовими дослідженнями в Луганській та Донецькій областях, бачив, яку вкрай цінну та принципово нову інформацію можна отримати за відносно короткий час, але, водночас, застерігав від гонитви за кількістю розкопаних за сезон курганів чи поселень. А ще ніколи не займався гучними за назвами, але пустими за змістом науковими темами. Колись на засіданні відділу доби енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ при обговоренні товстелезного рукопису, автор якого був налаштований лише на ефект і піар, Братченко сказав: «Все це добре та навіть цікаво, але коли ж ми будемо займатися археологією?».

С.Н. Братченко жив археологією, був справжнім професіоналом і робив справу так, аби отримати максимально об'єктивну інформацію про далеке минуле без брехливо-сенсаційних заяв заради якихось сумнівних дивідендів. Учений налаштував своєрідний конвеєр з поширення Україною та поза її межами сучасної методики розкопок курганів і фіксації пов'язаних із ними об'єктів. На жаль, не всіх він навчив, а якщо бути точним, не всі прагнули вчитися. Та зважаючи на кількість тих, хто пройшов його школу (Донецьку, потім Другу Сіверсько-Донецьку експе-

диції), ефективність навчання та впливу Вчителя на учнів були значними. Станіслав Никифорович міг помилитися у виборі друзів та скоро виправляв помилки і то зважаючи не на особисті образи, а через те, що ті, котрі зрадили його, як правило, зраджували науку.

Фундаментальним науковим доробком є три монографії С.Н. Братченка: «Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы» (Київ, 1976), «Донецька катакомбна культура раннього етапу» (Луганськ, 2001) і «Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века» (Луганськ, 2006). Впадає в очі відсутність у них чогось зайвого та прискіплива обґрунтованість висновків. Ці книжки житимуть довго. Культурно-хронологічний поділ катакомбних пам'яток, відкриття Левенцівської та Каратаївської фортець і пояснення їхнього феномену, з'ясування генези культури Бабіне (багато-валикової кераміки) витримали випробування часом. Прикро, що останні книжки дослідника вийшли зі значним запізненням і невеликим накладом. Цілком доцільно було б їх перевидати в Україні та за кордоном.

Мені вже доводилося писати про С.Н. Братченка як про вільну, але «чудернацьку людину». Він дійсно був таким собі археологічним Йозефом Швейком, якому гра в простодушність і добродушність була потрібна, аби все робити по-своєму та якомога краще.

Ми вперше зустрілися в далекому 1968 році у Миколаївській експедиції О.Г. Шапошникової. Станіслав Никифорович доручив мені (вперше!) розчистити катакомбне поховання, і вже це зробило його в моїх очах справжнім добродієм. Завдячуючи йому, через сім років я отримав довгоочікувану постійну роботу в Інституті археології. І наше спілкування ніколи не припинялося. За його підтримки наприкінці 80-х років удалося на деякий час поновити розкопки на Донеччині, розпочати пошук пам'яток доби бронзи, в першу чергу поселень, на яких можна було б провадити багаторічні комплексні дослідження. Тоді дуже швидко сформувався колектив колег — переважно з тих, хто разом зі мною пройшов «школу Братченка».

Коли видавалася «Левенцовская крепость», деякі учні та друзі С.Н. Братченка написали свої спогади про цю особистість, оскільки вихід книжки співпав із 70-річчям Станісла-

ва Никифоровича. Автори дописів зробили їх, виключно зважаючи на особистий досвід, переконання та враження від співпраці з ним.

Нещодавно мені довелося обробляти особистий архів С.Н. Братченка. Поряд зі старими світлинами, мабуть ще ростовського чи лєнінградського періоду його життя, знайшов і ті, які з'явилися вже за моєї пам'яті. Згадалось, які різні за віком, фахом і світоглядом люди опинилися свого часу на братченковській орбіті — ті, хто в експедиційному житті знаходив розраду від повсякдення, за виразом С.Н. Братченка, «паперово-пляшкового світу». А ще я натрапив на теку з написом «Есе», а в ній — нотатки з давньої та сучасної історії України, про життя та долю Т. Шевченка, голodomор, життя маленького Славка з родиною на окупованій фашистами території, новочеркаські події 1961 р., свідком яких він був. Безперечно, цей архів ще буде вивчатись і не лише археологами. Він належав небайдужій людині, яка присвятила одну зі своїх книжок *«Пам'яті зниклих народів степу, репресованих та знедолених у ХХ ст. земляків наших»*. У тій присвяті — весь С.Н. Братченко.

Будемо пам'ятати!

Я.П. ГЕРШКОВИЧ

НАШІ АВТОРИ

АНДРУХ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри Всесвітньої історії історичного факультету Запорізького державного університету

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

ГАВРИШ Петро Якимович — кандидат історичних наук, доцент Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

ДЖОС Віктор Сергійович — завідувач відділу охорони пам'яток культурної спадщини Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна могила»

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

ЖИГОЛА Віталій Сергійович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович — молодший науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В. Каразіна

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ

КАРНАУХ Євгеній Григорович — співробітник відділу «Наукові фонди» Інституту археології НАНУ

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігорович — викладач кафедри соціально-економічних дисциплін Харківського гуманітарно-педагогічного інституту

КРАСИЛЬНИКОВ Костянтин Іванович — кандидат історичних наук, доцент, почесний професор Луганського національного університету ім. Т. Шевченка

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу ранньослов'янської археології

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, професор, доктор історичних наук, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України

МІХЕЄВ Савва Михайлович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту слов'янознавства РАН

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАНУ

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острог

ПОЛТАВЕЦЬ Василь Іванович — генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

РОМАНЮК Валерій Вікторович — геолог, керівник археологічного клубу при районному ЦТДЮ м. Тараща Київської обл.

САВЕЛЬЄВ Олег Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ

СКОРОБОГАТОВ Андрій Михайлович — аспірант кафедри історії Росії Воронежського державного педагогічного університету

СНИТКО Іван Олексійович — старший науковий співробітник Державної інспекції по охороні пам'яток культури в Миколаївській обл.

ТИЛЩАК Володимир Семенович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ

ТОЩЕВ Геннадій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, завідувач навчально-археологічної лабораторії Запорізького національного університету

ШАПЦЕВ Михайло Сергійович — аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету ім. В. Вернадського

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВ	— Археологические вести
АГ	— Античная Греция
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИСЗП	— Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП	— Археологічні пам'ятки
АОІКС	— Археометрія та охорона історико-культурної спадщини
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	— Боспорские исследования
ВДИ	— Вестник древней истории
ИААСП	— Исследования по античной археологии Северного Причерноморья
КС ОГАМ	— Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МЧ	— Музейні читання
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НАП	— Нумизматика античного Причерноморья
ПАСП	— Проблемы археологии Северного Причерноморья
ПСА	— Проблемы скифской археологии
ПССАСП	— Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
ССПК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
ХАМ	— Херсонес в античном мире
ААМТ	— Advances in Archeological Method and Theory
АРА	— Annual Review of Anthropology
ВSS	— Black Sea Studies
ІРЕ	— Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropolis, 1916
Milet	— Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899
RA	— Revue archéologique
Syll.³	— Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum. — Leipzig, Ed. — 3. — 1915—1924. — Vol. I—IV.